

BAKİ UNİVERSİTETİNİN XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК
БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS
OF BAKU UNIVERSITY

HUMANİTAR ELMLƏR
seriyası

серия
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

series of
HUMANITARIAN SCIENCES

№ 3
2020

DİLÇİLİK

UOT 811.161.1

**ПРОСТОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ КАК ИСХОДНЫЙ КОМПОНЕНТ
СЛОЖНОГО СИНТАКСИЧЕСКОГО ЦЕЛОГО
(на материале русского и азербайджанского языков)****Х.БАБАШОВА***Бакинский Славянский Университет*
xalide21@rambler.ru

В статье исследуется взаимосвязь предложений с точки зрения содержания в структуре сложного синтаксического целого. С точки зрения содержания степень функциональной близости предложений определяется характером взаимосвязи выражаемых ими событий. В смысловой структуре сложноподчиненного синтаксического целого предложения отражаются три вида событий – различные явления, сходные явления и явления одного и того же содержания. Эти предложения, отличающиеся друг от друга с точки зрения информации, выступают в роли единиц, составляющих сложное синтаксическое целое. Эти предложения делят текст на сложные синтаксические целые, а сложные синтаксические целые на части и одновременно интегрируют компоненты в сложные синтаксические целые. Особый интерес представляет изучение контактных свойств предложений, составляющих первую и вторую части смысловой структуры сложного синтаксического целого, на основе сравнения различных системных языков – русского и азербайджанского.

Ключевые слова: текст, сложное синтаксическое целое, простое предложение, исходная часть, соотнесение предложений, ситуация, делимитация, интеграция

Содержательная соотнесенность предложений разных структурных типов – следствие как широты лексического наполнения некоторых структурных схем, так и переактуализации содержания части структурно-семантических типов предложений под влиянием контекста. Г.В.Колшанский подчеркивал, что содержание предложения в принципе полисеманлично, если значение предложения остается неизменным, то его интерпретация меняется в зависимости от контекста и «одна из задач лингвистики – полное представление семантики любой языковой единицы – от слова до высказывания – во всех их семантических контекстных связях, обнимающих весь объем многозначности языкового явления как

обобщенной категории реальных контекстных проявлений» [6, 18].

В статье объектом внимания является содержательно соотносительные простые предложения, занимающие начальную позицию в смысловой структуре сложного синтаксического целого (ССЦ). Мы исходим из гипотезы о том, что у каждого предложения, входящего в содержательно соотносительный ряд, имеется свой комплекс функций, а также существует координация между характером содержательной соотносительности предложений, построенных по разным структурным схемам, и особенностями их функций. Под комплексом функций понимается система функций предложения, которая складывается из: 1) информативного задания предложения в данном отрезке текста; 2) роли в организации единиц текста – ССЦ; 3) роли в проявлении грамматических категорий текста [2]. Исследователи синтаксиса не раз подчеркивали двусторонность любого высказывания, проявляющуюся в обращенности его, с одной стороны, к отображаемым фактам, с другой стороны, к смыслам других высказываний [6, 30; 9, 107], а также необходимость изучения роли разных коммуникативных типов предложений в текстовых единствах [10, 139].

В работе используется понимание функции как «способа поведения, присущего объекту и способствующего сохранению этого объекта или системы, в которую он входит» [4, 97]. Принципиально важным для нас является замечание А.В.Бондарко о том, что преобразование потенциальной функции в реализованную функцию предполагает элемент развития [11, 219]. Анализ показывает, что степень содержательной близости предложений определяет характер и степень сходства их функций: соприкосновение, частичное наложение, пересечение, но при этом всегда остается то самое специфичное, что и обеспечивает сохранение объекта, о котором мы говорили, определяя понятие функции, то есть в результате воздействия грамматической семантики структурных схем, особенностей морфологических классов слов, заполняющих структурные схемы, наблюдается функциональное варьирование предложений [5; 7]. Степень функционального сближения содержательно соотносительных предложений определяется характером соотношения ситуаций, выражаемых ими: 1) ситуации могут быть различны, объединяясь лишь принадлежностью к одной сфере действительности; 2) ситуации могут быть подобны, то есть сходство их определяется не только общностью сферы действительности, с которой они связаны, но и сходством характера отношений между элементами ситуаций; 3) ситуации могут быть тождественными.

Первый тип соотношения ситуаций. Следствием первого типа соотношения ситуаций являются содержательно соотносительные предложения, различающиеся структурой, морфологическими классами слов, наполняющих их. Что же касается отбора лексики, то общность сферы действительности определяет использование слов, отнесенных к общим

тематическим классам. Таким образом, уровню первого типа соотношения ситуаций соответствуют любые простые предложения. Различаясь информативным заданием, эти предложения могут выступать в роли единиц, организующих ССЦ и служащих средством проявления категории внешней делимитации (членят текст на ССЦ) и внутренней интеграции (соотносят компоненты в ССЦ). Например: *Лес на исходе мая сказочно красив. Молодые и нежные листья деревьев, шелковистая сочная трава, неумолкаемые трели птиц, насыщенный запах цветов воздух. Правда, земля в дубраве, как губка, пропитана влагой. Наступишь – и вода пенится, шипит нарзаном вокруг следа* [20, 98].

В азербайджанском языке: *Kərim dayı söylədiyi əfsanəni qurtardı. Öz danışığından özü də müttəəssir olmuş kimi gözlərini qapayıb susdu, bəlkə də dərin fikrə getdi* [13, 201].

Второй тип соотношения ситуаций. Второй тип соотношения ситуаций (соотношение подобных ситуаций) проявляется на уровне языка в использовании более близких типов структур, а для лексического наполнения структурных схем в использовании возможностей межчастеречных сближений лексики либо сближений в тексте слов, принадлежащих вне речи разным лексико-семантическим группам. При этом большая степень содержательной близости соотносительных предложений ведет к большему сходству их текстовых функций. Данные предложения не только организуют ССЦ, но и обнаруживают тенденцию задавать их модель (потенциальный объем ССЦ, количество структурно-смысловых блоков, характер отношений между ними в ССЦ. Так, предложения, функционирующие в позиции начала ССЦ, организуют ССЦ и проявляют тенденцию задавать его модель, участвуя в смысловом членении информации в ССЦ, представленном в форме сегментации.

Сегментация – это такой способ смыслового членения информации в ССЦ, при котором имеет место единство субъекта, деление ССЦ на две части, постоянство семантики частей, постоянство отношений между частями и способов выражения отношений [1]. Опыты анализа сегментированных текстов, представленные в лингвистике, главным образом касались случаев, когда первый сегмент выступает в функции темы, а весь второй сегмент подчинен задаче сообщить что-либо об этой теме, формально выраженной всем первым сегментом [3]. В анализируемых нами ССЦ в первом сегменте, представляющем собой двусоставное предложение, выделяется наиболее важный элемент – рема, который и репрезентируется вторым сегментом: *День был неприятный. Тревожно метался ветер, раздувая песок дороги, выскакивая из-за углов. В небе суетились мелко изорванные облака, солнце тоже беспокойно суетилось, точно заботясь как можно лучше осветить странную фигуру китайца* [17, 113].

Сохраним за первым сегментом, представляющим собой двусостав-

ное именное предложение, название исходной части, а второй сегмент (всю остальную часть ССЦ) можно назвать репрезентирующей частью. Отношения между частями обобщающе-репрезентирующие, что выражается семантической соотнесенностью предикатов и их конкретизаторов (*день был неприятный – тревожно метался ветер, раздувая песок дороги, выскакивая из-за углов; суетились мелко изорванные облака; солнце тоже беспокойно суетилось*) [13, 115].

Пример в азербайджанском языке: *Üç gün idi ki, yağış başlamışdı. Bütün gün üzü bulud idi. Amma o buludların səddi-sərhəddini ayırmaq mümkün deyildi. Boz buludlar lap aşağı enmişdi. Narın, kor yağış kəsmək bilmirdi. Yayın quraqlığında çat-çat olub ayrılmış Muğan torpaqları sudan doymuşdu. Su dənəvərlənmiş torpaqları elə isladırdı ki, yollar, çöllər keçilməz olmuşdu. Yağış isə kəsmirdi ki, kəsmirdi* [14, 65].

В данном ССЦ лексико-семантическая взаимосвязь исходной части и всех других предложений реализуется повторами, однородными членами предложения, соотношением видо-временных глаголов.

Подобное сходство отражаемых предложениями ситуаций и сходство текстовых функций можно проследить и у других типов предложений. Так, сходство в функционировании предложений *Луна взошла* и *Сделалось свежей* является следствием подобия ситуаций, отражаемых предложениями, – «отношение между предметом / состоянием и их возникновением». Оба предложения, функционируя в позиции начала ССЦ, выступают в роли коммуникативного центра [8]. Функциональная перспектива предложений, выступающих в роли коммуникативного центра ССЦ, определяет потенциальный объем ССЦ, количество структурно-смысловых блоков, характер отношений между ними. Оба предложения обнаруживают тенденцию организовывать ССЦ, задавая его модель, служить средством проявления внешней делимитации и внутренней интеграции, различаясь информативным заданием и характером обусловленных им отношений между структурно-смысловыми блоками в ССЦ.

Луна взошла. Её диск был велик, кроваво-красен, она казалась вышедшей из недр этой степи, которая на своем веку так много поглотила человеческого мяса и выпила крови, отчего, наверно, и стала такой жирной и щедрой. На нас упали кружевные тени от листвы, я и старуха покрылись ими, как сетью. По степи, влево от нас, поплыли тени облаков, пропитанные голубым сиянием луны, они становились прозрачней и светлей [18, 98].

В данном ССЦ исследуемое предложение выступает в роли коммуникативного центра ССЦ. В постпозитивной части ССЦ два структурно-смысловых блока: первый содержит информацию о возникшем предмете и находится с исходной частью (коммуникативным центром) в повествовательно-распространительных отношениях, второй структурно-смысло-

вой блок содержит информацию о событиях, явившихся следствием происшедших изменений в природе и находится с коммуникативным центром в отношениях причинно-следственных. Средство выражения отношений первого структурно-смыслового блока и коммуникативного центра – единство субъекта действия (*луна – ее*), второго структурно-смыслового блока и коммуникативного центра – логико-грамматическая преемственность предикатов (*взошла – упали, поплыли*).

Ср.: *Сделалось свежей*.

Влагой потянуло в отверстие дуба.

«*Будет, будет дождь, – радовался Амос. – Раньше бы требовалось. Ну, ну, чего же ты, язва, тянешь? Иди же, иди!*» [16, 25].

В данном ССЦ анализируемое предложение является коммуникативным центром ССЦ, то есть такой единицей, которая задает потенциальный объем ССЦ, количество структурно-смысловых блоков, характер отношений между ними. Данное предложение представляет собой реализацию структурной схемы с ведением полужнаменательного глагола, обозначающего становление состояния. Первый блок раскрывает состояние, названное в предложении, являющемся коммуникативным центром ССЦ, и находится с ним в отношениях обобщающе-репрезентирующих, что выражено семантической соотнесенностью предикатов их конкретизаторов (*сделалось свежей – влагой потянуло*), а также близостью грамматической семантики структурных схем. Второй структурно-смысловый блок находится с коммуникативным центром в отношениях следствия, что выражено семантической соотнесенностью главных членов, их грамматическими формами (*сделалось свежей – будет дождь*). И в то же время коммуникативный центр и оба блока связаны логико-грамматическим соотношением глаголов.

Интересны также примеры в азербайджанском языке: *Odunçu oğlunu yenə zindana saldılar. Bu dəfə onu zəncirlədilər, qapısını möhkəm bağladılar. Dörd gün, dörd gecə o, ac-susuz qaldı. Lakin yenə də oxumağa razılıq vermədi* [15, 198].

Первое предложение, т. е. исходная часть этого ССЦ является базой для логико-семантической соотнесенности последующих предложений. Каждое последующее предложение выступает смысловым компонентом, развивающим микротему. Замена словосочетание *odunçu oğlunu* местоимением *o* подчеркивает текстовую связанность этих предложений. Логико-смысловый параллелизм компонентов подчеркивается синтаксическим параллелизмом.

Bombanın biri mən olan top xəndəyinin qırağına dəyib partlamışdı. Ağır yaralanmışdım. Ağrıdan göz açə bilmirdim. Məni bir neçə yaralı ilə birlikdə maşına qoyub diviziyamızın tibb səhiyyə hissəsinə gətirdilər. Cərrah ağrıların şiddətindən ilan vurmuş kimi qıvrıldığını görüb tapşırdı ki, məni tez cərrah

stolunun üstünə uzatsınlar. Narkoz verdilər, dərin yuxuya getdim [12, 153]. В этом примере каждое предложение описывает определенную часть данной ситуации. Порядок расположения этих предложений, их взаимосвязь и взаимоотношение представляют ситуацию в целом. Каждое последующее предложение дополняет, уточняет и конкретизирует информацию, представленную предыдущим предложением.

Третий тип соотношения ситуаций. Наконец третий тип соотношения ситуаций (соотношение тождественных ситуаций) ведет к возникновению межмодельных синтаксических синонимов. Так, предложения, обозначающие состояние природы, в тексте в результате переактуализации семантики могут служить средством выражения ситуации определенного времени.

Если сопоставим функционирование прикрепленных к позиции начала ССЦ предложений *Солнце спустилось* и *Смерклось*, то увидим нарастание общности функций. Сближаясь максимально в информативном задании, данные предложения расходятся в способах представления одного и того же содержания, что обуславливается стилистически, а также характером смежных, отраженных в тексте ситуаций. При этом текстовые функции данных предложений обнаруживают тенденцию к полному совпадению: *Солнце спустилось. Пришли родственники. Зажгли электричество в доме. И ничего не было видно с улицы через занавески и герани. Сережа обрадовался, когда Шурик позвал его к себе на луну, сказав, что оттуда все видать* (В. Панова. Сережа). Ср.: *Смерклось. Маша приготовилась, но дверь ее заперта на ключ. Горничная отвечала ей из-за двери, что Кирила Петрович не приказал ее выпускать. Она была под арестом* [19, 43].

Заключение и научная новизна. Данные предложения, функционируя в позиции начала ССЦ, организуют ССЦ и проявляют тенденцию задавать его модель, участвуя в смысловом членении информации в ССЦ, представленном в форме притяжения. «Притяжение – такой способ смыслового членения информации в ССЦ, при котором все ССЦ делится на две части (исходную и соотнесенную), при этом содержание второй части не только соотносится во времени с содержанием исходной части, но и обусловлен им, то есть на временную соотнесенность частей накладываются конкретные логико-синтаксические отношения обусловленности» [8, с. 126]. Сходная часть актуализируется грамматическим оформлением как самостоятельного простого нераспространенного предложения, сменной субъекта действия в соотнесенной части. В данных случаях мы имеем слабое притяжение, так как оно не закреплено специальными текстовыми средствами выражения. Притяжение проявляется и в наличии в соотнесенной части доминирующего конституента (как правило, первого), к которому «притягиваются» все остальные конституенты соотнесенной час-

ти и через который и устанавливаются отношения соотнесенной части с исходной. Соотношение тождественных ситуаций характерно и для ССЦ в азербайджанском языке. В исходной части этих ССЦ употребляются такие простые предложения, как *Günəş qürub etmişdi*; *Qaranlıq düşmüşdü* и т.п. Простые предложения такого типа, занимая позицию начала ССЦ, т. е. исходную часть выступают в роли коммуникативного центра.

Таким образом, внимательный анализ взаимодействия грамматической семантики структурных схем и семантики морфологических и лексических классов слов, заполняющих структурные схемы, открывает возможности выявления разных степеней содержательного сближения предложений разных структурных типов. Анализ же координации степеней содержательного сближения предложений и их текстовых функций служит средством выявления типизированных единиц текста, в данном случае ССЦ.

ЛИТЕРАТУРА

1. Акимова Г.Н. Наблюдения над сегментированными конструкциями в современном русском языке // Синтаксис и стилистика. М., 1976.
2. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М.: Наука, 1981.
3. Гуревич В.В. Актуальное членение в его разных проявлениях // Вопросы языкознания, 2004, № 3, с. 68-87.
4. Звегинцев В.А. Предложение и его отношение к языку и речи. М.: МГУ, 1976.
5. Инфантова Г.Г. Современные тенденции реализации текстовых категорий цельности, связности и расчлененности // Филологические науки. 2008, № 6, с. 74-78.
6. Колшанский Г.В. Контекстная семантика. М.: Наука, 1980, 154 с.
7. Мамедов Н.Ш. Текст и языковая коммуникация. Баку: Мугарджим, 2019.
8. Малычева Н.В. Текст и сложное синтаксическое целое: системно-функциональный анализ. Ростов-на-Дону: АПЧН, 2003.
9. Abdullayev K.M., Məmmədov A.Y. və b. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı: Mütərcim, 2012.
10. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Aspoliqraf LTD MMC, 2000.
11. Qurbanov A. M. Bədi mətnin linqvistik təhlili. Bakı: Nurlan, 2005.
12. Abbaszadə H. General. Bakı, 1962
13. İbrahimov M. Tonqal başında. Seçilmiş əsərləri (dörd cildə). IV c. Bakı: Azərnəşr, 1972, 455 s.
14. Kərimzadə F. Ömrümüz-günümüz. Bakı, 1996
15. Məmmədخانlı Ə. Seçilmiş əsərləri (iki cildə). Bakı: Yazıçı, 1985, 232 s.
16. Астафьев В. Стародуб. М., 1960
17. Горький М. Жизнь Клим Самгина. М., 2016, 418 с.
18. Горький М. Старуха Изергиль. М.: Феникс, 2019, 125 с.
19. Пушкин А.С. Дубровский. М.: Искатель, 1989, 64 с.
20. Солоухин В.Ф.. Мед на хлебе. М.: Советская Россия, 1981

SADƏ CÜMLƏ MÜRƏKKƏB SİNTAKTİK BÜTÖVÜN İLKİN KOMPONENTİ KİMİ (rus və Azərbaycan dilləri materialı əsasında)

X.BABAŞOVA

XÜLASƏ

Məqalədə mürəkkəb sintaktik bütövün quruluşunda cümlələrin məzmun baxımından bir-birilə əlaqəsi tədqiq edilir. Mürəkkəb sintaktik bütöv mətnyaradan vahid kimi iki hissəyə bölünür: ilkin hissə və ikinci, yəni qalan bütöv hissə. İlkin hissəni, yəni başlanğıc mövqeyi sadə, ikitərkiibli cümlə təşkil edir. İkinci hissə isə digər cümlələrlə ifadə edilir. Məzmun baxımından əlaqə yaradan hər bir cümlə kompleks funksiyalara malikdir. Bu, mətnin həmin parçasında cümlənin informativ tapşırığı ilə əlaqədardır. Məzmun baxımından cümlələrin funksional yaxınlıq dərəcəsi onların ifadə etdiyi hadisələrin əlaqəliliyinin xarakteri ilə müəyyən edilir. Mürəkkəb sintaktik bütövün mənə quruluşunda cümlələr üç növ hadisələri – müxtəlif hadisələri, oxşar hadisələri və eyni məzmunlu hadisələri əks edir. İnformasiya baxımından bir-birindən fərqlənən bu cümlələr mürəkkəb sintaktik bütövü təşkil edən vahidlər rolunda çıxış edir. Bu cümlələr mətni mürəkkəb sintaktik bütövə, mürəkkəb sintaktik bütövü isə hissələrə bölür və eyni zamanda komponentləri mürəkkəb sintaktik bütövə inteqrasiya edir. Mürəkkəb sintaktik bütövün mənə quruluşunda ilkin və ikinci hissələri təşkil edən cümlələrin əlaqə xüsusiyyətlərini müxtəlif sistemli dillərin – rus və Azərbaycan dillərinin müqayisəsi əsasında öyrənilməsi xüsusi maraq doğurur.

Açar sözlər: mətn, mürəkkəb sintaktik bütöv, sadə cümlə, ilkin hissə, cümlələrin qarşılıqlı əlaqəsi, hal, bölünmə, inteqrasiya

SIMPLE SENTENCE COMPOUND SYNTACTIC WHOLE AS AN INITIAL COMPONENT (based on Russian and Azerbaijani language material)

Kh.BABASHOVA

SUMMARY

The article explores the relationship of sentences with each other in terms of content in the structure of complex syntactic whole. The complex syntax is divided from the whole text into two parts: the first part and the second, that is, the remaining whole. The initial part, that is, the starting position, is a simple, two-sentence sentence. The second part is expressed in other sentences. In terms of content, each sentence that causes communication has complex functions. This is due to the infurmativ instruction of the sentence in that part of the text. In terms of content, the degree of functional affinity of sentences is determined by the nature of the relevance of the events expressed by them. In the structure of the complex syntactic whole meaning, sentences reflect three types of events – events of different events, similar events and events of the same meaning. These sentences, which differ from each other in terms of Information, Act as complex syntactic whole-forming units. These sentences divide the text into complex syntactic whole, and the complex syntactic whole into parts and at the same time integrate the components into complex syntactic whole. It is of particular interest to study the connection characteristics of sentences that form the first and second parts in the structure of the complex syntactic whole on the basis of comparison of different systemic languages – Russian and Azerbaijani languages.

Keywords: text, complex syntactic whole, simple sentence, source part, correlation of sentences, situation, delimitation, integration

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

UOT 821.112.2

PATRİK ZÜSKİNDİN
“ƏTRİYYATÇI. BİR QATİLİN HEKAYƏSİ” ROMANIY.M.QARAŞOVA
Bakı Dövlət Universiteti
yeganaqarashova@bsu.edu.az.

Bəzi insanlar anadangəlmə istedadlı olaraq doğulurlar. Yəni təbiətən hamıda olan hər hansı bir hissə və ya bacarıq həmin insanlarda daha güclü olur. Anadangəlmə istedad və bacarıq bu xüsusiyyətlərin üzə çıxarılmasına və inkişaf etdirilməsinə çəkilən ağır zəhmətlə birləşəndə “dahilər” meydana çıxır. Züskindin qəhrəmanı Grenuy da öz anadangəlmə bacarığından istifadə edərək arzusuna çatmaq üçün uzun illər ağır zəhmət sərf edərək ətriyyatçılığın nəzəri və praktiki sirlərini öyrənir. Dahi Grenuy həm də insan münasibətlərinin sirlərini dərk edir. O, başa düşür ki, qoxular insanların bilinçaltına təsir edir və onlarda müxtəlif hisslər yaradır, amma özləri bunun səbəbini heç bilmirlər. Grenuy bu kəşfi etdikdən sonra müxtəlif qoxuları və sonra isə hissləri yaratmağı öyrənir. Grenuyun kəşfi müdhiş nəticələrə səbəb olur. Grenuy öz unikal istedadını canlı varlıqları öldürərək onların ətrini mənimsəməyə sərf edir. Dahi bir sənətkar kimi Grenuyun unikalığı onun öz faciəsi ilə sonlanır. Grenuy öz ideyasının, onu qəbul etməyən cəmiyyətin ona olan nifrətinin və münasibətinin qurbanıdır.

Açar sözlər: alman romanı, postmodernizm, P.Züskind, bədii ideya, süjet və qəhrəmanlar

Alman əsilli yazıçı Patrik Züskindin ədəbi irs siyahısı bir o qədər də böyük olmamasına baxmayaraq (bir roman, bir pyes, bir povest, bir neçə hekayə, bir neçə ssenari ...) o, müasir dövrün ən məşhur yazıçılarından biridir. Patrik Züskind 26 mart 1949-cu ildə Münhen yaxınlığında yerləşən Ambaxda anadan olmuşdur. Atası Vilhelm Emanuel Züskind Almaniyada məşhur yazıçı, tərcüməçi, jurnalist və nəşriyyatçı olmuşdur. Gələcək yazıçının uşaqlığı Holzhausen kəndində keçmişdir. Məktəbi və gimnaziyanı bu kənddə bitirmişdir. Bundan əlavə, Züskind musiqi təhsili də almışdır. O, 1968-ci ildə alternativ hərbi xidməti bitirdikdən sonra Münhen Universitetinin tarix şöbəsinə daxil olur. 1974-cü ildə unversiteti bitirmədən birdən-birə Fransanın cənub-şərqində yerləşən və özünün lavanda tarlaları ilə məşhur olan Provans əyalətinə

gedir. Bir il Eks-an-Provans şəhərində yaşayaraq fransız dilini, ədəbiyyatını və mədəniyyətini öyrənir. Züskind bu illərdə özünü maddi cəhətdən təmin etmək üçün müxtəlif işlərdə çalışır (“Simens” kompaniyasının patent şöbəsində işçi, rəqs salonunda pianoçu, stolüstü tennis məşqçisi).

Ədəbi yaradıcılığında ilk qədəmlər. Almaniya geri qayıtdıqdan sonra Züskind özünü ədəbiyyat sahəsində sınağa başlayır. Valideynlərinin himayəsi altında Züskind Parisə köçür və yazıçılıqla məşğul olur. O, özünün dediyi kimi, “çap olunmayan hekayələr və heç kimin çəkmədiyi ssenarilər yazır” [3]. Bir qayda olaraq, əsərlərinin personajları tənhalıqdan, ünsiyyət qura bilməməkdən çətinlik çəkən, dünyada öz yerlərini tapmağa çalışan müəyyən bir fiziki qüsura və ya psixoloji səpmalara malik insanlardır. Züskind onların ruhi vəziyyətinin tədqiqinə xüsusi diqqət yetirir.

Müvəffəqiyyət ona yalnız 1980-ci ildə, bir aktyor üçün monoloq şəklində yazılmış «Kontrabas» pyesinin çap edildiyi vaxt gəlir. «Kontrabas» pyesi 1984-cü ildə səhnəyə qoyulur. Dövlət orkestrinin depressiyaya düşmüş kontrabasçısı haqqında olan bu əsər tamaşaçılar tərəfindən maraqla qarşılanır. Əsər 1984-1985-ci illərdə 500 dəfədən çox tamaşaya qoyulur. Gənc yazıçının bu müvəffəqiyyəti nəşirlərin onunla maraqlanmasına səbəb olur.

“Ətriyatçı. Bir qatilin hekayəsi” romanının təntənəsi. İsveçrənin Sürixdəki “Diogen” nəşriyyatının rəhbəri pyesi oxuyub bəyənir və 1985-ci ildə Münhenə gələrək Züskind ilə görüşür. Naşir yazıçıdan başqa bir şey yazıb-yazmadığını soruşduqda o, cavab verir ki, “oxumağa belə dəyməyəcək bir romanı var” [4]. Naşir “Ətriyatçı. Bir qatilin hekayəsi” romanını oxuyub çox bəyənsə də əvvəlcə ehtiyatla tərpənərək romanı 10 min tirajla nəşr etməyə qərar verir. Kitab böyük sürətlə satılır. “Diogen” nəşriyyatı iki ay sonra daha 150 min nüsxə kitab çap edərək satışa qoyur və kitab hər il təkrar nəşr olunmağa başlayır.

Əslində, roman ilk dəfə 1984-cü ildə Almaniyanın ən məşhur qəzetlərindən biri olan “Frankfurter Allgemeine”da seriya şəklində nəşr olunmuşdur. Həftəlik “Şpigel” qəzetində kitab tam on il ərzində bestseller siyahısında yer tutmuşdur [5].

Deyirlər ki, bir dəfə ədəbiyyat dərində ondan narazı olan müəlliməsinin «tənələrinə» cavab olaraq Züskind gələcəkdə adını əbədiləşdirəcək bir kitab yazacağını söyləyib. Yazıçının tərcümeyi-halından görüldüyü kimi, proqnoz gerçəkləşib [2].

“Ətriyatçı. Bir qatilin hekayəsi» romanı 1985-ci ildə nəşr olunduqdan sonra Patrik Züskind dünya şöhrəti qazanır. Kitab üzərində işləyərkən müəllif hadisələrin cərəyan etdiyi yerləri (Fransa) ziyarət edərək ətir istehsalı və bu ixtisas üzrə çoxlu ədəbiyyat ilə tanış olmuşdur. Kitabın qəhrəmanı, qoxuların ən incə nüanslarını belə duymağı bacaran və onları yadda saxlayan Jan Batist Grenuy unikal ətirilər hazırlamağı öyrənir. Lakin o, hazırlamaq istədiyi möhtəşəm ətirin tərkibi üçün lazım olan maddələr əldə etmək üçün xüsusi qoxuya

malik olan qızları öldürməli idi. Beləliklə, yaratmaq istədiyi şedevr onun qatilə çevrilməsinə səbəb olur. Tənqidçilər hesab edirlər ki, bu roman bədii təsir gücü baxımından müəllifin bütün digər əsərlərindən üstündür. Orijinalı alman dilində yazılan roman bestseller oldu və bu statusu 10 il ərzində qorudu.

Kitab 49 dilə tərcümə edilmişdir. 20 milyon nüsxə tirajla çap olunaraq satılmışdır [6]. “Ətriyatçı” yazıçıya 20 milyon avroya yaxın gəlir gətirmişdir [7].

1985-ci ildə Züskind ən müvəffəqiyyətli əsəri olan “Ətriyatçı” romanına münasibətdə etiraf edərək demişdir ki, “Belə bir roman yazmaq qorxuncdur. Bir daha bunu edəcəyimi düşünmürəm» [3].

“Ətriyatçı” romanının ekranlaşdırılması. “Ətriyatçı” hal-hazırda alman dilində yazılmış ən çox satılan əsərdir. Bir çox rejissor bestseller siyahısında adı olan bu kitabı ekranlaşdırmaq üçün Züskində müraciət etsə də o, uzun müddət bu hüquqları heç kimə satmamışdır. Yazıçı belə hesab edirdi ki, onun kitabında olan ideyanı tamaşaçılara ancaq məşhur Stenli Kubrik düzgün çatdırıb bilər. Stenli Kubrik isə “Ətriyatçı”-nı ekranlaşdırılması mümkün olmayan bir kitab hesab edirdi [8]. 1999-cu ildə Kubrik vəfat etdi. Bu hadisədən sonra Züskind agenti vasitəsilə elan etdi ki, indi filmi kimin çəkəcəyinin onun üçün əhəmiyyəti yoxdur. Nəticədə kitabı ekranlaşdırmaq hüququnu alman rejissoru Tom Tikver 10 milyon avroya aldı. Film 2006-cı ildə bütün dünyada müvəffəqiyyətlə nümayiş etdirildi. “Ətriyatçı” büdcəsinə görə alman kinosu tarixində ən bahalı (50 milyon avro) film oldu. 135 milyon dollar gəlir gətirən bu film romanın daha da məşhurlaşmasına səbəb oldu.

Patrik Züskind çox təvazökar və qapalı bir insandır. Hələ sağlığında “klassik” hesab olunmasına baxmayaraq “ulduz xəstəliyinə” tutulmayıb. Jurnalistlərlə görüşdən çəkinərək qapalı bir həyat keçirir. “Ətriyatçı” nəşr edildikdən sonra verdiyi üç-dörd müsahibəsi məlumdur, buna görə media onu “alman ədəbiyyatının... xəyaləti”, “Sirlili cənab Z.» və “pərdə arxasında olan dahi” adlandırmışdır. Patrik Züskind növbə ilə Almaniya və Fransada yaşayır. Yazıçı bütün ədəbi mükafatlarını, o cümlədən 1986-cı ildə Fransada ona verilən “Ən yaxşı debütə görə” mükafatını da qəbul etməmişdir. Alman mətbuatında yer alan xəbərlərə görə, həyat yoldaşı nəşriyyatlardan birinin işçisidir və ailənin bir oğlu var.

“Ətriyatçı”nın süjet xüsusiyyətləri. “Oxumağa belə dəyməyən bir roman...”. “Ətriyatçı” romanında XVIII əsrdə Fransanın Paris şəhərində, “bütün krallığın ən iyrenc qoxulu bir yerində” [1, 9], 800 illik qəbiristanlığın yerində salınmış balıq bazarında anadan olan “dahi canavar” - Jan Batist Grenuyun həyatından bəhs olunur. Grenuyun anası onu balıq dükanının piştaxtası altında dünyaya gətirir. Grenuyu da ananın ondan əvvəl doğub zibilliyə atdığı dörd uşağın taleyi gözləyirdi. Zibilliyə atılmış uşağın qəfildən ağlaması onu xilas edir, ana isə uşaq öldürməkdə günahlandırılaraq edam olunur. Qrenuy normal insanlarda olan bəzi fizioloji xüsusiyyətlərdən məhrum doğulmuşdu –

onun bədəni qoxusuz idi. Ona süd verən dayələrin hamısı ondan qorxur, bu qoxusuz, acgöz körpəni iblisdən törəmə hesab etdiklərinə görə onu əmizdirməkdən imtina edirdilər.

Grenuyun aurası o qədər mənfi idi ki, atılmış uşaqlar üçün pansionda onunla birlikdə yaşayan digər uşaqlar da onu sevmir və ondan qorxurdular. Hamı tərəfindən seilməyən Grenuy da heç kəsi sevmirdi. Çünki o, insanlara xas olan sevmək kimi ən gözəl bir hissə malik deyildi. Əvəzində Qrenuy normal insanların duya bilmədiyi ən incə qoxuları, hətta böyük məsafələrdən duya bilmək kimi bənzərsiz bir istedadla sahib idi. Grenuy dil açanda “Qoxusu olan cisimləri ifadə etməyən sözləri, yəni mücərrəd anlayışları (ilk növbədə əxlaqi və mənəvi cəhətdən) dərk etməkdə çox böyük çətinlik çəkirdi. O, haqq, vicdan, Allah, sevinc, məsuliyyət, təvazökarlıq, minnətdarlıq və s. sözləri yadda saxlaya bilmir və onları qarışdırırdı. Hətta böyüdükdən sonra da bu anlayışlardan həvəssiz və çox vaxt səhv olaraq istifadə edirdi – bu sözlərin nəyi ifadə etməli olduğu onun üçün dumanlı olaraq qaldı” [1, 36].

Bundan başqa, Grenuy çox möhkəm orqanizmə malik idi: aclıq, susuzluq, soyuq, ağır xəstəliklər ona qətiyyətlə təsir etmirdi, müəllif Grenuyu illərlə büzüşərək hərəkətsiz halda pusquda durub haçansa yanından keçəcək bir ov gözləyən qanıçən gənəyə bənzədir. “Gənə” xislətli Grenuy işlədiyi gön aşılama sexindəki çoxlarının həyatına son vermiş ağır iş şəraitinə dözür. Onun həyatda qalmasının əsas səbəblərindən biri cəmiyyətə qarşı içində olan sonsuz nifrət idi. Onun yeganə sevdiyi məşğuliyyət yeni qoxuları tapmaq və yaddaşına yazmaq idi. Grenuy bir axşam küçələrdə gəzərək öz “kolleksiyası” üçün yeni qoxular axtaran zaman onun burnuna tanış olmayan gözəl bir qoxu gəlir.

Grenuy qoxunun izinə düşərək onun sahibi olan qırmızı saçlı, 14 yaşında olan gözəl qızı tapır və ondan gələn gözəl rayihəni rahat qoxlamaq üçün onu boğur. O, qızı öldürdüyünə görə qətiyyətlə vicdan əzabı çəkmir, əksinə, bu qoxunu özü üçün kəşf etdiyindən qürur duyur. Grenuy təsadüfən Baldini adlı bir ətriyyatçı ilə rastlaşır və onun yanında işləməyə başlayır, ətriyyatçılıq sənətinin incəliklərini öyrənir. Bəstəkarlar 7 notdan ibarət musiqi əsəri bəstələdiyi kimi Qrenuy da rayihələri birləşdirir və yeni ətirilər yaradır. Qoxuları saxlamaq üçün üsulları öyrənmək məqsədilə Fransanın cənubuna yola düşür.

Yolda nifrət etdiyi, ikrah hissi duyduğu insanlardan və onların “iyrənc” qoxularından uzaq olmaq üçün tənha bir mağara taparaq yeddi il orada qalır. O, burada tənhalıqdan ləzzət alaraq xəyalında qurdugu, yaradıcısı və hökmdarı olduğu rayihələr dünyasında yaşayır. Grenuy yuxusunda iyrənc qoxulu duman şəklində olan öz qoxusunda boğuldugunu görür. Elə həmin gün o, bədəninin qoxusuz olduğunu anlayır. İnsanların məhz bu səbəbdən ondan qaçdığını dərk edir və özü üçün insan qoxusu hazırlamağı qərara alır.

Yenidən insanların arasına qayıdan Grenuy Monpelye şəhərində qoca, sadələvh bir markizin yanında qalır. Xəlvətdə özü üçün adi insan qoxusunu xatırladan bir neçə ətir düzəldir və sınaqdan keçirir. Bu dahi ətriyyatçı kəşf edir

ki, vücüd qoxusunu dəyişməklə insanların da özünə qarşı münasibətini dəyişə bilər. Grenuy bu kəşfindən böyük məmnuniyyət alır. Artıq o, nəyə qadird olduğunu və bundan da böyük nailiyyətlər əldə edəcəyini anlamışdı.

Grenuy elə bir fəvqəladə ətir, rayihə buketi, mələk ətri hazırlamağı arzulayır ki, onun vasitəsilə hamını onu sevməyə məcbur etsin. Bu arzusunu həyata keçirmək və təbii qoxuların saxlanması sirlərini öyrənmək üçün Grenuy Fransanın ətriyyat mərkəzi sayılan Qras şəhərinə gəlir. “İnsan qoxusu öz-özlüyündə onun üçün maraqlı deyildi. O, insan qoxusunu əvəzedici maddələrlə kifayət qədər yaxşı təqlid edə bilirdi. Onun şiddətlə arzuladığı şey çox nadir insanlara məxsus olan, sevgini təlqin edən qoxu idi. Məhz həmin insanlar onun qurbanı oldular” [1, 257].

Grenuy şəhərdə gəzən zaman Parisdə boğduğu qızın qoxusuna bənzəyən, amma ondan daha möhtəşəm olan bir qoxu duyur. Bu bağda oynayan gənc Laura Rişinin qoxusu idi və Grenuy yaratmaq istədiyi “məhəbbət ətirinin” zirvəsini təşkil edəcək qoxu tapdığını başa düşür. O, şəhərdəki ətriyyatçının yanında işə düzəlir və qorxunc planını yavaş-yavaş həyata keçirməyə başlayır. O, bu rayihəni, qoxunu əldə etmək üçün 14-16 yaşlarında olan 25 gözəl, gənc bakirə qızı öldürür. Müəllifin Grenuyun “məhəbbət ətiri”ni yaratmaq üçün nəyə görə məhz gənc və gözəl bakirə qızları “qurbanlıq” seçməsinin səbəbini, eləcə də Grenuyun 15 yaşında ikən öldürdüyü, amma qoxusunu saxlaya bilmədiyi parisli qız ilə ömrünün sonunda öldürdüyü qızın arasında bənzərlik, yəni hər ikisinin məhz od kimi qırmızı saçlı olmasının səbəbini Avropa mifologiyasında axtarmaq lazımdır. Qırmızı saçlarla əlaqədar dünyanın müxtəlif xalqları arasında bir çox ümumi stereotiplər mövcuddur.

Kelt mifologiyasında cadugər qadınlar ən çox qırmızı saçlı təsvir olunurdu, buna görə Avropa mədəniyyətində qırmızı saçlı qadınlar uzun müddət cadugərlərlə assosiasiya olunurdular. Qadınlarda parlaq qırmızı saç rəngi hələ də onların ekstravaqant xarakterli olması və ya sirli, mistik bir şeylə əlaqələndirilir. Bundan əlavə, qırmızı saçlıların “ruhsuz” olduğuna inanılırdı [9]. Avropa mifologiyasına nəzər salsaq görərik ki, bir çox nağıllarda cadugərlərin hazırladıkları “ölməzlik eliksiri”nin tərkib hissələrindən biri də çox gənc, bakirə qızların qanıdır.

Qrenuy iki il qoxuları toplamaq üzrə təcrübələr apararaq qadının dəri və saçının qoxusunu iysiz yağla işlənmiş parçaya hopdurma yolu ilə toplamağı öyrənir. Qrenuy qızları bir-bir öldürərək onların qoxusunu bir kolleksiyaçı kimi səbirlə toplayır. Kolleksiyanın zirvəsi olacaq son qoxunu – gözəl Luranın qoxusunu - ələ keçirmək üçün Qrenuy 2 il səbirlə gözləyir.

Grenuyun bir-birinin ardınca törətdiyi qətlər bütün Fransanı təlatümə gətirir. Mülki vətəndaşlar və polis qatilin axtarışı ilə məşğul olur, lakin onu tapa bilmirlər. Bunun ən böyük səbəblərindən biri də Grenuyun qoxusuz olması idi. İnsanlar nə qədər qapı-pəncərələrini möhkəm bağlasalar da, həyətbacada it saxlasalar da Qrenuy gecənin qaranlığında kölgə kimi hərəkət edərək

öz qorxunc işini görürdü. Nəhayət, Grenuy gözəllər gözəli olan Laura Rişini də öldürür və onun qoxusunu da “məhəbbət ətiri”nə qatmaqla öz işini tamamlayır. Bu hadisədən az sonra polis qatilin izinə düşür və Grenuy həbs olunur. Məhkəmə onu ölüm cəzasına məhkum edir.

Grenuy düzəltdiyi ətirin bir damlasını üstünə tökərək edam kürsüsünə çıxır. Ətirin təsiri altında bir qədər əvvəl ona ölüm arzulayan on min nəfərlik insanda Grenuya qarşı qəfildən coşqun bir sevgi yaranır. İnsanlar onu yer üzünə enmiş bir mələk hesab edərək onun qatil olduğuna inanmaqdan imtina edirlər. Yaratdığı möcüzəli ətirin bir damcısının gücü ilə on min insanı özünə tabe edən Grenuy ona tapınan kütləni onun həm qələbəsinə, həm də nifrətini əks etdirən kinayəli bir təbəssümlə seyr edərək öz-özü ilə fəxr edir: ”O, Jan Batist Grenuy, dünyanın ən iyrənc yerində - zibilliyin, çürüntülərin içində qoxusuz doğulmuş, sevgisiz böyümüş, heç bir mənəvi dəstək olmadan, inadkarlığı və nifrəti sayəsində yaşamını itirməmiş, balaca, qozbel, topal, çirkin, rədd edilmiş, fiziki və mənəvi şikəst - dünyanın bəyəndiyi bir şeyi yaratmağı bacardı! Onu sevirlər! Ona ehtiram göstərirlər! Ona tapınırlar! O bir Prometey qəhrəmanlığı göstərmişdir. Heç bir səbəb olmadan doğuşdan bütün insanlara verilən, amma dünyada yeganə olaraq ona verilməyən “ilahi qılgıncımı” o özünün sonsuz əzmkarlığı ilə əldə etmişdir. Bundan əlavə! O, əslində bunu öz “mən”inə özü həkk etmişdir. O, Prometeydən daha böyükdür. O, özü üçün bu vaxta qədər heç kimdə olmamış parlaq və heyranedicici bir aura yaratdı. Buna görə o, heç kimə - nə ataya, nə anaya, nə də mərhəmətli Allaha borclu deyil, yalnız özünə borcludur. O, həqiqətən öz-özünün tanrısı idi” [1, 325].

Grenuy istəyinə çatsa da bir neçə anlıq eyforiyadan sonra gördüyü işdən məmnun olmur. Ona elə gəlir ki, mağarada gördüyü müdhiş yuxusu çin olub və o, qaranlıq qəlbinin dibsiz bataqlığından qalxan dəhşətli dərəcədə iyrənc qoxu dumanından, yəni öz qoxusundan boğulur. Artıq yaşamaq istəmir. Parisə qayıdan Grenuy doğulduğu yerə - “bütün krallığın ən iyrənc qoxulu bir yerinə” gəlir və qiymətli ətirin hamısını üstünə tökür. Dilənçilər, oğrular, qatillər və cinayətkarlardan ibarət insan kütləsində ona qarşı güclü heyranlıq, sevgi yaranır və insanlar bu sevginin təsiri altında onu parçayıb yeyirlər.

Özünü hamıya sevdirmək və hamının üzərində hakimiyyətə malik olmaq üçün “məhəbbət ətir”i hazırlayan və onu hazırlamaq naminə 25 gənc bakirə qızı vəhşicəsinə öldürən Jan Batist Grenuyun - öz qoxusuna malik olmayan, bənzərsiz bir qoxubilmə hissi olan bir fransalı qatilin hekayəsi o qədər fantastik görünür ki, heç kim onun uydurma olmasına şübhə etmir. Bununla belə, ətriyyatçının obrazı heç də yazıçı Patrik Züskindin xəstə təxəyyülünün məhsulu deyil. Təəccüblənə bilərsiniz, amma əfsanəvi manyakın İspaniyada belə vəhşiliklər etmiş real prototipi var idi: “Ətriyyatçı. Bir qatilin hekayəsi” romanı İspaniyanın ilk dəfə seriya şəklinə qətlər törədən Manuel Blanco Romasantanın real həyat hekayəsinə əsaslanır. XIX əsrdə yaşamış bu şəxs klinik likantropiyanın təsiri altında (adam özünün qurd olduğunu düşünürdü) 13 nəfəri

öldürmüşdü. Qatil qurbanlarının piyindən sabun hazırlayaraq satırmış [6].

Anti-Prometeyin faciəsi. Öz qoxusunun olmaması Grenuyun cəmiyyətə daxil olması üçün keçilməz bir maneə yaradır – cəmiyyət onu qəbul etmir. Grenuy lap uşaq yaşlarında artıq anladı ki, onu qəbul etmək istəməyən bu cəmiyyətdə ölməyib yaşamaq üçün işləməlidir. O, ən ağır işlərdə çalışdı və həyatda qaldı. Təbiətin hamıya verdiyi özəl vücut qoxusundan, cəmiyyətin sevgisindən məhrum olan Grenuy onun üçün əlçatmaz olan bu şeylərin naminə hər şeyə hazır idi. Z.Freyd deyir: “İnsan təbiətinə əldə edə bilmədiyini hər şeydən üstün tutmaq və arzulamaq xasdır” [10]. Heç kəs tərəfindən sevilməyən Grenuy - hətta onu dünyaya gətirən anası belə doğduğu dəqiqədə onu ölümə tərk etmişdi - bütün həyatını, bənzəri olmayan iyibilmə qabiliyyətini və ətriyyəçiliğini onu qəbul etməyən cəmiyyətə özünü sevdirmək üçün və bununla da hamını özünə tabe etmək üçün möhtəşəm bir ətirin yaradılmasına həsr edir.

Mağarada vücutunun qoxusuz olduğunu öyrənən Qrenuy sarsılır. Hər bir insanın qoxusu barmaq izləri kimi onun şəxsiyyətinin özəl, təbii bir kodudur, insanın təbii “pasportudur“. Öz qoxusu, təbii kodu, kimliyi olmayan Grenuy öz unikal bacarığı və insanlara olan nifrətindən qaynaqlanan inadkarlığı, əzmkarlığı sayəsində özü üçün saxta qoxu yarada bilir. Gördüyü işdən çox məmnun olur, gələcək üçün planlar qurur: “Bəli, o, onları onu sevməyə məcbur edəcək. Onlar onun ətrinin təsir dairəsinə düşdükdən sonra onu nəinki özlərinə bərabər olan biri kimi qəbul etməyə, həm də onu dəlicəsinə, fədakarcasına sevməyə məcbur olacaqlar, o, onları aldıkları ləzzətdən titrəməyə, qışqırmağa, xoşbəxtlikdən hönkürməyə məcbur edəcək, onlar onun - Grenuyun - qoxusunu alan kimi Tanrının soyuq buxurunun qoxusu qarşısında etdikləri kimi diz çökəcəklər.

O, öz xəyallarında təsvir etdiyi kimi yenə də qüdrətli bir qoxu tanrısı olmaq istəyirdi, amma indi - gerçək dünyada və real insanlar üzərində. O, bunu bacarmaq iqtidarında olduğunu bilirdi. Belə ki, insanlar gözlərini yumaraq əzəməti, dəhşəti, gözəlliyi görməyə və qulaqlarını tıxayaraq insanları və ya sözləri eşitməyə bilirlər. Ancaq qoxudan qaça bilməzlər. Çünki qoxu nəfəsə qardaşdır. Nəfəs qoxu ilə insanlara daxil olur və onlar yaşamaq istəsələr özlərini ondan qoruya bilməyəcəklər. Qoxu isə dərinliklərə, birbaşa insanın qəlbinə nüfuz edərək orada rəğbət və nifrət, ikrah və cazibə, sevgi və nifrət haqqında qəti bir qərar verir. Qoxuya sahib olan insanların qəlbinə də sahibdir” [1, 212].

Qras meydanında bir damla ətirin qoxusu gücünə on min adamı özünə tabe edən Qrenuy öz təntənəsinə ani olaraq heyran olur, özünü Prometey ilə müqayisə edir və hətta özünü ondan da böyük bilir. Amma unudur ki, Prometey insanları yalanla, saxta aura ilə aldatmayıb, onlara nifrət etməyib, əksinə, onları sevib, öz həyatını riskə ataraq insanlara od verib və onların həyatını xilas edib.

O, başa düşür ki, insanlar üzərində böyük gücə sahib olsa da, insanları aldadaraq özünü onlara sevdirə bilsə də, hətta hazırladığı sehirlə eliksirin gücünə

belə onlara olan nifrətini boğub özünü onları sevməyə məcbur edə bilmir. İnsanlara bəslədiyi bu nifrət və ikrah hissi onun qələbə sevincini zəhərləyir. O, illər boyu qarşısına qoyduğu və uğrunda 26 qızın həyatına son qoyduğu məqsədinə nail olduqdan sonra başa düşür ki, artıq onun yaşaması üçün stimullaşacaq bir arzusu, məqsədi yoxdur. Grenuy ilk anlarda qalib kimi görünərsə də, əslində o, məğlubdur. Çünki, onun düzəltdiyi ətir onun özünə təsir edə bilməmişdi – birtərəfli təsir göstərmişdi, yəni onu insanlara sevdirə bilməmişdi, amma insanları ona sevdirə bilməmişdi. O, bu anda “birdən anladı ki, heç vaxt sevgidən məmnunluq tapmayacaq” [1, 326].

Grenuy bu zəfər anında insanlara qarşı olan nifrətini, onlardan necə iyrəndiyini onların üzünə hayqırmaq və eyni nifrəti də onlardan görmək istədi, lakin bu mümkün deyildi, o özünün qurduğu tələyə düşmüşdü – axı o özünün mahiyyətini illər boyu zəhmət çəkib yaratdığı ən dahiyənə ətir ilə maskalamışdı, insanlar onun yaratdığı saxta auradan onu bir mələk kimi görürdülər, ona nifrət edə bilməzdilər. Sarsılmış Grenuy artıq yaşamaq istəmir: “bir halda ki, o, özü qoxuya bilmir və buna görə də heç vaxt kim olduğunu bilməyəcək; onda ona heç nə lazım deyil - nə bütün dünya, nə özü, nə də öz ətiri” [1, 340]

Onun Parisə qayıdaraq həmin “iyrənc qoxulu bir yerdə” ətirin hamısını üstünə tökməsi bir intihardır.

Bəs, görəsən Grenuy nəyə görə həmin möhtəşəm ətirin gücünə belə insanları sevə bilmədi, minlərlə insanın ona olan nifrətini bir anda coşqun sevgiyə döndərən ətir ona təsir etmədi? Əslində onun ən böyük qüsuru onun vücudunun qoxusuz olması deyil: sevgi, şəfqət, vicdan, mərhəmət kimi hisslərə malik olmamasıdır. Parisdə qoxusuna məst olduğu qızı boğduğu zaman o, sanki bir insanın həyatına son qoymamışdı, sadəcə olaraq qoxusunu bəyəndiyi bir çiçəyi qoxlamaq üçün dərmişdi. Gözəllik hissi də onda yox dərəcəsinə idi, öldürdüyü qızların heç birinin fiziki gözəlliyi onu maraqlandırmırdı - onu cəlb edən, ancaq onların qoxusunun nadir gözəlliyi idi, o, ancaq gələcəkdə onun qoxusu olacaq bu qoxunu sevirdi. O, ancaq özünü sevən bir eqoist idi. Grenuyun yapısında, genlərində insanı insan edən sevgi, şəfqət, vicdan, mərhəmət kimi hisslər yox idi. Z.Freyd deyib: “İnsan ruhunun sirri onun uşaqlıqda başına gələn psixi dramalarda gizlənin” [10].

Onun anası zinadan əmələ gəlmiş dörd uşağını doğular-doğulmaz balıq bazarının zibilliyinə ataraq ölümə məhkum etmişdi. Analıq instinktinə malik olmayan bu qatil ananın doğduğu uşaqlar onun genlərinin yarısına malik olduğu üçün onun beşinci uşağı olan Grenuyun da belə qatil olması təbii idi. Müəyyən olunmuşdur ki, manyak və qəddar qatillərin əksəriyyəti uşaqlıqda ana-ata sevgisi görməmiş insanlardır. “Grenuy” fransızca “qurbağa” deməkdir. Elə Qrenuy da qəddar, çevik, bir insan üçün təsviredilməz bir qoxubilmə qabiliyyətinə malik, insan şəklinə olan iyrənc bir məxluqa bənzəyir: qurbağa kimi “soyuqqanlıdır”, amma canlı vücudların istiliyini hiss edir. Qrenuy öz qurbanlarını insan kimi nifrət və ya paxıllıqdan deyil, vəhşi heyvanlar kimi öz

həyatını təmin etmək üçün öldürür. Təbiət hər bir insanın haqqı olan bəzi xüsusiyyətlərdən onu məhrum etsə də, bir xüsusiyyəti- qoxubilməni artıqlaması ilə ona vermişdi. Grenuy bu təbii “vergini”nin üzərində çalışdı və dahi bir rəssam oldu – rayihə rəssamı.

Nəticə. İnsanların şüuruna hakim olmaq, onların istəklərini, hərəkətlərini idarə etmək mövzusu ədəbiyyatda yeni deyil. Məsələn: qədim yunan mifologiyasına aid olan “Arqonavtlar əfsanəsi”ndə sirenalər adlanan qadın başlı mifik quşlar ecazkar səslə gözəl mahnılar oxuyaraq dənizçiləri sahilə cəzb edir və sonra onları parçalayıb yeyirdilər. Görkəmli sovet fantast yazıçısı A. Bel-yayev də 1926-cı ildə yazdığı “Dünyanın hökmdarı” romanını bu mövzuya həsr etmişdir. Romanın qəhrəmanı çox istedadlı, amma kasıb olan gənc alman alimi Ştirner canlıların beyin fəaliyyətini və fikrin məsafədən radiodalğaların köməyi ilə ötürülməsini və təlqin edilməsini öyrənir və heyrətamiz nəticələr əldə edir, o, düzəltdiyi cihazın köməyi ilə böyük bir insan kütləsinin şüuruna istədiyi əmrləri verə bilir (məsələn, onun əmri ilə şəhər əhalisinin yarısı “Mənim əziz Avqustinim ” nəğməsini oxuyur).

Dünyanın hökmdarı olmaq fikrinə düşən Ştirner cihazını daha da mükəmməlləşdirərək tezliklə ölkənin maliyyə və iqtisadi diktatoruna çevrilir. Ştirner həm də onu sevməyən qızı bu üsulla özünə aşiq edir. Ştirner də, Grenuy kimi insanı fəzilətlərdən uzaqdır: “Şərti refleks! ... düşünün ki, borc, sədaqət, vəzifə, dürüstlük və hətta məşhur Kantın “qəti imperativ” kimi ən “müqəddəs” insani duyğular, köpək tüpürçəyinin ifrazı ilə eyni qaydada şərtləndirilmiş reflekslərdir! Belə reflekslərin yaradılması prosesi daha mürəkkəbdir, amma mahiyyəti eynidir. Etiraf edirəm ki, bütün bu ali fəzilətlərin elmi şəkildə bu cür izahı məndə onlara qarşı xüsusi hörmət oyatmır ...” [11, 2].

Bəzən belə bir sual yaranır: Grenuy cəmiyyət tərəfindən sevgi və qayğı görsəydi qatil olmaya bilərdimi? Bu suala cavab vermək üçün klassikaya – V.Hüqonun “Səfillər” romanına müraciət edək. Romandakı hadisələrin böyük hissəsi elə Grenuyun yaşadığı ərazidə - Fransanın cənubunda - XIX əsrin əvvəllərində baş vermişdir, hətta Jan Valjan həbsdən azad edildikdən sonra bir müddət Qras şəhərində də qalmışdı. Əsərin qəhrəmanı Jan Valjan uşaq ikən ata-anasını itirdiyinə görə böyük bacısının himayəsində böyüyür. Elə uşaqılıqdan işləyərək yeddi uşağı olan bacısına kömək edir. Bir qış həm Jan Valjan, həm də dul qalmış bacısı işsiz qaldıqlarına görə yeddi uşaq çörəksiz qalır. Jan Valjan çörək dükanının şüşəsini sındıraraq uşaqlar üçün bir çörək oğurlayır. Buna görə həbs olunur və o, beş il katorqa cəzasına məhkum olunur. Bir neçə dəfə qaçmağa cəhd etdiyinə görə cəzası artırılır və o, ömrünün ən gözəl çağlarını 19 il katorqada keçirir. “Jan Valjan katorqa həbsxanasına titrəyə-titrəyə və ağlaya-ağlaya girmişdi, oradan isə qəlbi daşa dönmüş halda çıxdı...”. [12, 86].

Jan Valjan təsadüfən bir katolik keşişi ilə rastlaşır və bu görüş onun bütün həyatını dəyişdirir. Yepiskop onun keçmiş məhkum olduğunu bilsə də onu

hörmətə layiq bir insan kimi qəbul edir. Üstəlik onun gümüş qablarını oğurlayan Valjanı bağışlayır və onu polisə təhvil vermir, hətta əlavə olaraq qalan gümüş şamdanlarını da ona bağışlayır. Özünə qarşı ömründə ilk dəfə belə mərhəmət görən Jan Valjan sarsılır. Onun təbiətində olan, sürdüyü ağır həyatı, ona qarşı olan ədalətsiz və qəddar münasibət sahəsində qəlbinin bir küncündə tozlanıb qalan insani keyfiyyətlər yenidən üzə çıxır. Onun həyatı dəyişir, çətinə düşən insanlara kömək edən humanist bir insana çevrilir. Grenuya da mağaradan çıxıb cəmiyyətə qayıtdığı gün Monpelye şəhərindən olan mərhəmətli qoca markiz de la Tayad-Espinas tərəfindən yardım edilmişdi.

Markizi quldarlar tərəfindən qaçırıldığı və uzun illər həbsdə saxlanıldığı barədə yalanlar uyduraraq aldadan Grenuy ömründə ilk dəfə markizin sarayında normal insani münasibət görür. Grenuy istəsəydi burada qala bilər və markizin sayəsində sevimli peşəsi olan ətriyyatçılıqla məşğul olaraq yeni-yeni gözəl ətirilər yaradaraq insanların sevgisini qazanardı. Amma, daha əvvəllər qeyd etdiyimiz kimi Grenuyun qəlbi qaranlıq bir bataqlığa bənzəyirdi və orada insani duyğulara yer yox idi. Grenuyun nə vaxtsa islah olunması qeyri-mümkün idi.

Ədəbiyyat tarixində müxtəlif dahi sənət və elm adamları haqqında əsərlər çoxdur. Züskind ədəbiyyat tarixində ilk dəfə ətriyyatçı əsərin qəhrəmanı edib və insanların qoxubilmə hissini ön plana çəkib. Uzaq keçmişdə, sivilizasiyaların yaranmağa başladığı dövrdə insanlara təbiət tərəfindən verilmiş bütün hissələr bərabər olub – insanların qida əldə etmək üçün malik olduqları əsas iki peşədə (ovçuluq və yığıcılıq) qoxubilmə görmə və eşitmədən az rol oynamayıb.

Qoxubilmə sayəsində insanlar qidanın xarab olub-olmaması, düşmənlərin və ya vəhşi heyvanların onlara yaxınlaşması və s. kimi həyatı vacib informasiyalar alırdılar. Uzaq keçmişdə insanlar öz qoxularını digər insanlara bəyəndirmək üçün təbiətdə olan bitki və heyvani mənşəli maddələrdən ilk ətriyyat məmulatları düzəltməyə başladılar. İnsanlar qoxunun psixikaya təsirini çox tez anlamışdılar. Bu məmulatlardan ən çox hakim dairələr və dini müəssisələr istifadə edirdilər. Demək olar ki, bütün insanlar instiktiv olaraq həmişə öz təbii qoxularını gözəlləşdirməyə, digər insanlarda xoş təəssürat yaratmağa çalışırlar. Ən gözəl, yaraşqlı geyinmiş, yaxşı natiq olan insan pis qoxuyursa insanlar qeyri-ixtiyari olaraq onu qəbul etmirlər. Züskindin dediyi kimi: “Qoxuya sahib olan insanların qəlbinə də sahibdir” [1, 212]. Təsadüfi deyil ki, müasir dövrdə ətriyyat sənayesi bütün dünyada ən gəlirli sahələrdən biridir.

Züskindin “Ətriyyatçı. Bir qatilin hekayəsi” romanı elm adamları (dillilər, ədəbiyyatçılar, tənqidçilər, psixoloqlar və s.) tərəfindən də geniş tədqiq olunmuşdur. Bu əsər haqqında dünyanın müxtəlif ölkələrində yüzlərlə dissertasiya, məqalə yazılmışdır. Bu qeyri-adi süjetli kriminal roman çox oxunaqlıdır, oxucuların əksəriyyəti onu birməfəsə oxuduqlarını deyirlər. Patrik Züskindin təsviretmə bacarığını da ayrıca qeyd etmək istərdim. Müəllif romanda XVIII əsrin şəhərlərinin, təbiətinin, həyatının qoxularını o qədər canlı təsvir

edir ki, kitabı oxuduqca həmin rayihələr, qoxular sanki kitabın səhifələrindən oxucunu vurur.

Eksmo-Press nəşriyyatının 2012-ci ildə nəşr etdiyi “Ədəbiyyatı dəyişdirmiş 50 kitab” adlanan kitab siyahısında ədəbiyyat tarixində şedevr hesab olunan 50 əsər yer alıb, onların arasında P.Züskindin “Ətriyyatçı” romanı da var.

Əsər Azərbaycan dilinə 2003-cü ildə tərcümə olunmuş və “Azərbaycan” jurnalında ixtisarla çap edilmişdir. Əsəri ana dilimizə fransız dilindən tərcümə edən Cavanşir Yusiflidir. İki dəfə ayrıca kitab şəklində nəşr edilib. Mətbuatda əsərin tərcüməsinin bir o qədər də müvəffəqiyyətli olmaması haqqında fikirlər səslənib. “Qanun” Nəşrlər Evi 2014-cü ilin hesabatı əsasında Azərbaycanda ən çox satılan 100 kitabın siyahısını tərtib edib. “Ətriyyatçı” romanı bu siyahıda 37-ci sıradadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Зюскинд Патрик. Парфюмер: История одного убийцы. СПб.: 2006.
2. Немецкая литература после 1945 года // Зарубежная литература XX века / Под ред. В.М.Толмачева. М., 2003, с. 503-535.
3. Патрик Зюскинд. Биография — актуальный и творческий путь. // <https://glavbuk.ru>. (Müraciət tarixi: 21.08.2020)
4. Патрик Зюскинд - автор знаменитого романа, который не стоит читать // <https://ria.ru/20090326/166092689.html> (Müraciət tarixi: 23.08.2020)
5. Галинская И.Л. Патрик Зюскинд и его роман “Парфюмер” // <https://cyberleninka.ru/article/n/patrik-zyuskind-i-ego-roman-parfyumer> (Müraciət tarixi: 23.08.2020)
6. Зюскинд Патрик. Биография // <https://24smi.org/celebrity/> (Müraciət tarixi: 26.08.2020)
7. Патрик Зюскинд: 12 фактов об авторе “Парфюмера” и “Контрабаса”. // <https://www.soyuz.ru/articles/192> (Müraciət tarixi: 26.08.2020)
8. Немецкая литература XX века // Энциклопедия для детей: В 35 т. Т. 15. Всемирная лит. Ч. 2. XIX и XX. М., 2001, с. 454—457
9. Ишимбаева Г. Смыслостановление романа П.Зюскинда «Парфюмер» // <http://belsk.ruspole.info/node/1893> (Müraciət tarixi: 08.09.2020)
10. Лучшие цитаты из книг. Зигмунд Фрейд <https://mybook.ru/author> (Müraciət tarixi: 09.09.2020)
11. Беляев А. Собрание сочинений в восьми томах. Том 4. Властелин мира. Вечный хлеб. Человек, потерявший лицо. М.: Молодая гвардия, 1963, с.5-240
12. Viktor Hüqo. Səfillər. V hissə. Bakı: Öndər, 2005, 320 s.

РОМАН ПАТРИКА ЗУСКИНДА «ПАРФЮМЕР. ИСТОРИЯ ОДНОГО УБИЙЦЫ»

Е.М.ГАРАШОВА

РЕЗЮМЕ

Некоторые люди рождаются с врожденным талантом. То есть любое чувство или способность, которые есть у каждого от природы, сильнее в этих людях. «Гении» появляются, когда врожденный талант и способности сочетаются с упорным трудом по раскрытию и развитию этих качеств. Патрик Зюскинд у героя своего романа Гренуя также использует его врожденную способность упорно трудиться в течение многих лет, чтобы

достичь своей мечты и изучить теоретические и практические секреты парфюмерии. Великий Гренуй также знает секреты человеческих отношений. Он понимает, что запахи влияют на подсознание людей и заставляют их чувствовать себя иначе, но сами они не понимают почему. Сделав это открытие, Гренуй учится создавать разные запахи, а затем ощущения. Открытие Гренуя имело ужасные последствия. Гренуй использует свой уникальный талант, чтобы убивать живых существ и овладевать их запахом. Уникальность Гренуя как гениального художника заканчивается его собственной трагедией. Гренуй – жертва собственных идей, ненависти и отношения общества, которое его не принимает.

Ключевые слова: немецкий роман, постмодернизм, П. Зускинд, художественная идея, сюжет и герои

ROMAN PATRIK ZUSKIND “PERFUMER. THE STORY OF ONE KILLER”

E.M.GARASHOVA

SUMMARY

Some people are born with an innate talent. That is, any feeling or ability that everyone has by nature is stronger in these people. "Geniuses" appear when innate talent and abilities are combined with hard work to discover and develop these qualities. Patrick Süskind, in the hero of his novel, Grenouille, also uses his innate ability to work hard for many years to achieve his dreams and learn the theoretical and practical secrets of perfumery. The great Grenouille also knows the secrets of human relationships. He understands that smells affect the subconscious of people and make them feel differently, but they themselves do not understand why. Having made this discovery, Grenouille learns to create different smells and then sensations. Grenouille's discovery had dire consequences. Grenouille uses his unique talent to kill living creatures and master their scent. Grenouille's uniqueness as an artist of genius ends in his own tragedy. Grenouille is a victim of his own ideas, hatred and the attitude of a society that does not accept him.

Keywords: German novel, postmodernism, P.Zuskind, artistic idea, plot and heroes

UOT 82

ИНДИЙСКАЯ ТЕМА В АНГЛИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Н.Ф.ГАСАНОВА

Бакинский Государственный Университет
narminhasanova@bsu.edu.az

Английские романтики Саути, Колридж и Вордсворт первыми в английской литературе обратились к индийской философии и мифологии. Тем самым в решении проблемы Запад–Восток они открыли новый путь. В творчестве английских реалистов и неоромантиков индийская тема занимает особое место. Своей второй родиной считал Индию выросший и получивший здесь воспитание Киплинг. Английский поэт В.С.Блант в своих выступлениях всегда выступал против колониальной политики европейских стран на Востоке. Е.М.Форстер несколько раз путешествовал по Востоку. После посещения Индии он написал свой самый знаменитый роман – «Поездка в Индию».

Ключевые слова: английские романтики, индийская тема, колониальная политика Запад–Восток, «Поездка в Индию»

История взаимоотношений между культурами Востока и Запада уходит вглубь человеческой цивилизации. Древние памятники восточной культуры, мифология, литература сыграли большую роль в духовном развитии Европы. На определённом этапе «Восток и Запад помещаются теперь как бы на одну линию мировой истории. Первым выступил Восток, писал П.Я.Чаадаев, и излил на землю потоки света из глубины своего уединённого созерцания, затем пришёл Запад со своей всеобъемлющей деятельностью, своим живым словом и всемогущим анализом, кончил начатое Востоком и, наконец, поглотил его в своём широком охвате. Тем не менее за Востоком остаётся приоритет начала человеческой истории, приоритет крупной культурной идеи» [1, 8].

В XVIII веке в процессе капитализации мира распространяется идея единства мировой цивилизации. Утверждению идеи равноценности культур способствовали также появившиеся в это время многочисленные переводы литературных памятников Востока. Так, в конце XVIII века появились первые переводы с санскрита, сделанные английскими индологами Чарлзом Вилкинсоном и Вильямом Джонсом. Чарлз Вилкинс перевёл с санскрита и опубликовал на английском языке «Бхагаватгиту» и «Хитопадешу». Особенно следует отметить работы знаменитого востоковеда

Вильяма Джонса, основателя и первого президента Азиатского общества Бенгалии, переводчика «Хитопадешы», «Законов Ману», «Шакунталы», Калидасы, автора статей «О поэзии восточных народов», «О мистической поэзии персов и индусов» и др. Переводы Ч.Вилкинсона и В.Джонса возбуждали интерес к Индии в Европе.

Английские романтики и Индия. Английские поэты-романтики Саути, Колридж, Вордсворт, а также Байрон и Шелли были первыми, кто в той или иной степени отразили в своём творчестве интерес к индийской культуре. Следует отметить, что с началом романтического этапа в истории мировой литературы связано качественно новое восприятие Востока. Усвоение богатейшего опыта восточной культуры европейскими романтиками привело к открытию ими нового духовного мира как единого целого, как системы, все части которой взаимосвязаны. Отсюда одинаково пристальный интерес ко всем компонентам этой системы: к литературе, искусству, философии, истории, религии.

Именно европейские романтики первыми открыли для европейского читателя поэзию, философию и искусство Индии. Так, Рабиндранат Тагор писал, что у английских поэтов Вордсворта и Шелли наблюдается взаимопроникновение человеческой и космической жизни мира, которое он связывал именно с увлечением европейских поэтов индийской философией [4, 31].

В индийской культурной традиции романтики нашли для себя много близкого. Божественной, т.е. сверхъестественной, силой воображения наделяла не только санскритская эстетика, но и европейские романтики. Их также сближает отношение к природе, её обожествление, чувство её гармонической связи с человеком, его духовным миром. И в индийской традиции, и в английском романтизме интерес к духовной сфере выражается в идеализации положительного героя, в любви, которая способна разрушить все преграды и социальные условности, в интересе к истории.

Именно романтики первыми в английской литературе обратились к индийской тематике. И сделали это не с позиции «цивилизованного европейца», несущего достижения Запада на Восток, а проявили настоящий интерес к древней культуре, наметив тем самым для английской литературы новый перспективный путь развития. Дальнейшее развитие темы Индии в творчестве английских реалистов, неоромантиков, а также писателей-модернистов выявило новые грани в литературе Великобритании.

Индийская тема в творчестве реалистов и неоромантиков. Реалистов, в отличие от романтиков, в восточном материале не интересует новый эмоциональный всплеск или необычный сюжет. Индия, прочно вошедшая к тому времени в жизнь англичан, становится такой же неотъемлемой частью их жизни, как и сама Англия. Тем не менее, в английской литературе XIX века можно выделить два различных направления, свя-

занных с использованием этой тематики. К первому относятся произведения так называемой сенсационной, занимательной литературы, одним из самых ярких представителей которой является Уилки Коллинз, автор знаменитого романа «Лунный камень». Ко второму относятся произведения социально-обличительные, сатирического характера. В этом ряду одно из первых мест справедливо занимает Уильям Теккерей. Его «Ярмарка тщеславия» даёт широкую панораму жизни английского общества первых десятилетий XIX века, и социально-обличительный, сатирический пафос этого романа подкрепляется картинками, связанными с пребыванием некоторых персонажей в далёкой индийской колонии (взять хотя бы Джоза Седли, этого набоба, разбогатевшего в должности сборщика налогов у индийского населения).

Неоромантизм, зародившийся в Англии во второй половине XIX века, возродил романтический интерес к восточной экзотике, вновь выдвинув на первый план занимательность повествования, острый сюжет, романтику далёких странствий и страсть к новым открытиям – не только географическим, но и эмоциональным. Творчество английских неоромантиков Роберта Луиса Стивенсона, Джозефа Конрада, Рэдьярда Киплинга, Артура Конан Дойля свидетельствует о неослабевающем интересе к жизни Британской Индии и судьбам «рядовых» англичан, прошедших через испытания и соблазны колониальной жизни.

Одной из самых главных тем, связанных с пребыванием англичан в Индии, является тема быстрого и «чудесного» обогащения. Стивенсон посвятил ей четыре рассказа, объединённых в цикл «Алмаз раджи». В них писатель поведал занимательную историю некоего Томаса Ванделера, который, находясь в Индии на службе в английских колониальных войсках, неожиданно оказался владельцем огромного алмаза кашгарского раджи. Казалось бы, столь ценное приобретение должно стать причиной счастливых перемен в жизни его обладателя. Однако, алмаз не просто открывает перед его владельцем огромные возможности, он способен влиять на судьбы, подвергая окружающих серьёзным испытаниям на моральную прочность.

Как справедливо заметил М. Урнов: «Алмаз раджи, подобно лоскутку шагрени из романа Бальзака «Шагреньевая кожа», наделён магической и зловещей силой. Разжигая вожделения, он переходит из рук в руки, вовлекая в авантюрный круговорот новых участников и новые жертвы. Это завораживающий символ собственности, и под его воздействием ничтожества возвеличиваются, нравственные понятия искажаются, истинные ценности подменяются ложными» [7, 269]. Добавим: здесь автором затронута ещё одна не менее важная тема. Богатство, добытое явно преступным путём, неизбежно приводит его обладателя к краху, нравственному падению, как привело к краху Британской империи обретение Индией в XX веке своей независимости. Недаром английский писатель XX века

Пол Скотт свой роман, посвящённый этим событиям, символично назвал «Жемчужина в короне».

О судьбе английских колонистов писал также Артур Конан Дойль. В произведении «Знак четырёх» не просто рассказывается об очередном расследовании преступления знаменитым сыщиком Шерлоком Холмсом. Здесь раскрывается механизм обогащения английских военных в Индии, того самого «чудесного превращения», о котором в произведении Стивенсона можно было лишь догадываться. Сокровища Агры, переходя из рук в руки, не приносят их владельцам ничего, кроме несчастья, потому что приобретены были преступным путём.

О загадочной Индии, ставшей вторым домом для многих англичан, поведал своему читателю Рэдьярд Киплинг. Автор «Маугли», «Книги джунглей», «Простых рассказов с гор», он сумел создать свой незабываемый мир новой восточной сказки, в которой самым удивительным образом переплелись восточные образы и мотивы и взгляды европейца. Достаточно мысленно отправиться за Киплингом в индийские джунгли или индийскую деревню, чтобы навсегда поверить в подлинность описываемого. Очень точно о Киплинге пишет Е.Гениева: «Он от рождения был наделён редким писательским даром – умением постичь описанное изнутри. Именно эта внутренняя сопричастность передаёт его текстам ощущение абсолютной правдивости» [2, 6].

То же можно сказать и об индийских очерках писателя, вошедших в сборник «От моря до моря». Описывая суровые условия жизни своих соотечественников, для которых местный климат, жаркое солнце, трудные бытовые условия, болезни сильно осложняли пребывание в этой английской колонии, Киплинг вместе с тем часто даёт уничтожающе нелюбезную характеристику европейцам. За бытовыми зарисовками иногда прослеживается презрительный взгляд автора, который не только «воспевает» мужество, долг и высокую миссию европейца, но и не забывает добавить ироническое замечание или даже откровенно грубую насмешку при описании своих сородичей.

Творчество Киплинга не столь однозначно, как его пытались представить некоторые исследователи, прикрепившие ему обидную кличку «барда империализма». Он всегда себя чувствовал настоящим англичанином, сыном своей родины. Но он был также самым искренним и любящим сыном Индии. Именно сыновья любовь заставила писателя так отреагировать на высокомерную критику Индии со стороны английского туриста: «...Я успел рассмотреть собеседника... и пришёл к выводу, что передо мной самая обыденная, заурядно мыслящая личность. Затем подумал об оклеветанной, молчаливой Индии, которая отдана на попранье таким злонамеренным типам, об Индии, где люди слишком заняты, чтобы отвечать на поклёпы в их адрес. Я чувствовал себя так, словно сама судь-

ба повелевала мне отомстить за Индию чуть ли не трём четвертям человечества. Я понимал, что исполнение этого замысла потребует немалых и мучительных жертв... Но ради нашего крохотного мирка, нашей Англо-Индии, я готов стерпеть и не такое... Индийское общество не поручало мне ничего подобного, но я сам взвалил себе на плечи эту задачу, назвавшись Главным уполномоченным милого нашим сердцам мирка» [5, 19].

Эти строки написаны человеком, который лучшие годы своей жизни провёл на Востоке, однако, волею судьбы был вынужден покинуть этот край и вернуться на свою историческую родину. Но он навсегда останется в истории как писатель-европеец, который «открыл европейскому читателю нашего века... Восток как поэтическую стихию, побеждающую европейца» [3, 430].

Блант об Индии. Если Киплинг, несмотря на свою искреннюю привязанность к Индии, всё-таки был приверженцем английской колониальной системы, то среди его соотечественников было немало ярких противников политики Англии в восточных странах. И здесь прежде всего следует назвать имя поэта, писателя, дипломата и путешественника Вилфрида Скоуэна-Бланта. Посетив много стран, он по-настоящему полюбил Восток, чувства к которому в полной мере выразил в своём творчестве.

Блант был женат на внучке Байрона; и хотя он не любил, когда его в чём-то сравнивали с этим поэтом, его жизненный путь и политические взгляды были очень близки взглядам великого английского поэта-романтика. Как и Байрон, Блант начинает своё путешествие по Востоку. Начиная с середины 1870-х годов он посетил Северную Африку, ближний Восток и Индию. И везде он становится свидетелем тяжёлого положения местного населения, гибнущего от непосильного труда на французских и английских колонизаторов. В результате он пишет книги: «Будущее ислама», «Мысли об Индии», «Жестокости правосудия под британским правлением в Египте», «Тайная история английской оккупации Египта», поэмы «Ветер и ураган», «Сатана прощённый» и др.

В Индии Блант побывал дважды. В первый раз – в качестве личного друга Р.Литтона, в то время вице-короля Индии. Спустя несколько лет он вторично посетил эту колонию, после чего назвал увиденное там «ночью современной Индии». Впечатления от пятимесячного путешествия по стране он изложил в «Мыслях об Индии». Исследователь творчества Бланта А.М.Любарская пишет: «Цейлон – Южный Мадрас – Калькутта – северо-западные провинции – Хайдерабад – Бомбей – таков маршрут пятимесячного путешествия Бланта. И всюду – от Мадраса до Бомбея, и от Бомбея до долины Ганга – он не встречает на своём пути «ни единой деревушки, которая радовала бы глаз». «Домики ещё бедней, чем в Малой Азии, Сирии и даже Египте..., полуголые, в лохмотьях местные жители, которые хлеб и тот едят по праздникам, а в будни – просо с солью и во-

дой», – такая картина представилась взору Бланта во время его путешествия по британскому Декану» [6, 151].

Не удивительно, что поэт, незадолго до этого поддержавший революцию в Египте, приходит к мысли о необходимости коренного изменения ситуации в Индии. Изучив политическое и экономическое состояние дел в стране, Блант надеется внушить правительству мысль о необходимости самых радикальных реформ в Индии. В «Мыслях об Индии» звучит предостережение Бланта об опасности революционных событий в Индии. Вместе с тем, явным призывом к революции звучат следующие слова автора: «Пусть Индия объединится в общем чувстве ненависти ко всему английскому, как уже объединились Ирландия и Египет, и нашей власти там *ipso facto* придёт конец. Пусть она окончательно отчаётся в английской справедливости, и английские силы не смогут больше удержать её в повиновении» [7, 158].

«Поездка в Индию» в XX веке. Мысли Бланта поддержит в XX веке другой английский писатель – Эдвард Морган Форстер. Будучи уже известным писателем, автором ряда романов, писатель получил приглашение посетить Индию от своего индийского друга Саида Росса Масуда. Так, в 1912 году Форстер совершает своё первое шестимесячное путешествие по этой стране, в результате которого в его творчестве появляется новая тема – жизнь английских колонизаторов в Индии и их взаимоотношения с индийцами. В результате этого посещения колонии, а также вторичного пребывания там в 1921 году в качестве секретаря магараджи одного из индийских штатов, на свет появился роман «Поездка в Индию».

Благодаря мусульманину Масуду Форстер сближается с проживавшими в Индии мусульманами, вместе с ними совершает путешествие, знакомится с буддистскими святынями в Барабарских пещерах. Знаменитые слова одного из героев романа – Азиза, сказанные в конце романа: «Пройдёт, возможно, четыреста или пятьсот лет, и мы вышвырнем вас отсюда», принадлежали именно мусульманину Саиду Россу Масуду.

В романе Форстера показаны два противоположных мира – мир «англо-индусов» и местного населения. В отличие от Киплинга, пытавшегося оправдать пребывание англичан в Индии, у Форстера складывается иное мнение. Ни совместные застолья и беседы, ни поездки по туристическим маршрутам не создают у автора идиллического настроения, что, в конечном итоге, выливается в основной конфликт произведения. Недаром уже в самом начале произведения герои обсуждают вопрос – могут ли англичане и индусы учиться вместе. И дают ответ – нет, не здесь и не сейчас. И хотя писателя вопросы политики волнуют гораздо меньше вопросов морали, именно в уста «лояльного» индийского интеллигента – врача Азиза – он вкладывает пророческие слова: «Мы сбросим проклятых англичан в море, всех до единого... и тогда вы и я будем друзьями».

Заклучение. Тема взаимоотношений английских колонизаторов и местного индийского населения занимает большое место в творчество таких разных писателей, как Стивенсон, Конан Дойль, Киплинг, Блант, Форстер. Посвятив Индии свои произведения, эти писатели, несомненно, внесли свой вклад в решение этой проблемы, вместе с тем, обогатив английскую литературу новым смысловым и художественным наполнением.

ЛИТЕРАТУРА

1. Велиханова Ф.А. Веймарский гений на Востоке (Иоганн Вольфганг Гёте в «Западно-Восточном Диване»). Баку: Элм, 2009, 200 с.
2. Гениева Е. Индия, моя Индия... // Вступ. статья в кн.: Р.Киплинг. Восток есть Восток. М.: Художественная литература, 1991, с.3–18.
3. Иванов В.В. Темы и стили Востока в поэзии Запада // Заключительная статья в кн.: Восточные мотивы: Стихотворения и поэмы. М.: Наука, 1985, с.424–470.
4. Ивбулис В.Я. Романтизм и традиционная индийская мысль // Взаимодействие культур Востока и Запада. М.: Наука, 1987, с.28–40.
5. Киплинг Р. От моря до моря. М.: Мысль, 1983, 239 с.
6. Любарская А.М. Вилфрид Скоуэн Блант. Жизнь – творчество – борьба. Л.: Наука, 1969, 396 с.
7. Урнов М. На рубеже веков. М.: Наука, 1970, 432 с.

İNGİLİS ƏDƏBİYYATINDA HİND MÖVZUSU

N.F.HƏSƏNOVA

XÜLASƏ

İlk dəfə ingilis ədəbiyyatında Hind fəlsəfəsinə və əsətlərə ingilis romantikləri Sauti, Kolridj və Vordsvort müraciət ediblər. Bununla da onlar Qərb–Şərq probleminin həll edilməsinə yeni yol açmışlar. İngilis realist və neoromantiklərinin bəzi əsərlərində hind mövzusu xüsusi vurğulanır. Kiplinq onu təbiiyə etmiş və formalaşdırmış Hindistana onun vətəni kimi münasibət bəsləyirdi. İngilis şairi V.S.Blant bütün yaradıcılıq boyu Şərqdə Avropa ölkələrinin kolonial siyasətinin əleyhinə çıxmışdır. E.M.Forster Şərqə bir neçə dəfə səyahət edib. Hindistana səfərindən sonra özünün ən məşhur əsəri olan – "Hindistana səyahət" romanını yazır.

Açar sözlər: İngilis romantikləri, hind mövzusu, kolonial siyasəti, Qərb–Şərq, "Hindistana səyahət"

INDIAN SUBJECT IN ENGLISH LITERATURE

N.F.HASANOVA

SUMMARY

For the first time in the English literature the English romantists Sauti, Kolridje and Wordsworth applied to Indian philosophy and myths. By this, they opened a new way to solve the problem of West–East. Some of the English realist and neoromantics especially said about the Indian subject. Kipling's attitude to India is considered as his attitude to country where he had educated and formed. English poet W.S.Blant had always been an opponent Europe countries colonial policy in the East. E.M.Forster was visited East more than once. Following the visit to India he wrote his the most famous novel – "A Passage to India".

Keywords: the English romantists, the Indian subject, colonial policy, West–East, "A Passage to India"

TARİX

UOT 94 (479.24); 314.1

AZƏRBAYCAN SSR-DƏ ƏHALİ PROBLEMİ
(XX ƏSRİN 50-60-CI İLLƏRİNDƏ)

İ.X.ZEYNALOV

*Bakı Dövlət Universiteti**zeynalov_ibrahim@hotmail.com*

Elmi məqalə əhali probleminin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Problemin xronoloji çərçivəsi II Dünya müharibəsindən sonrakı dövrü əhatə edir. Məqalədə əhali haqqında mövcud olan elmi fikirlərin araşdırılmasına, əhali anlayışının təhlilinə, qeyd edilən zaman kəsiyində Azərbaycanda demoqrafik vəziyyətin müqayisəli təhlilinə başlıca diqqət yetirilir. Həmçinin müasir dövrdə əhalinin sürətli artımına, demoqrafik proseslərdə baş verən əsaslı dəyişikliklərə təsir edən faktlar öyrənilir. Əhali problemi ilə bağlı mövcud əsərlərin, ərsəyə gətirilən yeniliklərin təhlili və s.məsələlər şərh edilir.

Açar sözlər: Əhali, demoqrafik vəziyyət, milli tərkib, statistik məlumatlar

Hazırda dünyanın başlıca inkişaf istiqamətlərindən biri olan qloballaşma şəraitində əhali problemi də bu proseslə sıx bağlıdır. Əhali anlayışı nə deməkdir? Əhali haqqında biliklər sistemində müxtəlif fikirlər mövcuddur. Başlıcası odur ki, əhali anlayışı dedikdə hər hansı ərazidə yaşayan insanların məcmusu başa düşülür [7, 13]. Məsələyə bu baxımdan yanaşsaq Azərbaycan əhalisi onun tarixi-coğrafi ərazisində yaşayan insanların məcmusunu ifadə edir.

Əhali problemləri getdikcə global xarakter alır və dünya biliklər sisteminin diqqətini daha çox cəlb edir. Lakin bununla yanaşı, həm də bu problem hər hansı ayrılıqda götürülmüş bir ölkə üçün öyrənilməsi olduqca bir çox cəhətdən vacibdir [6, 260].

Araşdırmalar göstərir ki, bütün dünyada, o cümlədən Azərbaycanda mövcud olan demoqrafik situasiya birdən-birə deyil, mühüm bir inkişafın nəticəsi kimi meydana gəlir. XX əsrin 70-80-ci illərində keçmiş SSRİ-də və həm də Azərbaycanda formalaşan demoqrafik vəziyyət ölkənin II Dünya müharibəsindən sonrakı demoqrafik inkişaf prosesinin nəticəsi idi [2, 3].

Deməli, sivilizasiyanın bütün mərhələlərində əhali onun əsasını təşkil etməklə, daima inkişaf edir. Əhali problemlərinin onu təşkil edən insanların

müvafiq fəaliyyətində formalaşması nəzərə alınsa, bu problemlərin ümumi səviyyəsində dərk edilməsi və təcrübi həllinin də anlamı böyük əhəmiyyətə malikdir [3, 5].

Son dövrlərdə – qloballaşma şəraitində demoqrafik proseslərin tənzimlənməsi müvafiq əhali siyasətinin hazırlanmasının əhəmiyyətini daha vacib etmişdir. Bu səbəbdən də Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 1999-cu il 9 dekabr 290 nömrəli sərəncamı verilmişdir. Bu sərəncamla Azərbaycan Respublikası Demoqrafik İnkişaf Konsepsiyasını qəbul etmişdir [1]. Bu konsepsiyada qeyd edilir: “Demoqrafiya siyasəti nəsillərin normal təkrar istehsalını ardıcıl surətdə həyata keçirilməsinin təmin edilməsinə yönəlmiş iqtisadi sosial və hüquqi tədbirlər sistemindən ibarət olmaqla əhalinin bütün sosial-demoqrafik təbəqələrinin köklü mənafeələrinə toxunur. Ailə nığah, doğum, ölüm, təbii artım, adamların sağlamlığının mühafizəsi və möhkəmləndirilməsi, əhalinin məşğulluq və həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması, ömrünün uzadılması, miqrasiyası və s. bu kimi prosesləri özündə birləşdirən demoqrafiya siyasətində başlıca məqsəd demoqrafik hadisələrə təsir göstərən ən mühüm amilləri nəzərə alaraq cəmiyyətin və onun hər bir üzvünün mənafeyinə uyğun olan, əhalinin normal təkrar istehsalı prosesini təmin edən şərait yaratmasına nail olmaqdır. Müasir dövrdə dünya əhalisinin sürətli artımı və demoqrafik proseslərdə baş verən dəyişikliklər ayrı-ayrı dövlətlərin ölkə daxilində və beynəlxalq aləmdə yeritdiyi siyasətə daha çox təsir göstərir. Bu baxımdan, ona dünya miqyasında bu proseslərdə baş verən dəyişikliklər fonunda tarixi səpgidə yanaşmağı tələb edir” [1]. Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan cəmiyyətində, xüsusilə XX əsrin ikinci yarısında, o cümlədən 70-80-ci illərdə və 90-cı illər - XXI əsrin əvvəllərində demoqrafik proseslərin rolu böyük olmuşdur. İkinci Dünya müharibəsindən müstəqilliyə qədərki dövrdə Azərbaycanda demoqrafik proseslərin öyrənilməsinə həsr olunmuş xeyli əsərlər yazılmışdır. Azərbaycan əhalisi (Bakı, 2001, 85 v.), Azərbaycan respublikası əhalisinin 1999-cu il siyahıyaalınmasının yekunları (I və II hissə. Əhalinin cins, yaş tərkibi və təhsil səviyyəsi. Bakı, Səda, 2000, 744 s.), Azərbaycan Respublikası əhalisinin 1999-cu il siyahıyaalınmasının yekunları (III, IV, V, VI, VII, VIII, IX hissə. Bakı, 2000, 620 s., Bakı, 2001, 585 s., Bakı 2001, 8429, Bakı, 2001, 856 s., Bakı, 2001, 820 s., Bakı, 2001, 612 s.), Azərbaycan Respublikasının Demoqrafik inkişaf Konsepsiyası (AR-nın qanunvericilik toplusu. 2001, №8, s.2921-2927), Əhalinin 1959-cu ildə Ümumittifaq miqyasında siyahıyaalınması (Bakı, 1958, 36 s.), Həsənova L.L. Azərbaycan əhalisi XX yüzilliyin ikinci yarısında (Bakı, 2003, 302 s.), Muradov Ş.M. Demoqrafik inkişaf: əsas meyllər və problemlər (AK.1989. №4, s.89-95.), Qasımov O.Yer kürəsinin əhalisi (Bakı,1968), Şükürov K. Azərbaycanda demoqrafik vəziyyət (1920-1941) (Kitablar aləmində, 1991, № 1-2, s.84-86.), Şükürov K. Demoqrafiya: Ensiklopedik lüğət (üç cild-də. I cild. Əhali haqqında elm. I hissə. BDU nəşriyyatı, 2001,412 s.), Zeynalov İ.X. Azərbaycanın iqtisadi və sosial inkişafı. Azərbaycan əhalisi (70-80-ci illər)

(Bakı, 1996, 312 s.), Şükürov K.K. Azərbaycan əhalisi: öyrənilməsi tarixi və qaynaqları (Bakı, 2006), Məmmədov İ.A. Azərbaycan Respublikasının əhalisi (tarixi demoqrafik tədqiqat: 1991-2009) (Bakı, 2014), Zeynalov İ.X. Azərbaycanda Demoqrafik vəziyyət (1987-2001-ci illər) (Bakı Universitetinin xəbərləri, humanitar elmlər seriyası № 1, 2002, s.105-115.) və s.

Araşdırmalar göstərir ki, əhalinin öyrənilməsi qaynaqlar əsasında yüksək elmi təhlil istəyir.

XX əsrin II yarısında Azərbaycanda demoqrafik vəziyyət. İkinci Dünya müharibəsindən sonra bütün dünyada, SSRİ-də o cümlədən Azərbaycanda yeni demoqrafik vəziyyət yarandı. Müharibədən sonra 1959-cu ildə əhalinin siyahıyaalınması Azərbaycanda əhali probleminin öyrənilməsində, o cümlədən Ermənistan SSR-dən azərbaycanlıların 1948-1953-cü illərdə deportasiyasının nəticələri və ondan sonrakı vəziyyəti öyrənmək baxımından da böyük əhəmiyyətə malik idi.

Həmçinin SSRİ-nin dağılması ərəfəsində keçirilən 1989-cu il əhali siyahıyaalınmasına dair materiallar isə 70-80-ci illərdə Azərbaycanda demoqrafik vəziyyətin öyrənilməsində müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Araşdırmalar göstərir ki, XX yüzilin 60-80-ci illərində Azərbaycan əhalisinin inkişafının siyasi və sosial, iqtisadi zəminin müəyyənləşdirilməsi də başlıca şərtidir. Son tədqiqatlardan İ.Zeynalovun “Azərbaycanın 1970-1980-ci illərdə iqtisadi və sosial inkişafı”, “Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı XX əsrin II yarısında”, Azərənşr, 2004, L.Həsənovanın “Azərbaycan əhalisi XX yüzilin ikinci yarısında” monoqrafiyası Azərbaycan əhalisinin inkişafı ilə bağlı son tədqiqat əsərlərdən sayılır [4, 141].

Elmi məqalədə əsas məqsəd də XX yüzilin 70-80-ci illərində Azərbaycan SSR əhalisinin tarixinə nəzər salmaq; 1970, 1979 və 1989-cu illər əhalinin siyahıyaalınmasının tarixini; əhalinin say dinamikasını; yerləşməsi vəziyyətini; əhalinin sosial tərkibini; əhalinin siyahıyaalmalarının proqramlarına əsasən, onun irəli sürdüyü başlıca problemləri müəyyənləşdirmək və öyrənmək; həmçinin ümumi demoqrafik göstəricilər əhalinin cins, yaş və yaş-cins tərkibini, əhalinin demoqrafik qocalmasının xüsusiyyətlərini, nigah və ailə strukturunun; əhalinin etnik tərkibini müəyyənləşdirmək; etnik tərkibin dil qrupları üzrə təsnifatını aparmaq, kəmiyyət dəyişikliklərini təhlil etməkdən ibarətdir.

Həm də elmi məqalədə Azərbaycan əhalisinin sosial-iqtisadi xarakteristikasına dair göstəricilərin təsnifatı və dinamik sırası, ümumiləşdirmələrin müəyyənləşdirilməsi, miqrasiya məsələlərinin araşdırılması və s. məsələlər öyrənilir.

Sivilizasiyanın bütün mərhələlərində əhali problemi, onun demoqrafik vəziyyəti elmi araşdırmaçıların diqqət mərkəzində olan problemlərdən olub onun dərk olunması ən mühüm qanunauyğunluqlarla bərabər, hər bir ölkənin konkret xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsini aşkarlayır.

XX əsrin 70-80-ci illərində sosial-iqtisadi inkişafdən asılı olaraq demoqrafik göstəricilər Azərbaycan qənaətbəxş olmuşdur. Əhalinin hər 1000 nəfərinə

təbii artım 21.1 nəfər təşkil etmişdir [5, 304].

Son 30 ildə (1990-2020) respublika əhalisinin sayı 3 milyon nəfər artmışdır. Əgər 1970-ci ildə Azərbaycanda əhalinin sayı 5 milyon 117 min nəfər olmuşdursa, bu rəqəm 1980-ci ildə 6 milyon 112 min nəfər, 2001-ci ildə isə 8 milyon 081 min nəfər təşkil etmişdir.

Müvafiq olaraq 2001-ci ildə respublikada yaşayan 8081 nəfər əhalinin 4 milyon 107 min nəfəri (51%-i) şəhər, 3 milyon 974 min nəfəri (49%-i) kənd sakinləri idi. Həmçinin, respublika əhalisinin 3 milyon 954 min nəfərini (49%-i) kişilər, 4 milyon 126 min nəfərini (51%-i) isə qadınlar təşkil edirdi.

Cədvəl 1

Azərbaycanda əhalinin ümumi sayı, kişilər və qadınlar [5, 305]

İllər	1990	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Əhalinin artım dinamikası	7131,9	7643,5	7726,2	7799,8	7876,7	7953,4	8016,2	8081,0
Kişilər (faizlə)	348,7 48,8	3754,6 49,1	3802,7 49,2	3845,3 49,3	3883,2 49,3	3883,1 48,4	3918,3 48,9	3954,5 48,9
Qadınlar (faizlə)	3650,2 51,2	3888,9 50,9	3923,5 50,8	3954,5 50,7	3993,5 51,2	4070,3 51,2	4097,9 51,1	4126,5 51,1

Cədvəl 2

1990-2001-ci illərdə əhalinin yaş qrupları üzrə sayı [5, 306]

Yaş qrupları	1990	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Əhalinin cəmi sayı	7131,9	7643,5	7726,2	7799,8	7876,7	7953,4	8016,2	8081,0
7%	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
0-4%	861,0 12,1	824,4 10,8	810,3 10,5	772,8 9,9	764,5 9,7	710,9 8,9	654,3 8,2	612,4 7,6
5-9%	786,4 11,0	871,2 11,4	881,3 11,4	888,3 11,4	897,0 11,4	920,0 11,6	901,2 11,2	862,3 10,7
10-14%	699,5 9,8	791,5 10,4	800,6 10,4	822,7 10,5	830,8 10,5	901,2 11,3	917,8 11,4	932,7 11,5
15-19%	681,8 9,6	683,8 8,9	691,5 8,9	710,8 9,1	717,8 9,1	756,7 9,5	787,6 9,8	815,5 10
20-24%	691,9 9,7	644,2 8,4	651,3 8,4	636,1 8,2	642,4 8,2	648,0 8,2	663,0 8,3	684,8 8,5
25-29%	702,9 9,9	664,4 8,7	671,8 8,7	670,0 8,6	676,6 8,6	629,1 7,9	622,7 7,8	610,5 7,5
30-34%	591,4 8,3	689,2 9,0	696,3 9,0	692,8 8,9	699,5 8,9	682,6 8,6	670,5 8,4	666,0 8,2
35-39%	419,3 5,9	585,5 7,6	590,9 7,6	627,6 8,0	633,8 8,0	699,3 8,8	704,8 8,8	696,0 8,5
40-44%	272,5 3,8	449,9 5,9	478,1 6,2	499,8 6,4	520,5 6,6	533,0 6,7	572,6 7,1	622,5 7,7
45-49%	223,0 3,1	250,5 3,3	252,1 3,3	293,5 3,8	296,3 3,8	343,3 4,3	373,3 4,6	396,4 4,9
50-54%	358,3	205,6	207,5	174,0	175,7	199,9	228,7	268,2

	5,0	2,7	2,7	2,2	2,2	2,5	2,9	3,3
55-59%	273,4 3,8	312,6 4,1	316,1 4,1	310,5 4,0	313,9 4,0	211,8 2,7	181,7 2,3	153,3 1,9
60-64%	229,3 3,2	253,3 3,3	256,2 3,3	259,8 3,3	262,4 3,3	282,8 3,5	280,9 3,5	280,8 3,5
65-69%	120,7 1,7	188,1 2,5	189,8 2,5	201,2 2,6	203,2 2,6	199,3 2,5	208,1 2,6	206,2 2,6
70-və daha yuxarı %	220,5 3,1	229,3 3,9	232,4 3,0	239,9 3,1	242,3 3,1	236,3 3,0	249,0 3,1	274,2 3,4
Əmək qabiliyyətli yaşda %	3941,0 55,3	4176,7 54,6	4243,5 54,9	4296,9 55,1	4355,0 55,3	4515,4 56,0	4614,5 57,6	4768,3 5,9

1970-1980-ci illərdə isə əhalinin sosial-struktur inkişafında xarakterik cəhətdən biri də əhalinin ümumi sayında kişi və qadın cinslərinin artım prosesində olan sabit vəziyyətdir. Bu rəqəm: kişilər 2483 min - 49%, qadınlar 2634 min nəfər - 51 faiz təşkil etmişdir. 1990-2001-ci illərdə də bu rəqəmlər dəyişməmişdir.

Azərbaycanda əhalinin milli tərkibi aşağıdakı demoqrafik göstəricilərdə əks olunmuşdur.

Cədvəl 3

Azərbaycan əhalisinin milli tərkibi, min nəfərlə [5, 307]

Əhalinin tərkibi	1989-cu il	1999-cu il
Azərbaycanlılar	5,805,0	7205,5
Ləzgilər	171,4	178,0
Ruslar	392,3	141,7
Ermənilər	390,5	120,7
Talışlar	21,2	76,8
Avarlar	44,1	50,9
Türklər	17,7	43,4
Tatarlar	28,6	30,0
Ukraynalılar	32,3	29,0
Saxurlar	----	15,9
Gürcülər	14,2	14,9
Kürdlər	12,2	13,1
Tatlar	10,2	10,9
Yəhudilər	25,3	8,9
Udinlər	6,1	4,2
Digər millətlər	44,6	9,5

Onu da qeyd edək ki, siyahıyaalma zamanı sorğu olunan hər bir şəxs milliyətini və ana dilini özü müəyyən etmişdir.

Əhalinin sağlamlığının qorunması, onlara mənzil, iaşə, kommunal xidmətlərinin yaxşılaşdırılması problem olaraq daim diqqəti cəlb etmiş, bu sahədə kompleks tədbirlər həyata keçirilmiş, ciddi dövlət islahatları aparılmışdır.

Nəticədə, səhiyyənin profilaktika istiqaməti yüksəlmiş, əhaliyə tibbi xidmətin keyfiyyəti artmış, respublika əhalisinin hər il-vaxtaşırı müayinədən keçirilməsinə daha ciddi yanaşılmışdır, çoxprofilli və ixtisasdırılmış müasir texnologiyaya əsaslanan, dünya standartlarına uyğun dövlət və özəl tibbi müəssisələrin şəbəkələri xeyli genişləndirilmişdir. Hazırda Səhiyyə Nazirliyi sisteminə fəaliyyət göstərən 4310 səhiyyə idarəsinin və müəssisənin 414-ü pullu xidmət edir [5, 308].

Cədvəl 4

Azərbaycanda əhalinin demografik göstəriciləri [5, 308]

Nəfər				Əhalinin hər 1000 nəfərinə		
illər	doğulanlar	önlər	təbii artım	doğulanlar	önlər	təbii artım
1990	182989	42819	140170	25,9	6,1	19,8
1991	190353	44659	145694	26,6	6,3	20,3
1992	181364	51258	130106	25,0	7,1	17,9
1993	174618	52809	121809	23,7	7,2	16,5
1994	159761	54921	104840	21,4	7,3	14,1
1995	143315	50828	92487	18,9	6,7	12,2
1996	129247	48242	81005	16,9	6,3	10,6
1997	132052	46962	85090	17,1	6,1	11,0
1998	123996	46299	77697	15,9	5,9	10,0
1999	117539	46295	71244	14,9	5,9	9,0
2000	116994	46701	70293	14,8	5,9	8,9

Tərtib edilmiş cədvəldən göründüyü kimi, son on ildə respublikada doğulanların ümumi sayı xeyli azalmış, önlərin sayı isə artmışdır. Əgər 1990-cı ildə respublikada 182989 nəfər körpə dünyaya gəlmiş və 44659 nəfər dünyasını dəyişmişdirsə, bu rəqəmlər 2000-ci ildə 116994 və 46701 nəfər olmuşdur.

Həmçinin 1990-cı ildə əhalinin hər 1000 nəfərinə doğulanların sayı 25,9 nəfər, önlərin sayı isə 6,1 nəfər olmuşdursa, 2000-ci ildə müvafiq olaraq doğulanların sayı azalaraq 14,8 nəfər, önlərin sayı 5,9 nəfər olmuş və təbii artım isə 19,8 nəfərə enmişdir [5, 308].

Yekun. Müstəqillik dövründə Azərbaycanda da əhali problemi qlobal əhəmiyyətli olmaqdadır. Əhali probleminin dərk edilməsi hər bir ölkənin konkret xüsusiyyətinin müəyyən edilməsi ilə bağlıdır.

Azərbaycan Respublikasının dünyaya inteqrasiyası dərinləşdikcə əhali probleminin üzvləşdiyi çətinliklər ölkəmizdə də təzahür etməkdədir. Respublikada bu problemin həllinə yönəlmiş həyata keçirilən tədbirlərdən biri də Azərbaycan Respublikasının Demografik inkişaf konsepsiyasının qəbul edilməsidir. Əhali probleminin araşdırılmasında qaynaqlar önəmli rol oynayır və bu qaynaqları 4 qrupa bölmək olar: əhalinin siyahıyaalınması, əhalinin təbii hərəkət hadisələrinin cari statistik qeydiyyatı, cari registrlər, seçmə və xüsusən tədqiqatlar.

Tarixi araşdırmalar göstərir ki, ilk əhali siyahıyaalmaları XVIII əsrdən

başlamışdır.

Əhali siyahıyaalmaları sorğu və ya özünüsayma metodları ilə həyata keçirilir.

Azərbaycanda müasir əhali siyahıyaalması anlayışına uyğun olan ilk əhali siyahıyaalması 1897-ci ildə Rusiya imperiyasının tərkibində olarkən keçirilmişdir. Baxmayaraq bu siyahıyaalmanda qüsurlar olmuşdur, lakin siyahıya almanın nəticələri tədqiqatçılarımız üçün dəyərli sənəd rolunun oynamışdır. Ölkəmiz SSR-nin tərkibində olduğu 1922-1991-ci illərdə burada 1926, 1937, 1939, 1959, 1970, 1979 və 1989-cu illərdə əhali siyahıyaalmaları keçirilmişdir. Bu siyahıyaalmaların nəticələrinin hər biri çox böyük əhəmiyyətə malik sənədlərdir. Bu sənədlərin hər biri ayrı-ayrılıqda nəşr olunmuşdur. Məsələn, 1970-ci il siyahıyaalmanın nəticələri 7 cildə, 1979-cu il siyahıyaalmanın nəticələri isə rəsmən bir cildə nəşr olunmuşdu.

Araşdırmalar göstərir ki, əhali ilə bağlı olan problemlər ölkənin sosial-iqtisadi və siyasi inkişafına təsir göstərdiyi kimi, bu proseslər də əhaliyə təsir göstərir. Bu baxımdan hər bir siyahıyaalma müvafiq dövrdə sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni dəyişiklikləri özündə əks etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Demografik İnkişaf Konsepsiyası. Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik toplusu. 2001, №8, s. 2921-2927
2. Həsənova L.L. Azərbaycan, əhalisi XX yüzilliyin ikinci yarısında. Bakı: BDU, 2003, 302 s.
3. Şükürov Kərim. Demografiya Ensiklopedik lüğət. Üç cildə. I cild, Bakı, 2001, 412 s.
4. Zeynalov İ.X. Azərbaycanın iqtisadi və sosial inkişafı (70-80-ci illər). Bakı, 1996, 314 s.
5. Zeynalov İ.X. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı XX əsrin II yarısında. Bakı: Azər nəşr, 2004, 326 s.
6. Всемирная встреча на высшем уровне в интересах социального развития. Копенгаген, Дания. 6-12 марта 1995 года
7. Медков В.М. Демография. Ростов-на-Дону: Феникс, 2002, 448 с.

ПРОБЛЕМА НАСЕЛЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР (II ПОЛОВИНА XX ВЕКА)

И.Х.ЗЕЙНАЛОВ

РЕЗЮМЕ

Научная статья посвящена изучению проблемы народонаселения. Хронологические рамки проблемы охватывают период после Второй мировой войны. Статья посвящена изучению существующих научных взглядов на население, анализу концепции населения, сравнительному анализу демографической ситуации в Азербайджане за этот период. Также изучены факты, влияющие на быстрый рост населения в наше время, фундаментальные изменения в демографических процессах. Анализ существующих работ по проблеме населения, инновациям и т. д.

Ключевые слова: Население, демографическая ситуация, национальный состав, статистика

**PROBLEM OF POPULATION IN THE AZERBAIJANI SSR
(SECOND HALF OF THE XX CENTURY)**

İ.Kh.ZEYNALOV

SUMMARY

The scientific article is dedicated to the study of the population problem. The chronological framework of the problem covers the period after World War II. The article focuses on the study of existing scientific views on the population, the analysis of the concept of population, a comparative analysis of the demographic situation in Azerbaijan during this period. Also, the facts influencing the rapid population growth in modern times, the fundamental changes in demographic processes are studied. Analysis of existing works on the population problem, innovations, etc.

Keywords: population, demographic situation, national composition, statistics

UOT 94

**АЗЕРБАЙДЖАН – ЧУВАШИЯ:
ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЕ СВЯЗИ****В.А.ВАСИЛЬЕВ****Чувацкий Государственный Университет
vasilyev_va@mail.ru**

Общациональный лидер Азербайджана Гейдар Алиев в одном из своих выступлений подчеркнул, что в советское время в Азербайджане, мало кто знал, что чувашки – это тюркский народ. Татарстан знали, Башкортостан знали, а что чувашки – тюркский народ – нет.

И в Чувашии, к большому сожалению, недостаточно знают об Азербайджане. Ведь, Азербайджан — это не только страна огней, но и страна людей с пламенным сердцем, страна тружеников, страна интеллигентов, страна творчества, страна великой истории и культуры, страна добрых традиций, страна молодости! Поэтому и появилась данная работа, целью которой является раскрыть эти «белые пятна» истории, а также привлечь внимание ученых Азербайджана, Чувашии к изучению исторической и культурной общности азербайджанского и чувашского народов, представляющих огромное познавательное и научное значение.

Ключевые слова: Азербайджан, Чувашия, сувары, болгары, Билясувар, Вата Савар, Чебоксары, языческая религия, зороастризм, история, культура

Чуваши являются одним из государствообразующих народов России. По данным Всероссийской переписи населения 2010 года в стране проживало более 1 миллиона 400 тысяч чувашей, из них 814750 – в Чувашии, что составляет 67,7% населения Республики. Чуваши – тюркский народ. Значимым событием в истории чувашского народа стала его христианизация. Это единственный тюркский народ, исповедующий православие.

За последние 20 лет происходит опасная тенденция снижения численности чувашей, как в самой Чувашии, так и в России, на 93 тысячи и 400 тысяч человек соответственно [12, 10]. Это не может не вызывать большую тревогу за будущее судьбы нации, являющейся пятой по численности в России.

Существует множество гипотез о происхождении чувашей. Их предками называют сунну, хунну, огузов, болгар, суваров, древних тюрков, иранцев, шумеров. Этот пространный, в то же время далеко неполный

список племен, убедительно свидетельствует, во-первых, о недостаточной изученности, во-вторых, о сложности этногенеза чувашей. В исторической науке утвердились две гипотезы происхождения чувашей: болгарская и суварская. До настоящего времени предпочтение отдавалось первой теории. Однако в дискуссионном вопросе этногенеза чувашского народа более достоверные черты приобретает вторая версия, которая убедительно доказывается в трудах В.Д. Димитриева [2, 226–236; 3, 50], В.Ф.Каховского [7, 200–217], А.К.Салмина [9, 463 с], Л.А.Таймасова [10, 140–141]. В этой связи значительный научный и познавательный интерес представляет этимон слова «сабир-савир-сувар». Известный иранист Б.В. Миллер указывает, что слово это восходит к персидскому «savaḡ», который буквально переводится как «всадник», «наездник», «умелый» [8, 294]. Отметим, что в Войске Сасанидов асавиры (asawīra, в новоперсид. – sawar-suwar- asawīra), были выходцами из аристократического сословия и составляли привилегированный корпус и основную ударную силу армии.

По проблеме происхождения этнонима «чуваш» историками, лингвистами ведутся долгие научные дискуссии. На наш взгляд, наиболее достоверным является утверждение В.Д. Димитриева о преемственности этнонимов *савир – сувар – суваз*. Историк подчеркивает, что этноним «суваз», зафиксированный в арабской транскрипции секретарем багдадского посольства в Волжскую Болгарию Ахмедом ибн Фадланом в 922 году, с учетом арабской графики того времени произносился в форме «сюазь». От этой формы и произошел этноним «чуваш» [4, с.8].

Исторические связи. Ученые полагают, что прародиной древнейших предков чувашей – огурских (болгарских) и суварских (сабирских) племен является Центральная Азия, которые жили здесь еще в конце III тыс. до н.э. Они были известны и как хунну/гунны, создавшие в конце III в. до н.э. первое государственное образование кочевых племен во главе с шаньюем Модэ – «Держава хунну». В 70-х гг. 1 в. до н.э. держава хунну распалась под объединенными ударами китайцев, усуней и динлинов. Тогда огурские (болгарские) и суварские (сабирские) племена, вовлеченные в поток Великого переселения, мигрировали на запад [13, с.33].

Историк В.Д.Димитриев, исходя из открытия Клавдия Птолемея об обитании на Кавказе групп саваров со второй половины II века, указывает, что и предки чувашей очутились там во II-III веках [3, 50]. В целом на сегодня идентификация птолемеевских саваров с поволжскими суварами не подлежит сомнению [9, 36].

Именно с этого времени начинают появляться на Кавказе этнотопонимы с основой Сувар. Например, Билясувар на территории современного Азербайджана. «Энциклопедический словарь топонимики Азербайджана» разъясняет, что названный этнотопоним означает «пустыня, степь, равнина суваров» [1, 134-135]. Можно предположить, что позднее

данный этнотопоним дал название селу и городу Билясувар. Топонимы с компонентом сувар в основном зафиксированы в Южном Азербайджане. Исследователи считают, что это следы живших в этих местах суваров [9, 21].

Здесь же, по Муганской равнине, протекает река Болгар, берущая свое начало с Тальшских гор и впадающая в озеро Махмудчала в Билясуварском районе. В среднем течении река образует границу Азербайджана с Ираном. Верхнее течение реки получило название Болгарчай. «Энциклопедический словарь топонимики Азербайджана» утверждает, что топоним «Болгар» происходит от названия тюркоязычного булгарского племени [1, 144]. Приведенные примеры позволяют сделать вывод о том, что этнотопонимы «сувар» и «болгар» сообщают об одноименных племенах, живших здесь в древние времена.

Исходя из этого, в своей работе мы предпринимаем первую попытку изучить достоверные топонимические параллели Чувашии и Азербайджана. Доказательным примером сказанному является и топонимическое исследование азербайджанского города Билясувар и столицы Чувашской Республики Чебоксар.

Однако история распорядилась так, что в VIII веке племена суварских и болгарских племен, обитавшие и на территории современного Азербайджана, оказались на Средней Волге. В результате этнической консолидации суваро-болгарских племен и частичной ассимиляции восточно-финских племен происходит формирование чувашского народа [12, 248], ставшего чувашской нацией.

Поселение на месте современного крупного индустриального, административного, культурно-образовательного центра Чувашии возникло на рубеже XIII-XIV веков. Убедительное свидетельство тому большая карта венецианцев Франциска и Доминика Пицигани 1367 года и третья карта атласа Каталинского 1375 года. На месте Чебоксар на них нарисовано изображение города без указания названия. На основе этих карт Фра Мауро в 1459 году составил для португальского короля Альфонса V обширную карту мира, на которой на месте Чебоксар помещен город Веда-Суар. Можно допустить, что первая часть урбонима – «Веда» – чувашское слово в́ата «средний», вторая часть – Сувар. В итоге – В́ата С́авар. Подтверждением тому является то, что и ныне в первой части чувашских названий десяти селений республики присутствует слово в́ата. Был и город Сувар, расположенный на территории современного Татарстана. Он, наверное, считался Асл́а или М́ан С́авар «Большой Сувар». А на месте Чебоксар возник В́ата С́авар «Средний Сувар», где-то мог быть Кёсён С́авар «Младший Сувар» или Пёчёк С́авар «Малый Сувар» [4, 15-16].

Следует отметить то немаловажное обстоятельство, что В.Д. Димитриев историю Чебоксар изучал и писал в то время, когда на геогра-

фической карте топонима под названием Билясувар не существовало, а был город Пушкин. К сожалению, последующие историки Чебоксар ограничивались лишь пересказом В.Д.Димитриева. Поэтому наше исследование истории Чебоксар на основе неизвестного ранее ученым топонима Билясувар в едином и целостном длительном историческом пути Билясувар - Кёсён Сăвар - Мăн Сăвар - Вăта Сăвар является попыткой прорыва мрака времён и восстановления утраченных страниц истории, и воссоздания тем самым подлинной истории чувашского народа. Будем рады, если это будет относиться и к истории Азербайджана.

Об этнокультурном взаимодействии тюркоязычных предков чувашей – суварских (сабирских) и огурских (болгарских) племен с древнеиранскими племенами на территории современного Азербайджана может свидетельствовать, на наш взгляд, наличие в современном чувашском языке около 200 древнеиранских слов. Например: шăрттан (рубец, начиненный мясом) у чувашей – ширдан (кушанье из овечьего желудка, начиненное мясом и рисом) у персов; сăра (пиво) – шире (напиток, молодое вино); йста (мастер) – оstad (мастер); сунтал (наковальня) – сендал (наковальня); салма (клецки) – чалма (пресные лепешки); кёпе (рубашка) – геба (мужская одежда); кёсье (карман) – кисе (карман); сум (число) – сом (число); суту (торговля) – соуда (торговля); кахал (ленивый) – кахел (лентяй); хачă (ножницы) – гейчи (ножницы); хастар (усердие) – хастар (желание) и др. [13, 34].

Религия. Религиозные верования древних чувашей, как и древних тюрков, строились на культе неба – Тенгри (Тенгрихана). Его почитали как спасителя богов, дарователя жизни и всех благ. Культ Тенгрихана был связан с почитанием священных дубовых рощ, где как старейшину обособляли самый большой дуб и располагали около него капище с идолами [12, 95].

Вместе с тем, на формирование древней религии чувашей оказал зороастризм. Это, на наш взгляд, могло произойти и на территории современного Азербайджана, которая была одним из центров зороастризма. Подтверждением сказанному могут быть и название Муганской равнины, на которой жили сувары, означающее «огнепоклонники», а также современный Государственный историко-архитектурный заповедник «Храм огнепоклонников» (Атешгях). Возникновение Храма Атешгях относится к II и III векам, когда с распространением в регионе стали повсеместно возводиться зороастрийские храмы. Это хорошо прослеживается и в параллелях терминологий: Пихампар (пророк, покровитель домашних и диких животных и зверей) у чувашей, пейгамбар у персов; Пирешти (покровитель домочадцев) – фереште.

Культурные связи. Президент Азербайджанской Республики Г.А.Алиев во время приема 17 июня 2000 года в Президентском дворце делегации Чувашской Республики подчеркнул: «Сейчас восстановление

исторических корней наших народов (*азербайджанского и чувашского. - Прим. авт.*) больше всего должно проходить через культуру, литературу, историю» [6].

Ярким доказательством утверждения Г.А. Алиева является деятельность уроженца Чувашии, выдающегося тюрколога, лингвиста, этнографа, члена-корреспондента АН СССР Н.И. Ашмарина. В 1923 году он был приглашен на восточный факультет, в открытый в 1919 году Азербайджанский государственный университет, в качестве заведующего кафедрой тюркологии.

Фундаментальные исследования Н.И.Ашмарина, представляющие большое научное значение, обогатили азербайджанское языкознание, заложили основы азербайджанской диалектологии. Огромна роль ученого в развитии тюркологического языкознания. В 1926 году в Баку на 1-м Всесоюзном тюркологическом съезде ученый выступил с программным докладом о тюркологии. С именем Н.И.Ашмарина связано составление первого словаря диалектов и говоров Азербайджана.

Лучшей характеристикой деятельности Н.И. Ашмарина станут слова его талантливого ученика, видного ученого-лингвиста, действительного члена Академии Наук Азербайджана, лауреата Государственной премии, заслуженного деятеля науки, доктора филологических наук, профессора М.Ш. Ширалиева. Он писал: «Мысль об изучении диалектов и говоров Азербайджана возникла в 1924 году в «Обществе изучения Азербайджана». В середине 20-х годов член-корреспондент АН СССР Н.И.Ашмарин, приглашенный в Азербайджанский государственный университет, а также в «Общество изучения Азербайджана», составил программу и инструкцию по сбору материалов для словаря диалектов и говоров Азербайджана. По этой программе и инструкции до 1930 года было собрано около 60 тысяч слов. На основе собранных материалов был издан «Словарь азербайджано-тюркских говоров»... Неоднократные поездки Н.И.Ашмарина в Шекинский район в целях сбора материалов по шекинскому диалекту имели своим итогом публикацию в 1926 году ценного труда по шекинскому диалекту под названием «Общий обзор народных тюркских говоров гор. Нухи». Значение этой работы Ашмарина состоит в том, что она явилась образцом для всех последующих монографических исследований азербайджанских диалектов» [14, 10-11].

Принимая во внимание большие заслуги Н.И.Ашмарина в области тюркологии, Совет Азербайджанского государственного университета в 1925 году присвоил ему степень доктора тюркологии без защиты диссертации. В 1926 году Н.И.Ашмарин, в связи с переходом на работу в АН СССР, уезжает из Баку.

Вечная поэзия великого азербайджанского поэта Низами объединяет и сближает народы. Доказательный пример тому – Низами и народы

Азербайджана, Чувашии. В г. Чебоксары именем выдающегося поэта и мыслителя названы улица и сквер. По указанию Президента Азербайджанской Республики Г.А.Алиева, придававшему особое значение пропаганде азербайджанских литературных и культурных классиков, 24 февраля 2004 года в столице Чувашии открыт, изготовленный в Баку, памятник Низами Гянджеви. Автором замечательного памятника является народный скульптор Азербайджанской Республики, ректор Азербайджанской государственной академии художеств О.Г.Эльдаров. На торжественной церемонии присутствовал чрезвычайный и пономочный посол Азербайджанской Республики в Российской Федерации Р.Г.Ризаев. Известная поэтесса, Лауреат Государственной премии Азербайджанской ССР (1970), Заслуженный деятель искусств Азербайджанской ССР А.Н.Ахундова прочитала свои стихи, посвященные Низами. Отметим, что памятник гениальному мастеру художественного слова Низами в Чебоксарах стал третьим, после Москвы и Санкт-Петербурга.

28 апреля 2010 г. в Центре «Чувашская книга» Национальной библиотеки Чувашской Республики состоялась презентация книги избранных произведений азербайджанского поэта Низами, переведенной на чувашский язык, «Мана эс шанчак пар = Дай надежду ты мне». Составитель и переводчик бессмертных творений поэта народный писатель Чувашской Республики, председатель правления Союза писателей Чувашской Республики, общественный деятель М.Н.Юхма (Мишши Юхма). Издание уникальной книги стало возможно благодаря финансовой поддержке Фонда Гейдара Алиева, возглавляемого М.А.Алиевой. Это уже третья азербайджанская книга, переведенная на чувашский язык. Ранее была переведена книга Президента Азербайджанской Республики Г.А.Алиева «Азербайджан – родина всех азербайджанцев» и сборник стихов поэта Идаята.

26 ноября 2012 года в г. Чебоксары торжественно прошли Всероссийские мероприятия, посвященные 870-летию со дня рождения азербайджанского поэта и мыслителя Низами Гянджеви. На празднование приехали гости из Баку, Москвы и других городов России – члены правительства Азербайджана, деятели литературы и искусства, поэты, историки, представители общественной организации «Всероссийский азербайджанский конгресс».

О большом значении этого события для двух дружественных народов говорили и на торжественном вечере, который прошел в Чувашском академическом драмтеатре им. К.В.Иванова, и на многочисленных встречах азербайджанской делегации с общественностью Чувашии. «Круглые столы» состоялись в Институте гуманитарных наук, в Национальном музее Чувашии, на малой родине космонавта-3, дважды Героя Советского Союза А.Г.Николаева селе Шоршелы.

Заместитель генерального секретаря Всероссийского азербайджан-

ского конгресса Н.З.Нагдалиев отметил: «Юбилей Низами в Чувашии – это значимый показатель. Наши соотечественники живут здесь уже более 30 лет, и ни разу ни от одного азербайджанца не слышал, что ему здесь плохо... Наверное, потому, что нашей диаспоре комфортно в Чувашии, республиканское отделение конгресса – одно из лучших в России. Поэтому было решено отпраздновать 870-летие Низами на российском уровне в Чебоксарах»[5, 3].

Как прекрасно, что и в XXI веке великий азербайджанский поэт и мыслитель Низами делает близкими Гянджу и Чебоксары, Азербайджан и Чувашию!

Песенное искусство азербайджанского и чувашского народов – итог многовекового историко-культурного процесса выработки и развития, своеобразных глубоко жизненных традиций. Бесспорно, что музыка, как и вся культура азербайджанского и чувашского народов, несут в себе следы совместного обитания в древней Стране Огней. Как в песнях азербайджанцев, так и чувашей, отражены думы и чувства, мечты и надежды, радость и горе. Песенному творчеству азербайджанцев и чувашей присущ необычайно широкий диапазон выразительных мелодий, восхищающих красотой звучания, разнообразием сюжетов и жанров. Убедительно это подтвердилось на Первом республиканском музыкальном фестивале «В краю ста тысяч песен», который прошел 21-29 мая 1983 года в Чебоксарах с участием ведущих мастеров советского музыкального и театрального искусства, народных артистов СССР Д.М.Гнатюка, Б.А.Руденко, Т.И.Синявской. Искусство Азербайджана представляли солист Государственного театра оперы и балета Азербайджанской ССР имени М.Ф.Ахундова, народный артист СССР М.М.Магомаев и композитор, народный артист Азербайджанской ССР Полад Бюль-Бюль оглы. Указом Президиума Верховного Совета Чувашской АССР они были награждены Почетной грамотой Президиума Верховного Совета Чувашской АССР [11, 1].

Развитие в Чувашской Республике азербайджанской культуры, традиций и обычаев азербайджанского народа, расширение культурных связей с Республикой Азербайджан, организация национальных праздников, фестивалей, конкурсов происходит через Чувашское республиканское региональное отделение Общероссийской общественной организации «Все-российский Азербайджанский Конгресс» (председатель – А.М.Бадиров) и Чебоксарское городское общественное движение «Чувашско – азербайджанское общество дружбы и сотрудничества», председатель – А.М.Алиев). Отметим, что А.М.Бадиров с отличием окончил механико-математический факультет Бакинского государственного университета, успешно защитил диссертацию на соискание ученой степени кандидата физико-математических наук.

Имя Общенационального лидера Азербайджана Г.А.Алиева стало символом дружбы между народами Азербайджана и Чувашии. Он инте-

ресовался и изучал историю, культуру чувашского народа, хотел побы-
вать в Чувашии. И будучи одним из руководителей Советского Союза –
членом Политбюро ЦК КПСС, первым заместителем председателя Совета
Министров СССР Г.А.Алиев при первой возможности осуществляет свою
давнюю мечту и приезжает 5-7 июня 1986 года в Чувашию. Вот как рас-
сказывает об этом он сам: «Я помню Чебоксары, помню вашу республи-
ку. Я не случайно приехал тогда к вам. Это не то, чтобы меня кто-то по-
слал. Я посещал Татарстан, и вашу республику, и другие тюркские рес-
публики, к примеру, Башкортостан. Россия большая, и Советский Союз
был большим. Я был членом Политбюро, первым заместителем председа-
теля Совета Министров. Я совершал много поездок по стране. Но больше
старался ездить по России, потому что другие союзные республики были
мне известны. Поволжье, наши тюркские республики меня особенно при-
влекали. И поэтому я, когда представилась возможность, прибыл к вам»
[6].

Более полному пониманию чувашским миром главных направлений
развития современного Азербайджана в мире служит перевод Мишши
Юхма книги Г.А.Алиева «Азербайджан – родина всех азербайджанцев».

Президент Азербайджанской Республики, лидер тюркского мира
Г.А.Алиев проявлял большой интерес к истории и культуре чувашского
народа, всецело стремился к расширению тюркского мира, улучшению и
расширению отношений между Азербайджаном и Чувашией и на постсо-
ветском пространстве. Убедительное доказательство тому то, что он, не-
смотря на огромную занятость государственными делами, специально
пригласил к себе на личную встречу в Баку делегацию деятелей культуры
и образования Чувашской Республики. В ее состав вошли Президент Все-
чувашского общественно-культурного центра, Председатель комиссии по
всечувашским национальным премиям имени И.Я.Яковлева, народный
писатель, академик Мишши Юхма, видный ученый и организатор высше-
го образования Чувашии, писатель, экс-мэр г. Чебоксары А.С.Никитин и
поэтесса, публицист, заслуженный работник культуры Чувашии Р.И.Шев-
леби. Прием прошел в Президентском дворце 17 июня 2000 года. Высту-
пление Г.А.Алиева на приеме, на наш взгляд, явилось программным, в
котором он изложил основы отношений между народами в современном
мире, насыщенном конфликтами и войнами.

Выражением искреннего уважения чувашского народа к выдаю-
щемуся политику современности, лидеру тюркского мира стало присуж-
дение Г.А.Алиеву Всечувашской Национальной премии имени И.Я.Яков-
лева. В Дипломе о награждении сказано: «Всечувашская Национальная
премия имени Ивана Яковлевича Яковлева присуждается за 1999 год
Президенту Азербайджанской Республики Гейдару Алирза оглу Алиеву
за великую подвижническую деятельность во имя возрождения чуваш-

ского народа и за выдающиеся заслуги в национальном пробуждении и возрождении тюркских народов, к числе которых относится и чувашский народ, за огромную работу по расширению и укреплению их дружбы, братства, добрососедства и солидарности, за крупнейший личный вклад в расцвет науки, культуры и просветительской деятельности народов тюркского мира, за неугасимый факел, зажженный для глубокого освещения наших тюркских корней» [6].

Г.А.Алиев указывает, что расстояние между Азербайджаном и Чувашией вроде далекое, но вместе с тем мы очень близки друг к другу и мы должны находить друг друга, сближаться, восстанавливать свою историю. Восстановление исторических корней наших народов больше всего должно проходить через культуру, литературу, историю. Так как, культуру, язык, нравы, обычаи, традиции – этого уже никто не изменит. Сколько бы ни развивались наука, техника, какие бы ни были взлеты, если даже на Марс полетят, все же древние традиции народов никогда не могут быть ликвидированы [6].

Заключение. Исходя из этого, ученые-гуманитарии Азербайджана, Чувашии могут объединить свои усилия по созданию комплексного (или междисциплинарного) исследования исторической и культурной общности азербайджанского и чувашского народов. Началом этой важной работы может стать создание документального телефильма, в котором будет показана как дружба, зародившаяся в древности между чувашским и азербайджанским народами, развивается и в современную эпоху. Фильм явится убедительным свидетельством крепкого союза России и Азербайджана.

ЛИТЕРАТУРА

1. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. İki cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 304 s.
2. Димитриев В.Д. Население Чувашского Поволжья в составе Булгарского государства (X – начало XIII веков) // История Чувашской АССР с древнейших времен до наших дней (краткие очерки). Кн.1 (дореволюционный период). Чебоксары: НИИЯЛИЭ, 1962, с. 23–33.
3. Димитриев В.Д. О происхождении чувашского народа // Материалы по истории Чувашской АССР: Вып. 1. Чебоксары: Чувашгосиздат, 1958, с.50-61.
4. Димитриев В.Д. Чебоксары: Очерки истории города конца XIII-XVII вв. Чебоксары: ЧГИГН, 2003. 177 с.
5. Зайцева Е.А. Поэт, что дорог всем народам. Советская Чувашия. 27 ноября, 2012.
6. Из беседы Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева с делегацией Чувашской Республики. Бакинский рабочий. 20 июня, 2000.
7. Каховский В.Ф. Сувары и чувашаи // Городище Хулаш и памятники средневековья Чувашского Поволжья. Чебоксары: НИИ при СМ ЧАССР, 1972, с. 200–217.
8. Миллер Б.В. Персидско-русский словарь. 2-е изд., испр. и доп. М., 1953, 668 с;
9. Салмин А.К. История чувашского народа: анализ основных версий. СПб, 2017, 463 с.
10. Таймасов Л.А. Сувары // Чувашская энциклопедия. Т. 4: С-Я. Чебоксары: Чуваш. кн.

изд-во, 2011, с. 140–141.

11. Указ Президиума Верховного Совета Чувашской АССР О награждении участников музыкального фестиваля «В краю ста тысяч песен» Почетной грамотой Президиума Верховного Совета Чувашской. Советская Чувашия. 29 мая, 1983.
12. Чуваши: история восхождения от племени к народу / О.Н.Широков, М.И.Федулов, И.В.Дмитриева. Чебоксары: Чуваш. ун-т, 2019, 264 с.
13. Чуваши: история и культура. Том 1. Чебоксары: Чуваш. кн. изд-во, 2009, 415 с.
14. Ширалиев М.Ш. Диалекты и говоры азербайджанского языка. Баку: Элм, 1983, 197 с.

AZƏRBAYCAN - ÇUVAŞIYA: TARİXİ VƏ MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏR

V.A.VASİLİYEV

XÜLASƏ

Azərbaycanın Ümummilli Lideri Heydər Əliyev çıxışlarından birində vurğulamışdı: Sovet dövründə Azərbaycanda çuvaşların türk xalqı olduğunu az adam bilirdi. Tatarıstanı bilirdilər, Başqırdıstanı bilirdilər, ancaq Çuvaşların türk xalqı olduğunu bilmirdilər.

Çuvaşiyada da, təəssüf ki, Azərbaycan haqqında kifayət qədər məlumat yoxdur. Azərbaycan təkcə Odlar yurdu deyil, isti qəlbləri olan, zəhmətkeş, intelligent, yaradıcı insanların ölkəsidir. Bu ölkə zəngin tarixə və mədəniyyətinə, xeyirxah ənənələrə sahibdir, cavanlıq ölkəsidir.

Bu səbəbdən də, hazırkı tədqiqatın məqsədi tarixin bu "ağ ləkələrini" aşkar etmək, eyni zamanda Azərbaycan və Çuvaşiya alimlərinin diqqətini Azərbaycan və Çuvaş xalqlarının tarixi və mədəni tarixinin tədqiqinə yönəltmək idi.

Açar sözlər: Azərbaycan, Çuvaşiya, Suvarlar, Bolqarlar, Biləsuvar, Vəta Səvar, Çeboksary, bütprəst din, Zərdüştlük, tarix, mədəniyyət

AZERBAIJAN – CHUVASHIA: HISTORICAL AND CULTURAL RELATIONS

V.A.VASILYEV

SUMMARY

The national leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev, in one of his speeches underlined that in Soviet times in Azerbaijan, few people knew that the Chuvash were a Turkic people. Tatarstan was known, Bashkortostan was known, and that the Chuvash - the Turkic people - did not. In Chuvashia, unfortunately, they don't know enough about Azerbaijan. As the matter of fact Azerbaijan is not only a country of fires, but also a country of people with a fiery heart, a country of workers, a country of intellectuals, a country of creativity, a country of great history and culture, a country of good traditions, a country of youth!

Therefore, this work appeared, the purpose of which is to reveal these "white spots" of history, as well as to attract the attention of scientists of Azerbaijan, Chuvash to the study of the historical and cultural community of the Azerbaijani and Chuvash peoples, which are of great cognitive and scientific significance.

Keywords: Azerbaijan, Chuvashia, Suvars, Bulgarians, Bilasuvar, Vəta Səvar, Çeboksary, pagan religion, Zoroastrianism, history, culture

UOT 94 (479.24)**ADAM OLEARİ, ONUN DİPLOMAT GÜNDƏLİYİ VƏ ORADA
AZƏRBAYCAN TARİXİNƏ DAİR BƏZİ MƏLUMATLARIN TƏSVİRİ**

Z.M.HƏSƏNALİYEV
Bakı Dövlət Universiteti
zeynalabdinhasanaliyev@bsu.edu.az

Məqalə Adam Olearinin səyyah gündəliyində Azərbaycan tarixinə aid çox mühüm materialların təhlilinə həsr olunmuşdur. Adam Oleari alman riyaziyyatçısı, coğrafiyaçısı və kitabxanaşünas alimi kimi məşhur idi. O, Qolişteyn Qottorp hersoqu III Fridrixin Səfəvi imperiyasına göndərdiyi alman elçiliyinin katibi olmuşdur. Səyahət zamanı topladığı bütün məlumatları iki kitab şəklində çap etdirmişdir. A.Olearinin səyyah gündəliyində Azərbaycanın Şamaxı, Dərbənd, Ərdəbil, Qəzvin və digər şəhərləri haqqında çox qiymətli məlumatlar əks olunmuşdur. Məqalədə həmin məlumatlardan istifadə olunmuşdur.

Açar sözlər: Adam Oleari, Səyahətnamə, Azərbaycan, Səfəvilər imperiyası, Şah Səfi

Azərbaycan tarixi ən qədim çağlarda olduğu kimi, orta əsrlərdə də nəinki qüdrətli siyasi reallıq, həm də dünyanın ən qabaqcıl istehsal və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuş, ümumi dünya tarixində dərin iz qoymuşdur. XV-XVII yüzilliklərdə Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələrimiz, zəngin diplomatiya tariximiz bu canlı keçmişimizin ən maraqlı və yadda qalan səhifələridir.

XVII əsrdə müxtəlif məqsədlərlə Avropadan Səfəvi dövləti ərazisinə, ardi-arası kəsilmədən axın-axın tacirlər, diplomatlar, səyyahlar, katolik missioner gəlir, gördüklərini, eşitdiklərini qələmə alır və öz gündəliklərində əks etdirirdilər. XVII əsrdə Səfəvi dövlətinə gəlmiş səyyahlar haqqında ümumi məlumat M.A.Palievkovun əsərində verilir. 1961-ci ildə Z.Yanpolskinin redaktorluğu ilə nəşr olunmuş “Səyyahlar Azərbaycan haqqında” adlı kitabda müxtəlif dövrlərdə Azərbaycanda olan səyyahların əsərlərindən parçalar verilmişdir [11, 4-5].

XVI-XVII əsrlər Azərbaycan Səfəvi imperatorluğu ərazisində olmuş diplomatlardan biri də Adam Olearidir. Onun Səyahət qeydlərində Azərbaycanın istər siyasi-coğrafi, istərsə də iqtisadi-sosial və mədəni tarixinə dair xeyli sayda məlumatlar mövcuddur. Məşhur alman alimi, riyaziyyatçı, coğrafiyaşünas və diplomatı olan Adam Oleari 24 sentyabr 1599-cu ildə, Saksoniya əyalətinin Aşersleben məntəqəsində anadan olmuşdur. Öz ilkin təhsilini Leypsiq şə-

hərində tamamlayan A.Oleari, III Fridrixin sarayında kitabxanaçı və hesabdar vəzifələrində çalışmışdır. O rus və ərəb dillərini bildiyinə görə 1633-cü ildə hüquqşünas Filip Kruzius fon Kruzenştern və Hamburqlu tacir Otto Brüggemanın başçılığı altında Rusiyaya, oradan da Azərbaycan Səfəvi imperatorluğuna göndərilən elçilikdə katib vəzifəsinə təyin olunmuşdur. Elçiliyin məqsədi Holşteyn-Qottorp hersoqluğu ilə Səfəvi şahı I Səfi arasında ipək ticarətinə icazə verilməsinə dair razılığın təmin olunması idi. Bu prosesin gerçəkləşdirilməsi üçün, ticarət yolları Rusiya ərazisindən keçdiyinə görə rus çarının da icazəsi tələb olunurdu [2, 8-9].

Adam Oleari diplomat kimi. Adam Olearinin də daxil olduğu elçilik heyəti 22 oktyabr 1633-cü ildə Almaniyadan Rusiyaya yola düşdü və Hamburqda Lübekə, oradan da Riqa və Dorpata gəldilər. Onlar burda 5 ay fasilə verdikdən sonra Reval, Narva, Ladoqa və Novqoroddan keçərək 14 avqust 1634-cü ildə Moskvaya gəlib çatdılar. Bu şəhərdə elçilik heyəti çar Mixail Fyodoroviçlə anlaşma imzalayaraq hersoqun bu müqaviləni təsdiqləməsi üçün dərhal Qottorpa geri qayıtdılar [9, 7-12].

Rusiya ilə anlaşma imzalandıqdan sonra, elçilik heyəti Azərbaycan Səfəvi imperatorluğuna getmək üçün 22 oktyabr 1635-ci ildə Hamburqdan yola çıxaraq, 1636-cı il martın 29-da Moskvaya çatmışdır. İyunun 30-da buradan ayrılaraq Nijni Novqorod yaxınlığındakı Balaxnaya yola düşmüş və burada Volqa çayında əvvəlcədən hazırlanmış gəmi ilə Xəzər dənizinə və oradan cənuba hərəkət etməyə başladılar. 30 iyul Volqanın aşağısı ilə hərəkət edən gəmi güclü fırtınaya görə Niyazobaya - o zamankı adı ilə Niyazabad kəndində sahilə yan aldı. 14 noyabr 1636-cı ildə Dərbəndə hərəkət edən elçilik heyəti, buradan cənuba doğru quru yolu ilə hərəkət etmək qərarına gəldi. Dərbənddə olarkən Oleari yerli əhalidən bir sıra maraqlı rəvayətlər yazıya almışdır. Şamaxıda 3 ay şahın cənuba hərəkət etmələrinə dair icazə verməsini gözləmiş və Ərdəbil, Sultaniyyə və Qəzvindən keçərək 3 avqust 1637-ci ildə şahın paytaxt İsfahandakı sarayına çatmışdır. Elçiliyin üzvləri 16 avqustda Azərbaycan Səfəvi imperatorluğunun başçısı Şah I Səfi tərəfindən qəbul edildi [3; 8]. Buradakı danışıqlar Moskvadakı kimi uğurlu alınmır və elçilik heyəti 21 dekabr 1637-ci ildə İsfahanı tərk edib, Rəşt, Lənkəran, Həştərxan, Kazan, Moskva və s. şəhərləri keçərək geriyyə qayıdır.

Adam Olearinin səyahətnamələri. Səfəvilər imperiyasından qayıtdıqdan sonra A.Oleari saray kitabxanaçısı və hesabdar kimi Qottorpdə fəaliyyət göstərmişdir. 1643-cü ildə yenidən Moskvada olmuş və çar tərəfindən ona Rusiyada qalmaq təklif olunmuş, lakin o, bu xahişi qəbul etməyərək Almaniya geri qayıtmışdır. A.Oleari öz dövrünün ən yaxşı alman nasirlərindən olmuşdur. O, fars şairi Sədinin "Gülüstan" əsərini alman dilinə tərcümə edərək, "Persianisches Rosenthal" başlığı altında 1654-cü ildə Şlezviqdə nəşr etdirmişdir. Həmçinin o, fars dili lüğəti hazırlasa da, bu yalnız əlyazma şəklində qalmışdır [2, 38-41]. O, 22 fevral 1671-ci ildə, Şlezviqin Qottorf qalasında və-

fat etmişdir.

Adam Olearinin həmin iki səyahət qeydləri ilk dəfə 1647-ci ildə Almaniyada almanca “Beschreibung der muscowitischen und persischen Reise” adı ilə nəşr olundu. Həmin nəşrin 1656-cı il təkrar nəşri də mövcuddur. Daha sonra 1656-cı ildə bu səyahətnamənin fransız dilinə tərcüməsi “Voyages en Moscovie, Tartarie et Perse, par Adam Olearius” adı ilə nəşr olundu [10, 5-8]. Səyahətnamə ingilis dilinə ilk dəfə Con Davis tərəfindən tərcümə edildi və 1662-ci ildə Londonda “Travels of the Ambassadors sent by Frederic, Duke of Holstein, to the Great Duke of Muscovy and the King of Persia” adı ilə nəşr olundu [8]. Əsərin təkrar nəşri 1669-cu ildə gerçəkləşdirildi. Daha sonra əsər italyan dili olmaqla dünyanın müxtəlif dillərinə tərcümə olundu. Səyahətnamənin rus dilində “Подробное описание путешествия голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1637 годах” və “Описание путешествия в Московию и через Московию в Персию и обратно” adlı iki nəşri mövcuddur. Onlardan birincisi 1870-ci ildə, ikincisi isə 1906-cı ildə nəşr olunmuşdur [9; 10].

Adam Olearinin əsərlərində Azərbaycan haqqında məlumatlar.

Adam Olearinin səyahətnamə qeydlərində Azərbaycan tarixinin müxtəlif məsələləri öz əksini tapmışdır. Onun Şirvan haqqında fikirləri maraqlıdır. Səyahət Şamaxı şəhəri haqqında məlumat verərkən yazır ki, bura qədim zamanlarda Midiya Atropatenası adlanan və indiki adı isə Şirvan vilayəti adlanan bölgənin əsas şəhəridir [9, 558]. Görünür səyyah tarixi Qafqaz Albaniyasını Atropat Midiyası ilə qarışdır salmışdır. Onun aşağıdakı məlumatları çox diqqət çəkicidir. “...Gecələmək üçün dayandığımız Şahmurad kəndində bütün evlər boş idi. Bizdən öncə şah üçün yeni il hədiyyəsi toplamağa gəlmiş Şirvan bəylərbəyi Ərəb xanın adamları guya bizim hər şeyi qarət etdiyimiz, əhalini döyməmiş haqqında yanlış məlumatlar yaymışdılar” [9, 510-511].

Şamaxının idarə olunması haqqında məlumat verən A. Oleari yazır ki, xan ədaləti daim gözləməli, ölkə düşmənlərinə qarşı sayıqlıq göstərməli və bütün əyalətlərdə olduğu kimi daim 1000 əsgəri hazır vəziyyətdə saxlamalıdır. [9, 555]. V.Alessandrindən təqribən 100 il sonra Səfəvi ərazisində olan alman səyyahı E.Kempfer də bu faktı təsdiq edərək qeyd edir ki, xanın hökmdar olduğu ərazilərdən əldə edilən gəlir onun şəxsi malı kimidir və onun özünün ixtiyarındadır. Xan şahın müəyyən sayda qoşununu öz məntəqəsində saxlamalı və ya onun hökmdarlıq etdiyi ərazidən kənarında olan əsgərlərin xərcini verməlidir [4, 73-74]. O davam edir ki, Şirvan xanı adəti üzrə Novruz bayramı münasibəti ilə şaha hədiyyələr göndərirdi. Qardaşı ilə bağlı məsələnin şah tərəfindən nəzərə alınması ilə əlaqədar bu dəfəki hədiyyələr daha bahalı idi. Hədiyyələr bir neçə gözəl at, hər at üçün yəhər, dəvələr, qu quşu tükündən hazırlanmış 30 balıq, eləcə də çox gözəl oğlan və qızlardan ibarət idi [4, 74-75].

Azərbaycanın dövlət quruluşu haqqında da A. Olearinin maraqlı fikirləri mövcuddur. A.Oleari yazır ki, biz Şamaxıya yaxınlaşanda süvarilər bizi türk

dilində “xoş gəldin” deyər qışqıraraq salamladılar. Onların müşayəti ilə azca irəliləmişdik ki, sağ tərəfdə sayları 500-ə qədər olan qoşun gördük. Beləliklə, biz bildik ki, bu qoşunun içində xan və kələntər bizi gözləyirmiş [9, 524-525]. Ö.Çələbi də 1647-ci ildə Azərbaycanda olarkən Niyazabad və Dərbənd şəhərlərində kələntərin olduğunu göstərmişdir [1, 60-75]. 1637-ci ildə Şamaxıda olan A.Oleari əvvəllər qala divarları ilə əhatə olunan şəhərin cənub və şimal hissələrindən ibarət olduğunu, şimal hissəsinin cənubdan kiçik olmasını, cənub istehkamlarının I Şah Abbasın əmri ilə xilas edildiyini, şimal hissənin Leypsiq böyüklüyündə olduğunu göstərmişdir [9, 462-463]. A.Olearinin yazdığına görə, 1607-ci ildə Osmanlı işğalından azad edilənə qədər Şamaxıda 5000 ev olmuşdur [9, 462]. A.Oleari öz səyahətnaməsində Dərbəndin sultan tərəfindən idarə olunmasını [9, 510], Şamaxı xanı tərəfindən səfirləri qarşılamaq üçün mehmandar təyin edilməsini [9, 514], Şamaxıda xan və kələntər tərəfindən qarşılaşdıqlarını [9, 525], xan və kələntər vəzifələrinin nədən ibarət olduğunu qeyd etmişdir.

Onun Azərbaycanın bir sıra şəhərləri və bu şəhərlərdə mövcud olan məşhur şeylər haqqında da maraqlı məlumatları mövcuddur. O yazır: “...Sahilinə çıxdığımız ərazilər Müşkür adlanır və bura Şirvan vilayətinin və ya qədim Midiyanın tərkib hissəsidir. Ora Dərbənddən Xəzər dənizi boyunca Gilana qədər uzanır... Ölkənin bütün ərazisi düyü, buğda, arpa, həmçinin bol məhsullu meyvələrlə zəngindir” [9, 610]. O Bakı haqqında məlumat verərək bildirir ki, Bakı düzənliyini əhatə edən dağları keçərək beş mil məsafə qət etdikdən sonra gəlib çatdıqları Xanəgah kəndi cürbəcür meyvələrlə zəngindir [9, 520]. Həmçinin o, Azərbaycanda ipək istehsalı ilə də bağlı maraqlı məlumatlara malikdir. A. Oleari qeyd edir ki, ilindən asılı olaraq burada 10 mindən 20 min taya qədər, yaxud 10 min soom (hər soom 2 taydan ibarətdir) xam ipək yığılır və 1 tay 216 funt hesab olunur. İl məhsuldar olduğunda Gilan 8 min tay, Mazandaran 2 min tay, Qarabağ 2 min tay ipək verir. Səyyah davam edərək yazır ki, Gürcüstanın nə qədər ipək verdiyi hesablanmamışdır və başqa yerlərdə də ipək boldur. Bu qədər xam ipəyin daxili tələbat üçün istifadə olunan hissəsi min taydan çox deyildir [9, 791]. Abşeronda neft hasilatına diqqət yönəldən A.Oleari yazır ki, xüsusi yağ olan neft Bakı ətrafı və Beşbarmaq dağı yaxınlığındakı axar bulaqlardan çox böyük miqdarda əldə edilir və tuluqlara doldurularaq satılmaq üçün ölkənin hər yerinə aparılır [9, 555]. A.Olearinin yazdığına görə, ən böyük gəmiqayıma tərsanələrindən biri Niyazabad kəndində yerləşirdi. Bu kəndin əhalisi üzərinə hər il şah xəzinəsi üçün bir-neçə gəmi qayımaq mükəlləfiyyəti qoyulmuşdu.

Adam Oleari Dərbənd şəhəri haqqında da maraqlı məlumatlar verir. Dərbəndi daha ətraflı təsvir edən A.Oleari yazır ki, şəhər üç hissədən ibarətdir. Ən yüksək hissə dağın zirvəsindəki qaladır. Cənubda burada yaşayır və ayrumlu, köyürş tayfalarından təşkil edilmiş, topla təmin edilmiş 500 döyüşçü tərəfindən qorunur. Orta hissə farslar (Azərbaycan türkləri nəzərdə tutulur) tərəfin-

dən məskunlaşdırılıb və onun arxa hissəsi dağıdılmışdır. 2000 adımdan ibarət olan aşağı hissədə yaşayış binaları tamamilə yoxdur, az miqdarda bağ və əkin sahələri mövcudur [9, 486]. A.Oleari də tatarların Dərbənddə türk və ruslardan oğurlanmış uşaq və böyüklərin alveri ilə məşğul olduğunu göstərmişdir [9, 487]. Dərbəndə qul alverinin olması faktını XVII əsrin əvvəllərində İsgəndər bəy Münşi də təsdiq edir

Nəticə. Adam Olearinin səyahət qeydlərində Azərbaycan haqqında həddən artıq çoxlu sayda məlumatlar mövcuddur ki, bunların araşdırılması deyil, bir məqaləyə, silsilə bir neçə məqaləyə belə sığmaz. Verilən məlumatların təhlili Azərbaycan tarixinə dair bir çox məsələləri aydınlaşdırmağa imkan verdiyi kimi Avropada Azərbaycan haqqında mövcud məlumatları da üzə çıxartmağa imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramlı Z.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin quruluşu və idarə olunmasında türk-qızılbaş əyanlarının rolu. Bakı: Avropa, 2015, 348 s.
2. Brancaforte E. C. Visions of Persia: mapping the travels of Adam Olearius. Harvard University Press, 2003, 235 p.
3. Containing a Compleat History of Muscovy, Tartary, Persia, and Other Adjacent Countries: with Several Publick Transactions Reaching Near the Present Times: in VII Books. John Starkey, and Thomas Basset. 1669.
4. Newman A.J. Safavid İran Rebirth of a Persian Empire. London and New York, 2006, 281 p.
5. Savory R.M. İran under the Safavids. London: Cambridge University Press, 1980, 277 s.
6. Tadhkirat al-Muluk: A Manual of Safavid Administration. Translated and explained by V. Minorsky, London, 1943, p. 218+130..
7. The Cambridge history of Iran: The Timurid and Safavid periods. Edited by P. Jackson, late by Lockhart L., Vol. VI, Cambridge, Cambridge University Press, 1986, p. 1087.
8. The Voyages and Travells of the Ambassadors Sent by Frederick Duke of Holstein, to the Great Duke of Muscovy, and the King of Persia: Begun, 1662, and Finish'd in 1669
9. Олеарий, А. Описание путешествия в Московию и через Московию в Персию и обратно / Введение, перевод, примечания и указатель А.М. Ловягина. СПб.: Издание А.М.Суворина, 1906, 582 с
10. Подробное описание путешествия голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1637 годах, составленное секретарем посольства Адамом Олеарием / Пер. П.П.Барсова. М.: ОИДР, 1870, 1156 с.
11. Путешественники об Азербайджане. т.1, Составил З.И.Ямпольский, Баку: АН Азерб. ССР, 1961, 497 с.

АДАМ ОЛЕАРИ, ЕГО ДИПЛОМАТИЧЕСКИЙ ДНЕВНИК И ОПИСАНИЕ НЕКОТОРЫХ СВЕДЕНИЙ ОБ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

З.М.ГАСАНАЛИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются путевые заметки Адама Олеария и некоторые реальные материалы по истории Азербайджана. Адам Олеарий был немецким ученым, математиком, географом и библиотекарем. Он стал секретарем посла, которого Фридрих III, гер-

цог Гольштейн-Готторпский, послал в шах империи Сефевидов и опубликовал две книги о событиях и наблюдениях во время своих путешествий. Важные исторические сведения о различных городах Азербайджана, таких как Шамахи, Дарбанд, Ардебиль, Казвин, были описаны в путевых дневниках Адама Олеария. Существуют различные переводы и распечатки этих дневниковых записей, которые автор использовал большинство из них для написания этой статьи.

Ключевые слова: Адам Олеари, Путешествие, Азербайджан, Империя Сефевидов, Шах Сафи

ADAM OLEARI, HIS DIPLOMATIC DIARY AND A DESCRIPTION OF SOME INFORMATION ON THE HISTORY OF AZERBAIJAN

Z.M.HASANALIYEV

SUMMARY

The Paper deals with the travel accounts of Adam Olearius and some real materials on the history of Azerbaijan. Adam Olearius was a German scholar, mathematician, geographer and librarian. He became secretary to the ambassador sent by Frederick III, Duke of Holstein-Gottorp, to the Shah of Safavid Empire, and published two books about the events and observations during his travels. Important historical information on the different cities of Azerbaijan, such as Shamakhi, Darband, Ardabil, Qazvin had been described on the travel diaries of Adam Olearius. There are different translations and prints of these diary accounts the author used most of them for writing this paper.

Keywords: Adam Oleari, Travels, Azerbaijan, Safavid Empire, Shah Safi

UOT 94

ТРАДИЦИИ И ОБЫЧАИ У ГАГАУЗОВ В ЮЖНОЙ ЕВРОПЕ

С.А.ИСМАЙЛОВА

Бакинский Государственный Университет
sanubarismailova@bsu.edu.az

В научной статье освещаются традиции и обычаи гагаузов, которые имеют тюркское происхождение, на основании богатых фактов, их расселения в Молдове, принадлежности тюркских языков к огузской группе, приверженности православной религии. В этом отношении многие гагаузские народы не разделяют народные и церковные традиции. Однако, часть гагаузов представляет собой особую этническую группу, переходящую в суннитскую секту ислама. Основная цель данной научной статьи состоит в том, что несмотря на слабое изучение истории этого народа историками показать, что данная тема актуальна по сей день.

Ключевые слова: Гагаузы, традиции и обряды, праздники, свадебные церемонии, игры

Гагаузы – народ тюркского происхождения и православной веры. По одной из версий, это искаженное тюркское слово «гёк огуз», что означает «синие» или «небесные огузы». У самих гагаузов популярна версия, согласно которой их этноним образовался от слияния слов «гага» («клюв» или «нос») и «уз» («прямой»). Дескать, сколько этот нос или клюв ни гни, он все равно остается прямой так и гагаузы: всегда идут своим путем. Всего в мире живет около 300 000 гагаузов.

Гагаузский язык относится к огузской подгруппе юго-западной ветви тюркских языков. Он близок турецкому языку и южному диалекту крымско-татарского, но в отличие от турков гагаузы вместо звука «ğ» используют «g», что сближает гагаузский язык с тувинским. В настоящее время гагаузы пользуются на письме латиницей [3, 242-243].

Кто такие гагаузы и откуда они взялись в Молдове – над этим вопросом историки бьются не одно столетие. В конце XVII века они из Болгарии переселились в Молдавию, к берегам Прутской реки. По некоторым источникам это переселение завершился в 1806-ом 1812 гг, где они стали проживать на территории «Буджак». (Буджак – это тюркское название («kunc, busak») территории между Днестром и Черного моря [9, 278]. Сегодня гагаузы являются одним из многочисленных народов Молдовы

(161 000), живут отдельной автономией на юге страны и соблюдают традиции.

Традиции и обычаи. Традиции и обычаи каждого народа являются сокровищницей культуры, искусства и нравственности, складывавшихся на протяжении времени, которые, пройдя все перипетии истории, достались в наследие данному народу. Чтобы народные традиции не исчезли под воздействием чужой культуры, они должны передаваться из поколения в поколение. Искусство, обычаи, нормы поведения, начиная с далекого прошлого вплоть до наших дней, показывают нам, как формировалось мировоззрение наших предков. Но, надо отметить, что эти традиции никак не способствовали сохранению и развитию исконно тюркских культурных традиций гагаузов. Наоборот, из века в век эти традиции настолько ослабли и даже утратились [7, 392].

Гагаузские обычаи сходны с обычаями болгар и с обычаями других балканских народов. Особенностью гагаузских обычаев в целом является сильное влияние православной церкви, которая приняла большое количество дохристианских обрядов. В связи с этим многие гагаузы не разделяют традиции народные и церковные, считая это единым целым.

Праздники. Праздники ((yortu gunu) yortu – праздничный день), которые составляют важную часть народного календаря. Каждый год гагаузы особо отмечали эти праздники, что свидетельствует о сохранении древних представлений о двуциклическом делении года (лето–зима).

Волчьи праздники – (гаг. Canavar yortulari), который почитается в честь волков. В календарных терминах этот период чаще всего связан с осенне-зимним праздником. В Западной Болгарии волчий праздник известен в день Куделицы (11-16 ноября или 21 ноября). В некоторых местах Болгарии святой Мина считается покровителем волков, потому что волчий праздник начитается 11 ноября, в день святого [1, 25].

Восприятие волка как опасного для человека и живых товаров предопределяет ритуалы во время волчьих праздников – выполняется ряд ритуальных практик и соблюдается ряд запретов для защиты людей и домашнего скота от волков. Соблюдаемые запреты в основном касаются домашнего труда женщин – они не должны работать с шерстью, острыми предметами (нож, ножницы, расческа, игла), потому что они напоминают волчьи зубы. Считается, что в течение этого периода не следует изготавливать одежду (особенно мужскую), потому что тот, кто носит такую одежду, будет съеден волками.

В некоторых местах в Болгарии женщины вымазывают грязь вокруг очага и у дверей, а также у дверей в сараи- чтобы замазать (ослепить) глаза и пасть волка. В течение этого периода также не выбрасывают пепел из очага (считается, что волки едят или облизывают уголь), люди избегают выходить на улицу после захода солнца.

Мартовские праздники – весенние почти всегда приходятся на время поста. В этот период выполняются обряды, знаменующие проводы зимы и встречи весны. Обряды и обычаи первого дня марта имели прежде всего предохранительное значение и носили очистительный характер. В народе этот день называют *Vaba Marta*. Женщины в этот день вытряхивали все домашние вещи, делали большую уборку в доме, мусор собирали во дворе или на улице и сжигали его [4, 37].

9. 03/22. 03 марта повсеместно в гагаузских селах праздновали День сорока мучеников (*kırk mecik, kırk ayoz, kırk kaşık*). В этот день выпекали сорок обрядовых хлебцев и раздавали их соседям. С этого дня начинались работы в саду, в огороде, крестьяне впервые выходили в поле, производили первую вспашку [4, 38].

25.03/07.04 – Большим праздником у гагаузов считается Благовещение (*Blaguşteni*). По народным представлениям, это такой же большой праздник, как и Пасха. В этот день запрещались всякие работы. Последняя неделя поста названа гагаузами – великая неделя (*Büük afta*). Вся предпасхальная неделя проходила в усердном посещении церкви и в подготовке к празднику. Перед пасхой женщины делали большую уборку в доме, чистили посуду, утварь, в прошлом, по возможности, заново белили стены дома, мазали свежей глиной полы, приводили в порядок двор и усадьбу. Пасха праздновалась три дня. С вечера шли в церковь, святтили паску, яйца, пасхальную еду. На девятый день после Пасхи гагаузы отмечают День поминовения мертвых, этот день еще называют Малой Пасхой.

25 дней после Пасхи гагаузы отмечали праздник Русалий (*Rusali*). Согласно народным верованиям, русалки могли причинить людям большой вред: лишить ума, парализовать. Поэтому в этот день запрещались некоторые работы, особенно женские: нельзя было шить, прясть, ткать [4, 39].

Хедерлез – один из главных весенних праздников гагаузского народа. Он символизирует о пробуждении природы и начале выпаса скота – традиционного вида деятельности у гагаузов. Жители Гагаузии отмечают этот праздник 6 мая – в день Святого Георгия Победоносца. Святой Георгий является покровителем земледелия и скотоводства. Эпицентром празднования становится муниципий Чадыр – Лунга, где коннеферме Молдовы проводятся конноспортивные соревнования «Алтын Ат» (Золотой Конь). Это уникальная возможность стать свидетелями заездов на Орловских рысаках и других национальных состязаний гагаузов. Став участниками праздника «Хедерлез» можно посетить мастер-классы гагаузских ремесленников и ознакомиться с процессом приготовления изысканных блюд гагаузской кухни – холодной каурмы, брынзы, булгура и кывырмы.

Некоторые историки в описании о крымских татарах упоминают слово Кедврлез – Хедерлез, как турецкое имя дня святого Георгия. Вот здесь возникает вопрос, а не один ли это праздник? Гагаузы народ православный и отмечают праздник Хедерлез, название кот орого могло трансформироваться из турецкого Кедврлез, обозначающего Георгий, праздник, который так же отмечается 6 мая. Но, от фактов никуда не денешься: - этот праздник отмечался гагаузами на много раньше, чем они приняли христианство [5, 428].

Обряды. Гагаузские свадебные обряды являются важной частью гагаузской культуры. Знакомство девушек и парней с XIX века до начала XX века происходили на посиделках под названием «придянка», где девушки занимались рукоделием, а парни заходили на огонек или на «хору ери» (танцевальный пол», чтобы потанцевать народные танцы « хору» [6,151]. Образование новой пары обозначалось вручением девушкой парню в подарок вышитый платок или цветок, после чего пара называлась «яфклу» (с гаг. *yafklu* – «возлюбленные»). С конца XX века знакомство и предложение происходят на наиболее распространенной в современном мире традиции, однако, возлюбленных по-прежнему называют «яфклу».

После того, как парень сделал девушке предложение, назначается день, когда жених с близкими родственниками и родителями идет в дом невесты для совершения «четыры» - прощения благословения у родителей невесты. И в этот же вечер назначают день свадьбы и день венчания. Обязательным атрибутом на свадьбе является обвязывание участников свадебной церемонии и музыкальных инструментов полотенцем. В ярких нарядах буквально отражается природа буджакской степи: голубые реки, зеленые рощи. Ткани окрашивали натуральными красителями. Зеленый цвет символизировал плодородие, поэтому платье у невесты было такого цвета. Это говорило о том, что будущая жена будет хорошо смотреть за своими детьми, будет их воспитывать и будет потрясающей хозяйкой [11, 130]. В дом к невесте жених отправляет двух друзей или братьев, называемых «одюльджю» (с гаг. *odülcü* – «вестник»), чтобы предупредить невесту о скором приходе жениха. После данных обрядов и долгого ожидания жениху наконец разрешают войти и забрать невесту. Войдя, он дарит цветы невесте, родители невесты дарят им икону и вслед кидают на землю пшеницу. Выходя со двора невесты, ее бабушка ставит перед молодоженами кочергу, на которую они наступают пока не дойдут до ворот. Все отправляются в ЗАГС или в церковь, чтобы официально узаконить бракосочетание.

Вечером родители жениха угощают друг-друга и гостей медом с орехами. Этот обряд называется «балламаа» (с гаг. *Ballamaa* – «медоподношение»). Ночь свадьбы у гагаузов проходит за богатым столом. Деверь со снохой у стола собирают деньги у приглашенных гостей для жениха и

невесты. Этот обряд называется «атмаа масада пара» (с гаг. atmaa masada para – «бросание денег на стол»).

На утро обе стороны дарят самым близким родственникам подарки, обычно в понедельник вечером – гости опять собираются у жениха дома и продолжают веселье. Этот вечер называется «татлы раки» («с гаг. Tatlı rakı - «сладкая водка» или кырмызы раки «красная водка»). К после свадебной обрядности относятся обычаи посещения молодоженами в течение месяца после свадьбы наиболее близких родственников со стороны жениха.

В прошлом был распространен обычай, по которому невеста должна была мыть ноги родственникам, за что ей и жениху, поливающему воду, давались деньги. В начале XX века обычай исчезает, как унижительный и оскорбительный для достоинства молодых.

Согласно обычаям невесте до 40 дней полагалось мыть голову в материнском доме. Цикл послесвадебных обычаев и обрядов был посвящен вступлению молодоженов в брак и укреплению брачно-родственных связей. Хотя в целом он носил гражданский характер, отдельные обряды, призванные обеспечить благополучие молодоженов, имели магический смысл. В конце XIX – начале XX века магическое значение обрядов стало утрачиваться, они приобретают больше развлекательный характер. В гагаузских традициях послесвадебных торжеств наблюдались общие с соседними народами черты, особенно с болгарским, украинским, молдавским, что свидетельствовало этнокультурных контактах с ними (8, 34).

Для гагаузов Молдавии было долгое время характерно преобладание моноэтничных браков: из 100 браков, заключенных в 1970 году, моноэтничными были 73, а из 100 браков, заключенных в 2003 году такими являлись 77. В 2003 году гагаузские мужчины Молдавии чаще вступали в брак с женщинами своей национальности (78 %), реже с молдаванками (9 %), болгарками (5%), русскими (4%) и украинками (3%). Для гагаузов Кишинева характерны, напротив, преимущественно национально-смешанные браки. На 2018 год количество моноэтничных браков снизилось [11, 131].

В семьях до сих пор сохраняется строгий патриархат – место женщины на кухне. О кочевом прошлом гагаузов красноречиво говорят предметы быта: прочная простая посуда, деревянные тарелки и ложки и сусакки – специальные сосуды, где долго хранится вино или молоко. Традиционное блюдо – пресные дрожжевые лепешки. Внутри бывает начинка: капуста, творог, брынза. Из мясных продуктов готовят холодец из куриных голов «пача» и жарят баранину с соусом из петрушки, лука, щавеля.

Кухня гагаузов. Важное место в питании занимают мучные изделия, в особенности пироги, в том числе и слоеный с брынзой. К национальным блюдам относятся «гёзлемя», «кывырма» (слоеный пирог с тво-

рогом), «суанны», «саарма», гагаузские соленья – «туршу». К ним относятся квашеные овощи, которые в качестве гарниров и закусок неизменно появляются на столе в большом количестве. К соленьям деликатесного типа относятся квашеные арбузы и яблоки [2, 35]. Так как, гагаузы исповедуют православие, поэтому в их кухне свое место занимают блюда из свинины и вино. Гагаузский плов готовится из булгура «пшеничная крупа крупного помола». Гагаузская кухня имеет много общего с кухнями других народов балканского региона. Разнообразие блюд на столе способствует мягкий климат региона, сельские корни многих гагаузов, а также любовь к долгим и обильным застольям. В гагаузской кухне много блюд из молока, всех видов мяса и творога [10, 98]. Хлеб имеет огромную роль в похоронно-погребальной обрядности гагаузов. В похоронных обрядах хлеб (зерно, мука) используется в разных актах и выполняет разные функции. Традиционно выпекается большое количество различных обрядов хлебов, символика которых связана с общей семантикой погребального обряда. Одни виды хлеба символизируют переход из мира жизни в потусторонний мир, другие являются символом доли и продолжения рода. Зерно символизирует смерть и одновременно рождает новую жизнь. Хлеб также оберегает живых от смерти, умножая их жизненную силу. Функция хлеба – жертвы – умолиставить предков и обеспечить умершую душу пищей на том свете [12, 173].

Коневодство. Коневодство некогда было одним из самых распространенных видов деятельности гагаузского народа. Сейчас же мало кто знает о том, как надо ухаживать за лошадьми и о том, как нужно подковывать скакунов. Один из мастер-классов праздника был посвящен именно этому процессу. Для того, чтобы установить подкову лошади, нужно придерживаться четких правил-почистить нижнюю часть копыта, сгладживать и выравнять подошву, тщательно примерить форму подковы и заклепать ее гвоздями.

Национальные игры. Одним из гагаузских национальных игр является – «Узун ешек». По правилам игроки делятся на две группы. Игроки первой команды должны встать друг за другом, схватившись за пояс, в положении наклона. А игроки второй команды поочередно запрыгивают на них и выступают в роли всадников, которых должна скидывать с себя команда.

Игра «Ашык» представляет собой игру, в которой принимают участие до пяти игроков. В этой игре используются кости, которые очень часто покрашены в разные цвета. Кость имеет стороны, каждая из которых имеет название.

По правилам игры «Пекаржик» собираются ненужные коробки из под краски и из них сооружается «печь». Цель игры заключается в том, чтобы один игрок метнул палку и сбил коробки. Пекарь должен успеть

собрать все коробки и встать на место игроков [13, 154].

Танцы. Популярны танцы «Кадынжа», «Аар ойун», «Фырлы кундак», обрядовые мелодии «Гелин хавасы» (мелодия невесты), «Аламак авасы» (плач), «Пернеля» (пастушеская). Среди инструментов: свирель, кавал, гайда, скрипка, кауш. Для свадебных песен характерны типичные для славян мотивы горестного расставания невесты с родным домом; представлены также поминальные, колыбельные и др. песни.

Заключение. Таким образом, традиции и обычаи гагаузов после их переселения на территорию Бессарабии под влиянием культуры молдаван и других соседних этносов существенно не изменились. Они сохранили свои архаические черты, характерные для народов с кочевым прошлым. Самое главное в этих традициях есть уважение к женщине – матери, давшая всем жизнь. Гагаузские традиции, обычаи учат добру, человечности, уважению и любви друг-другу.

Надо отметить, что культура каждого этноса и этнической группы по-своему уникальна и безусловно, нуждается в углубленном всестороннем исследовании.

И так, так как традиции и обычаи у гагаузов разнообразны, к сожалению не возможно возместить столь обширную информацию в маленькой статье.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бонева Т. Народен светоглед. // Родопи. Традиционна духовна и социално-нормативна култура. София: БАН, 1994, 29 с.
2. Гагаузская кухня. 10 основных блюд. Комрат: Самагон инфо, 2014, 291 с.
3. Губогло М.Н., Фейгина Е.В., Колса М.М.. Большая Советская Энциклопедия. т. 35, М.: Наука, 2006, 768 с.
4. Evdokiya Sorocanu. Gagauzlarin kalendar adetleri. Kişinov: TUKA, 2006. 256 с.
5. История и культура гагаузов: очерки. М.: Pontos, 2006, 740 с.
6. Кулиш И. Путешествие в гагаузскую культуру через колорит обрядов. Статья. Кишинев: Sputnik, 2016, 25 с.
7. Курсом изменяющейся Молдовы: Материалы Российско-молдавского симпозиума. Т.5. М.: АН, 2009. 405 с.
8. Курогло С.С. Семейная обрядность гагаузов в XIX – нач. XX в. Комрат: Софтарт, 2016, 26 с.
9. Мухтарова А.М. История тюркских народов. Баку: Адильоглы, 2018, 446 с.
10. Никогло Д.Е. Элементы материальной культуры гагаузов как источник для «изобретения» традиции. Научная статья. № 2(8). Комрат.: АН Молдовы, 2019, с. 98-103.
11. Остапенко Л.В., Субботина И.А, Нестерова С.Л.. Русские в Молдавии. М.: ИЭА РАН, 2012, 403 с.
12. Сорочяну Е.С. Хлеб в погребальной обрядности гагаузов. Науч. статья. Молдова, Орловский государственный университет им. И.С.Тургенева, 2017, 403 с.
13. Социалистические преобразования в быту и культуре гагаузского населения Молдовы. Штиинца: Ethnology, 1983, 197 с.

CƏNUBİ AVROPADA YAŞAYAN QAQAUZLARIN ADƏT VƏ ƏNƏNƏLƏRİ

S.A.İSMAYILOVA

XÜLASƏ

Elmi məqalədə türk mənşəli xalq olan qaqauzların adət və ənənələri işıqlandırılmışdır. Əsasən Moldovada məskən salmaları, türk dillərinin oğuz qrupuna aid olmaları, pravoslav dininə itaət etmələri və xüsusilə adət və ənənələri məqalədə öz əksini tapmışdır. Elmi məqalənin əsas məqsədi ondan ibarətdir ki, tarixçilər tərəfindən bu xalqın tarixinin zəif öyrənilməsinə baxmayaraq, bu möbzə indiki dövrdə də çox aktualıq kəsb edir.

Açar sözlər: Qaqauzlar, adət və ənənələr, bayramlar, toy mərasimləri, oyunlar

TRADITIONS AND CUSTOMS OF THE GAGAUZ PEOPLE IN SOUTHERN EUROPE

S.A.İSMAYILOVA

SUMMARY

The article highlights the settlement of the Gagauz, a Turkic-speaking people in Moldova, the fact that the Turkic languages belong to the Oghuz group, their adherence to the Orthodox religion, and especially their customs and traditions. The main purpose of the scientific article is that, despite the weak study of the history of this people by historians, this topic is still very relevant today.

Keywords: Gagauz, customs and traditions, holidays, wedding ceremonies, games

UOT 94

ВЛАСТЬ И РЕЛИГИЯ В ИРАКЕ

А.Р.БАГИРОВА

Бакинский Государственный Университет
aidabagirova@bsu.edu.az

Статья посвящена анализу наиболее характерных особенностей политики правящей в Ираке партии Баас (1968-2003) в религиозной сфере. Особое внимание уделяется раскрытию взаимоотношений Баас с шиитской общиной страны в целом, и шиитской оппозицией, в частности, что было обусловлено тем фактом, что так называемая «шиитская проблема» играла значительную роль в общественно-политической жизни иракского общества. Отмечается, что на протяжении всей деятельности партии Баас ее отношения с шиитами характеризовались как противоречивые с элементами враждебности в отдельные периоды. В статье рассматривается главным образом социально-политический аспект шиитской проблемы, а также анализируются причины усиления роли шиитского фактора в стране после падения баасистского режима в 2003 г.

Ключевые слова: Ирак, партия Баас, власть, религия, шиитская проблема, шиитская оппозиция

Религия как общественный институт занимает исключительно важное место в политической структуре арабских стран и оказывает серьезное влияние на все стороны жизни общества. В Ираке – неотъемлемой части арабского мира ислам, будучи официальной религией, является важным атрибутом общественно-политических отношений.

В данной статье сделана попытка проанализировать роль и место религиозного фактора в Ираке в период правления партии Баас (1968-2003) и показать взаимосвязь между властью и религией на примере деятельности националистической партии секуляристского толка.

Отношение партии Баас к религии и религиозным институтам. Отношение пришедшей к власти в Ираке в июле 1968 г. Националистической партии Баас к религии было своеобразным, она довольно прагматично относилась к определению места и роли ислама в общественно-политической жизни страны. На начальных этапах своего правления эта партия в целом проводила секуляристскую политику, не забывая при этом того факта, что ислам сохранял традиционно ведущую роль во многих сферах. Пытаясь приуменьшить его влияние, идеологи и лидеры партии в своей практической деятельности придавали первостепенное значение укорене-

нию в массах своих националистических целей; ислам рассматривался как духовное наследие арабов, важнейший аспект формирования арабской истории и нации, «национальное и культурное достояние арабов» [1, 34].

Провозгласив, что партия почитает священной свободу отправления религиозного культа вне зависимости от того, к какой религии, секте или толку ислама относится верующий, она однозначно высказалась против его использования для «прикрытия политических целей» и как средство политической борьбы. Лидеры Баас также высказывались против политизации религии со стороны государства и втягивания правящей партии в религиозные проблемы и разногласия в обществе, объясняя это тем, что она не сможет «сохранить одинаково ровные отношения со всеми толкам ислама, не отдавая предпочтения ни одному из них» [2, 122]. На практике, вопреки провозглашенным принципам, предпринимались серьезные меры для снижения роли и влияния религии в жизни общества, делались попытки поставить ее на службу арабскому национализму. Деятельность духовенства жестко контролировалась со стороны Министерства по делам вакфов и религии, при Управлении общественной безопасности был создан специальный отдел по надзору над политической деятельностью религиозных деятелей в стране. Правительство ввело цензуру на религиозные публикации, закрыло ряд исламских учебных заведений, в том числе шиитский теологический колледж в Эн-Неджефе и Кербале. Уже в 70-е годы число служителей культа уменьшилось почти втрое при увеличении населения в два раза. В целом секуляристская политика правящей Баас объективно вела к вытеснению религиозных институтов с занимаемых ими ранее позиций в обществе и постепенному падению влияния духовенства в массах.

Тем не менее, в период правления партии Баас взаимоотношения власти с религиозной сферой характеризовались наличием многочисленных проблем, которые проистекали как из природы самого баасизма и его основополагающих принципов, так и традиционно сложившихся условий исторического развития иракского общества. Наиболее острая из проблем по оси «власть-религия» в Ираке была сосредоточена вокруг так называемой «шиитской проблемы», которая на протяжении длительного времени играла заметную роль в общественно-политической жизни страны.

Политика правящей Баас в отношении шиитов и шиитской оппозиции. Социально-политический аспект шиитской проблемы в Ираке состоял в том, что, несмотря на большинство (по разным данным, шииты составляют более 60% общего населения страны), шииты традиционно имели подчиненное положение, все руководящие посты в государственной структуре занимали главным образом представители суннитского меньшинства. Во многом сложившаяся диспропорция представительства суннитов и шиитов на верхней ступени власти объяснялась историческими особенностями развития иракского общества. В течение 4-х веков

Ирак был частью суннитской Османской империи, чьи власти делали ставку на суннитов, содействуя упрочению их привилегированного положения в государстве. Образование королевства Ирак в 1921 г. во главе с королем-суннитом Фейсалом аль-Хашими не внесло существенных перемен в положение шиитов. Более того, начался процесс зарождения семей потомственных политиков, чиновников, военных из заселенных главным образом суннитами центральной и северной части страны, которым принадлежала ведущая роль в общественно-политических процессах и экономической жизни страны [3, 582].

Социальная база самой партии Баас, особенно на начальных этапах ее становления, состояла из националистически ориентированного офицерства, интеллигенции, средней и мелкой городской буржуазии, то есть тех слоев, которые были наиболее широко представлены именно в суннитской части Ирака. Это привело к преобладанию суннитского элемента в политической сфере и его доминирующего положения в руководящей элите, ключевых постах в государственном аппарате, партийной иерархии, командных постах армии, полиции и т.д. Участие шиитов в этих сферах было ограничено и строго регламентировалось властями [4, 317].

Будучи самой крупной конфессиональной группой населения, шииты в политическом и социально-экономическом плане являлись одной из самых ущемленных категорий иракского общества. При этом на протяжении длительного периода правления суннитского меньшинства в стране шииты подвергались не только правовой, но и религиозной дискриминации [5, 51]. Их недовольство правящей партией Баас было вполне объяснимо, поскольку не только социально-экономические условия существования шиитов были тяжелыми и не шли ни в какое сравнение с суннитской частью населения страны, но и то, что в политической сфере их представительство было минимальным. Особенно сильному давлению и гонениям подвергалось шиитское духовенство, которое традиционно занимало сильные позиции среди шиитской общины страны. Наибольшую активность проявляла шиитская партия «Ад-Дава аль-Исламийя» (Партия Исламского призыва), основанная с благословения главы иракских шиитов Великого аятоллы М. аль-Хакима. Массовые демонстрации шиитского населения в 70-е годы XX в. показали, что впервые в современной истории Ирака они выступили с позиций активной конфронтации с режимом. Значительным стимулом для усиления движения иракских шиитов стала победа исламской революции в Иране в 1979 г., духовные лидеры которой провозгласили политику «экспорта исламской революции». Главным объектом этой политики стал Ирак, где, по их мнению, имелись объективные предпосылки для ее успешного претворения в жизнь – дискриминация шиитского большинства суннитским меньшинством; «антиисламский» светский характер режима партии Баас; наличие

шести священных для шиитов всего мира мест – гробниц имамов Али и Хусейна в Неджефе и Кербале, а также имамов Мусы аль-Казима и Мухаммеда аль-Джавада в Казимейне, имамов Али аль-Хади и Хасана аль-Аскари в Самарре.

Для подавления шиитских выступлений власти прибегли к армии, в результате чего были убиты и ранены несколько сот демонстрантов, арестованы и осуждены более 3000 активистов «Ад-Даавы», а также 25 шиитских лидеров, пятерых из которых казнили [6, 36]. В условиях усиления репрессий властей против шиитской оппозиции глава шиитской общины Великий аятолла М.Б. ас-Садра издал фетву, в которой баасистский режим объявлялся «безбожным, неисламским», и всякие контакты с ним запрещались. В ответ решением специального Революционного трибунала до 300 членов подпольных организаций были приговорены к смерти, среди которых половина оказались членами «Ад-Даава». Декретом высшего органа власти в стране – Совета Революционного Командования (СРК) от 31 марта 1980 г. эта партия была объявлена вне закона, а любые связи с ней карались смертной казнью. В апреле 1980 г. находившийся под домашним арестом Великий аятолла и его сестра и соратница – Бинт аль-Худа были осуждены и казнены. В свою очередь боевики «Ад-Даавы» совершили несколько покушений на высокопоставленных государственных и партийных деятелей, в числе которых был один из ближайших соратников С.Хусейна, член СРК, заместитель премьер-министра Т. Азиз. В ответ власти депортировали из Ирака около 200 тыс. иранских граждан, а также шиитов-иракцев иранского происхождения [7, 470].

Казнь М.Б. ас-Садра имела далеко идущие последствия для шиитской оппозиции Ирака, т.к. он не только возглавлял шиитскую общину страны, но и выступал ее вдохновителем и идеологом в целом, а его идеи и принципы создания в стране исламской республики были приняты в качестве идеологической платформы всеми шиитскими организациями. Его казнь и отсутствие равноценного ему духовного лидера в условиях не прекращавшихся репрессий и карательных действий со стороны властей привели к организационному и идейному распаду шиитской оппозиции и нейтрализации шиитской общины страны в целом.

Шиитские волнения вызвали серьезную обеспокоенность руководства правящей партии. Часть лидеров выступала за умиротворение шиитской оппозиции и приспособление идеологии Баас к растущей волне исламского возрождения. Другая часть руководства партии во главе с С. Хусейном стояла за проведение твердой линии в отношении шиитов, за продолжение светской политики Баас и отделение религии от политики. В одном из своих выступлений иракский лидер отмечал: «Наше главное условие состоит в том, чтобы в своей религиозной деятельности верующие воздерживались от высказываний или действий, противоречащих

нашей политике построения государства по пути, избранному Баас». Или же: «Использование религии для прикрытия политических целей и создание кризисной ситуации в отношениях между партией и религией не могут не попасть под суровую кару и железный кулак революции» [8, 71, 73]. Наряду с борьбой против шиитской оппозиции, правящая партия вела целенаправленную и «тонкую», по выражению самого С.Хусейна, политику в отношении ислама, духовенства и верующих, которая способствовала укреплению ее влияния и обеспечила в целом лояльность шиитского населения к режиму. Его усилия в этот период, с одной стороны, были направлены на «разоблачение» шиитской оппозиции как «предателей Родины и врагов народа», «агентов Ирана», с другой – шиитскому населению были сделаны ряд политических и экономических уступок. Так, к примеру, число шиитов в руководстве Баас было увеличено до 4-х человек, представительство шиитов в парламенте возросло до 40%, а в 1980 и 1984 гг. спикером стал известный государственный деятель-шиит, член СРК и Регионального руководства Баас Н. Хаддад. Кроме того, были увеличены ассигнования, направленные на социально-экономическое развитие южных, преимущественно заселенных шиитами районов страны; обучавшиеся в шиитских религиозных учебных заведениях иракцы, во избежание антиправительственной агитации в армии, были освобождены от призыва на военную службу; впервые в истории Ирака религиозные праздники шиитов были объявлены общегосударственными [9, 125].

Шиитская оппозиция в годы ирако-иранской войны и кувейтского кризиса. К началу ирако-иранской войны (1980-1988) шиитские партии и группировки, вынужденные покинуть пределы Ирака, практически потеряли связи с общиной и возможность влиять на внутривнутриполитическую обстановку в стране. В целом же шиитская община в годы войны заняла патриотическую позицию, которую можно объяснить рядом причин: превалированием у иракского населения вне зависимости от религиозной принадлежности национального самосознания над религиозным; отсутствием единства среди шиитов; ослаблением наиболее активных сил шиитской оппозиции; строгим контролем правящего режима над политической деятельностью шиитов; политикой материального и морального умиротворения шиитов и т.д.

Отметим, что в указанные годы шиитские оппозиционные группировки борьбу против багдадского режима вели за пределами Ирака. Кроме «Ад-Даавы», действовали Организация исламского действия или «аль-Амаль», Движение иракских муджахедов и др. Организационное оформление шиитской оппозиции произошло в 1982 г., когда большинство базирующихся в Иране шиитских организаций вошли в состав Высшего совета исламской революции в Ираке (ВСИРИ), который направлял и координировал действия всех группировок иракских шиитов.

Активизация деятельности шиитской оппозиции в Ираке и за его пределами началась после кувейтского кризиса (1990-1991). Военное поражение Ирака от сил международной коалиции стало детонатором шиитских выступлений против правящего режима – весной 1991 г. произошло самое крупное за время существования Республики восстание шиитов. Начавшееся 2 марта в Басре, во втором по численности населения городе страны, большинство жителей которого составляли шииты, восстание перекинулось на другие города юга. Однако властям удалось перегруппировать свои силы и бросить на подавление восставших шиитов армейские части, что сопровождалось большим количеством жертв среди мирного населения, около 500 тыс. человек бежали в Иран. Только вмешательство ООН и сил коалиции спасло их от полного истребления – в августе 1992 г. зона проживания шиитского населения южнее 32° была объявлена «бесполетной зоной» для иракской авиации [10, 74]. В болотистых районах юга нашли убежище до 1 млн. человек, многие из которых продолжали партизанскую войну против режима. В 90-е гг. эти районы периодически подвергались авиационному и артиллерийскому обстрелу со стороны правительственных войск.

Поражение восстания шиитов в 1991 г. не означало прекращения ими борьбы против правящего режима. В 90-е гг. вплоть до его свержения в апреле 2003 г. она стала частью борьбы всех оппозиционных сил Ирака. Движение иракских шиитов возглавлял ВСИРИ во главе с аятоллой М.Б. аль-Хакимом; в его Совет входили представители 6-ти шиитских организаций – Организации исламского действия, Ассоциации иракских моджахедов, Исламского движения Ирака, партии «ад-Даава», группировка «Воины имама», Исламского фронта Ирака. Глава ВСИРИ аятолла М.Б. аль-Хаким, выступая за сохранение территориальной целостности Ирака, призывал к объединению всех оппозиционных режиму сил под единой платформой. С этой целью ВСИРИ принимал активное участие во всех встречах иракской оппозиции – ноябрь 1991 г. (Дамаск), июнь 1992 г. (Вена), август и октябрь 1992 г. (Салахеддин), август-сентябрь 1995 г. (Дублин), октябрь 1999 г. (Нью-Йорк), декабрь 2002 г. (Лондон). Для проведения военных операций против правящего режима в октябре 1995 г. между аятоллой М.Б. аль-Хакимом и лидерами основных курдских партий – ДПК (М.Барзани) и ПСК (Дж.Талабани) была достигнута договоренность о размещении на севере Ирака шиитских вооруженных формирований корпуса «Бадр» численностью в 50 тыс. человек [11, 91].

В конце 90-х гг. XX в. в южных, преимущественно шиитских районах Ирака, а также в пригородах Багдада начался новый размах антивластных выступлений, в которых приняли участие также некоторые шиитские племена.

Заключение. Падение баасистского режима в апреле 2003 г. в результате военной операции международной коалиции привело к основательному вакууму власти в стране. Самый крупный сегмент населения – шииты, по логике вещей, должны были получить властные привилегии, и сформированный в июле 2003 г. Временный Управляющий Совет Ирака (ВУСИ) подтвердил это. В этом органе, состоявшем из 25 представителей основных этно-конфессиональных и национальных групп страны, шииты получили 13 мест. Новая временная Конституция страны (8 март 2004) объявила Ислам официальной государственной религией, гарантировала свободу религиозных верований и отправление религиозных культов, но в ней не упоминалось о принципах Шариата и их господствующем положении в обществе [12]. Еще одним шагом на пути усиления роли шиитов в обществе и государственном управлении стали итоги первых после смены режима выборов в Национальную ассамблею (парламент) в конце января 2005 г., которые завершились в целом их политической победой. Таким образом, после смены власти в Ираке в 2003 г. так называемый «шиитский вопрос» постепенно находил свое решение, но возникли новые вызовы и угрозы, связанные с утерей суннитским меньшинством своего привилегированного положения в обществе.

В целом же можно констатировать, что в период правления партии Баас в Ираке взаимоотношения по оси «власть-религия» развивались на основе симбиоза сотрудничества и противодействия религиозным институтам. Будучи националистической партией, идеология которой включала специфические черты национальной культуры и традиций, Баас не могла не прибегать к помощи Ислама, который являлся не только религией народа, но и рассматривался им как неотъемлемая часть национальной жизни, социального и исторического наследия. В то же время нетерпимое отношение баасистского руководства к шиитской оппозиции следует рассматривать скорее в контексте проявления общего неприятия любой оппозиции в стране вне зависимости от идейных, религиозных и любых других причин.

ЛИТЕРАТУРА

1. Афляк М. Аль-баас ва-ль-турас. Багдад: Дар аль-Хикма, 1976, 163 с.
2. Хусейн С. Ад-дин ва-турас. Багдад: ас-Саура, 1984, 147 с.
3. Batatu H. Iraq's Underground Shi'a Movement: Characteristics, Causes and Prospects // Middle East Journal, 1981, Vol. 35, № 4, p. 578-594
4. Batatu, H. The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq. New Jersey: Princeton University Press, 1978, 1149 p.
5. Данилов Л.И. Армия, власть и общество в современном Ираке /Армия и власть на Ближнем Востоке: от авторитаризма к демократии. Москва: ИИИиБВ, 2002, с.43-88
6. Подколзин Н. «Шиитский вопрос» в Ираке и политика Баас // Восток и современность. Москва: Наука, 1986, №1, с.34-55
7. Багирова А. О некоторых аспектах шиитской проблемы в Ираке // АМЕА-пип

Sərqşünaslıq İnstitutunun Elmi araşdırmaları. Bakı, 2006, № 1-4, s. 469-473

8. Хусейн С. Ад-дин ва-турас. Багдад: ас-Саура, 1984, 147 с.

9. Аль-Аляви Х. Аш-шиа ва-ль-дауля аль-каумия фи-ль-Ирак. 1914-1990. Лондон: [б.и.], 1991, 345 с.

10. Yılmaz H. İrak'ta Mühalefet ve ABD'nin İrak Politikası // Avrasya Dosyası, 2000, с. 6, №3, s. 66-96

11. Bengio O. The Challenge to the Territorial Integrity of Iraq // Survival, 1995, v.37, № 2, p. 85-94

12. Сапронова М. Конституция Ирака, одобренная на всеобщем референдуме 15 октября 2005 года: структура, основные положения, особенности // <http://www.iimes.ru/rus/stat/2005/30-10-05.htm>

İRAQDA HAKİMİYYƏT VƏ DİN

A.R.BAĞIROVA

XÜLASƏ

Məqalə İraqda hakimiyyətdə olan Bəəs partiyasının (1968-2003) dini sahədəki siyasətinin başlıca xarakterik cəhətlərinin araşdırılmasına həsr olunubdur. Məqalədə Bəəsin ümumən şiə icması, məxsusi olaraq şiə müxalifəti ilə münasibətlərinə xüsusi diqqət yetirilir, bu da “şiə problemi” adlandırılan amilin İraq cəmiyyətinin ictimai-siyasi həyatında oynadığı rol ilə şərtləndirilirdi. Göstərilir ki, bu partiyanın şiələrlə münasibəti ölkədəki bütün fəaliyyəti dövründə ziddiyyətli, müxtəlif mərhələlərdə isə düşmənçilik səviyyəsində olduğu ilə xarakterizə olunurdu. Məqalədə əsasən şiə probleminin sosial-siyasi aspektləri öyrənilir, həmçinin İraqda Bəəs rejiminin 2003-cü ildə süqutundan sonra şiə faktorunun güclənməsinin səbəbləri də təhlil edilir.

Açar sözlər: İraq, Bəəs partiyası, hakimiyyət, din, şiə problemi, şiə müxalifəti

POWER AND RELIGION IN IRAQ

A.R.BAGHIROVA

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of the most characteristic features of the policy of the ruling Baath party in Iraq (1968-2003) in the religious sphere. Particular attention is paid to the disclosure of the relationship between the Baath and the Shiite community of the country in general, and the Shiite opposition, in particular, which was due to the fact that the so-called "Shiite problem" played a significant role in the social and political life of Iraqi society. It is noted that throughout the activities of the Baath Party, its relations with the Shiites were characterized as contradictory with elements of hostility in certain periods. The article examines mainly the socio-political aspect of the Shiite problem, and also analyzes the reasons for the strengthening of the role of the Shiite factor in the country after the fall of the Baath regime in 2003.

Keywords: Iraq, Baath Party, power, religion, Shia issue, Shia opposition

UOT 94

ÇİN İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ ƏRƏFƏSİ VƏ İLLƏRİNDƏ: HƏQİQƏTLƏR VƏ AĞ LƏKƏLƏR

İ.AĞAYEV

*Bakı Dövlət Universiteti**iqbalagayev@bsu.edu.az*

İkinci Dünya müharibəsi mövzusu bəşər tarixi mövcud olduğca heç zaman aktuallığını itirməyəcəkdir. Məqalə bu müharibəyə aparan yolda Çinin tarixində ən qanlı və faciəvi səhifə olan Yapon militarizminin Çində işğallarına həsr olunmuşdur. Müharibənin əslində 1931-ci ildə başlanması fikri əsaslandırılır. Xarici oriyentasiyasını Qərbi dövlətlərinə bağlamasına baxmayaraq sonuncuların Uzaq Şərqdə Münxen sövdələşməsi ruhunda apardıqları siyasət Çin xalqını bütün Asiyayı tutmaq iddiasına olan Yapon militarizmi ilə tək qoydu. SSRİ-nin hərbi yardımı Yaponiyanın işğal əməlini nəinki səngitdi, həmçinin Çin xalqının yenidən təşkilatlanması və faşizm üzərində qələbə qazanmasında əvəzsiz rol oynadı. Yapon silahlı qüvvələrinin böyük hissəsinin quruda Çinə qarşı hərbi əməliyyatlarda iştirakı ABŞ donanmasının Sakit Okean hövzəsində Yaponlara qarşı mübarizəsini asanlaşdırdı və yekun qələbənin qazanılmasında mühüm rol oynadı. Lakin faşizm üzərində qələbə Çin xalqına 37 milyon insan itkisi hesabına başa gəldi.

Açar sözlər: II Dünya müharibəsi, Çin–SSRİ münasibətləri, Çin–ABŞ münasibətləri, 8 illik müharibə, İkinci çin-yapon müharibəsi, Nankin soyqırımı

XX əsrin ən qorxunc kabusu olan faşizm üzərində qələbədə irili-xırdalı bütün xalqların payı vardır. Lakin Sovet və Çin xalqlarının payı müqayisədəilməzdir. Çünki hər iki xalq bu qələbənin əldə edilməsində ən böyük insan itkisi ilə üzləşmişlər. Əgər Avropada Alman faşizminin məğlubiyyətində sovet xalqının rolu danılmazdırsa, Uzaq Şərqdə Yapon militarizminin yenilməsində Çin xalqının rolu inkaredilməzdir. Fikrimizcə, İkinci Dünya müharibəsini 1937-ci ildə Çinə hücumla başlayan Yaponiya onun işğalına sərf etdiyi maddi və insan resurslarını ABŞ-a qarşı yönəltməyə, planladığı “blits-krük” daha tez baş tutar və sonradan müharibənin hansı yön almasını şərtləndirirdi. Çində böyük itkilərə məruz qalan Yaponiya Sakit okean hövzəsində yalnız 1942-ci ilədək üstünlüyü saxlaya bildi və Çin xalqının güclü müqaviməti hesabına bütün cəbhələrdə müdafiəyə keçməyə məcbur oldu. Çin tarixşünaslığında İkinci Dünya müharibəsi 8 illik müharibə adlandırılır. Çünki onun üçün müharibə 1937-ci

ildən 1945-ci ilədək davam etmişdir. Müharibə dövründə Çin ordusu 22 iri miqyaslı döyüşdə iştirak etmiş, iki dəfə qoşunlarını ölkə hüduklarından kənara – “müttəfiqlərinin” xilasına göndərmişdir.

İkinci çin-yapon müharibəsinin başlanması və gedişi. Müasir Çin tarixşünaslığında İkinci Dünya müharibəsinin başlanması 1939-cu ilin 1 sentyabr tarixi ilə yox, 1937-ci ilin 7 iyulunda Luqou körpüsündəki insidentdən sonra yaponların Pekində hərbi əməliyyatlara başladığı tarixdən götürülür. Ona görə də Çində bu müharibə “8 illik müharibə” adını almışdır.

Əslində Yaponiya Çində ərazi işğalına 18 sentyabr 1931-ci ildə onun Şimal-Şərqi qoşun yeritməklə başlamışdı. 5 gün ərzində Mukden və Girin işğal edilmiş və beynəlxalq rəyi çaşdırmaq üçün burada oyuncaq Mancjou-Qo dövləti yaradılmışdı. Bundan sonra Çin “9 dövlətin” müqaviləsini imzalamış dövlətlər və onlardan ən önəmlisi olan ABŞ-a dəfələrlə müraciət etmiş, lakin sonuncular Yapon təcavüzünə sadəcə göz yummağa üstünlük verdilər. Marafılıdır ki, ABŞ Uzaq Şərqdə qarışmamaq siyasəti aparması Yapon militarizmini dirçəldirdi. O zamanadək ABŞ yalnız Vaşinqton konfransının qəbul etdiyi “8+1 müqaviləsi”nin ona verdiyi imkanlardan istifadə edərək Çinin iqtisadi cəhətdən mənimsənilməsi ilə məşğul idi. Bu imkanı ona elə Çin özü vermişdi. Belə ki, marafılıdır ki, konfransda “açıq qapı” prinsipinin təşəbbüsçüsü məhz Çin tərəfi idi [1, 62]. Fikrimizcə, o zaman Çin diplomatiyası bu addımla öz ölkəsində 8 dövlətin maraqlarını təmin etmək yolu ilə hər hansı bir dövlətin əlahiddə olaraq güclənməsinin qarşısını almağa çalışırdı. Bu da ABŞ-a Çində kapital qoyuluşunu artırmaq imkanı vermişdi. Göstərilən dövrdə Amerikanın Çində kapital qoyuluşu ingilis və yapon investisiyalarından geri qalsa da, 4 dəfə artmışdı [2, 17]. Lakin Çinin Şimali-Şərq hissəsinin işğalından sonra Çinə xarici investisiyalar xeyli azaldı. Çində iqtisadi marağı ildən ilə artan ABŞ bu işğalın qarşısını almaq iqtidarında deyildi. Amma məhz bu işğaldan sonra Çan Kay-şi xarici siyasətdə tamamilə ABŞ istiqamətini seçdi və ABŞ Çinin xarici ticarətində birinci yerə çıxdı. Çin iqtisadçılarının 1958-ci ildə Moskvada çıxmış kitabında verilən cədvəllərdən məlum olur ki, Çin tərəfi üçün bu ticarət mənfəi saldo daşıyırdı [3, 76]. Buna baxmayaraq ABŞ beynəlxalq səviyyədə Çinin müdafiəsi istiqamətində heç bir cəhd belə göstərmədi. Əslində bu təcavüzə göz yummaqla ABŞ Yaponiyayı SSRİ-ə qarşı yönəltməyə çalışırdı. Digər tərəfdən ABŞ əsas ticarət tərəfdaşı olan Yaponiya ilə də münasibətləri pozmaq istəmirdi.

Çinin dəfələrlə müraciətindən sonra Millətlər Liqası (ML) Litton komissiyasını 1932-ci ilin yanvarında Mancuriyaya göndərəndə sonuncu artıq tam işğal edilmişdi. Litton komissiyasının Mancuriyada yaponlar tərəfindən təcavüz aktını təsdiq etməsinə və Mancjou-Qo dövlətinin tanımamağı tövsiyə etməsinə baxmayaraq ML passiv mövqe tutdu. Komissiyanın son anda kompromis qərar kimi Mancuriyada beynəlxalq nəzarət qurumu yaratmaq planı isə Yaponiya tərəfindən rədd edildi və sonuncu 27 mart 1933-cü ildə ML-dən

çıxdığını bəyan etdi [4, 271]. Hitlerin məşhur “ML-dən xaric edilən Yaponiyadan çox, ML özü daha çox ziyan çəkəcək” kəlamı hadisələrin sonrakı gedişində özünü doğrultdu [5, 28]. Yaponiyanın ML-i tərk etməsi sonuncunun Yaponiyaya təsir etmə imkanlarını heçə endirdi. Yaponlar isə ML tərəfindən heç bir qınaq görmədən Çinə 1937-ci ildə ikinci dəfə soxuldular.

Məhz bu amil Yaponiyaya 1937-ci ilin 7 iyulunda Pekində olan Luqou körpüsündə baş vermiş insidentdən sonra Çinin şimalının işğalına başlamasına səbəb oldu [6, 20]. Müharibə Yaponiya tərəfindən rəsmi elan olunmasa da, Çin üçün 1931-ci ildən başlanan və 8 il davam edən yapon təcavüzünün ikinci mərhələsi başladı. 150 təyyarənin havadan dəstəyi ilə yaxşı təlim görmüş yaponlar 3 gündən sonra Pekini tutdular. İki gündən sonra Tszyantszin ələ keçirildi. Maraqlıdır ki, 1937-ci ildə Çinə qarşı təcavüzə başlamasından cəmi 5 gün sonra Vaşinqtonda Yaponiya səfirinə ABŞ dövlət katibi Hellin cavabı “ABŞ-ın tam qərəzsizlik prinsipini əldə rəhbər tutacağı” bildirilmişdi. Hell ABŞ-ın Uzaq Şərqdə münafişlərin yalnız “müqavilələrin müqəddəsliyi” prinsipi əsasında dinc nizamlama yolu ilə həllini dəstəkləyəcəyini bildirərək, 16 iyul 1937-ci ildə “Brian-Kelloq” paktını imzalayan 62 dövlətə bu məzmununda müraciət göndərdi. Bu ABŞ-ın Yaponiya ilə əsas ticarət tərəfdaşlığı səbəbindən irəli gəlirdi. Buna görə də ABŞ Yaponiyanın rəsmi şəkildə müharibə elan etməməsini bəhanə gətirərək Yaponiyaya hərbi sursat ixracını davam etdirdi. Bəlkə də bu səbəbdən Çin tarixçilərinin ümumi rəyi “1937-1945-ci illər Çində amerika imperializminin təcavüzünün və tədricən onun hakim mövqeyinin güclənməsi ilə xarakterikdir” fikrində ifadə olunur [3, 80-81].

26 iyul 1937-ci ildə yaponlar Xuanxenin şimalında yerləşən Çin mövqelərinə 40 min qoşun yeritdilər. Avqustun əvvəlində Yaponiya imperiya donanması Şanxaya yaxınlaşdı. Şəhəri 600 min çinli əsgər müdafiə edirdi. Çan Kay-şi hərbiçilərdən tələb etdi ki, şəhəri nəyin bahasına olursa-olsun müdafiə etsinlər. Ona hökuməti, zavodları və insan ehtiyatlarını arxa cəbhəyə evakuasiya etmək üçün vaxt lazım idi. Şanxay uğrunda mübarizə 13 avqustda başladı və 3 ay davam etdi. Yaponlar bura 350 min qoşunla həmlə etdilər. 130 gəmi dənizdən yaponları sığorta edirdi. Havada hökmranlıq edən yapon aviasiyası zəhərləyici maddələrdən istifadə etdiyindən çinlilər böyük tələfat verdilər. Oktyabrda Çan Kay-şi şəhəri qoyub geri çəkilməli oldu. Nankinə yol açıldı. ABŞ-dan dəstək ala bilməyən Çin 12 sentyabr 1937-ci ildə ML-ə şikayət etdi. SSRİ-nin tərkidindən sonra 1937-ci ilin oktyabrın 6-da onun iştirakı ilə Vaşinqton konfransını imzalayan dövlətlərin Brüsseldə konfransı çağırıldı. Yaponiyanın iştirak etməkdən imtina etməsindən sonra Çin böyük dövlətlərdən Yaponiyaya qarşı sanksiyalar tətbiq edilməsini tələb etdi. Tamamilə İngiltərə, ABŞ və Hollandiya idxalından asılı olan Yaponiyaya qarşı onlar sanksiya tətbiq etmədilər və yalnız 24 noyabrda Bəyanat xarakterli Çində yapon təcavüzünü pisləyən qətnamə qəbul etdilər. Fikrimizcə, bu formal qətnamənin qəbulu ilə Qərb dövlətləri Yaponiyanın Çinə təcavüzünü dayandırmağın yeganə yolundan imtina

etdilər. Bu da Yaponiyanın Çində əl-qolunu daha da açdı. “Müttəfiqlər”indən məyus olan Çan Kay-şi hökuməti SSRİ-nin təklifi ilə 1937-ci il avqustun 21-də iki ölkə arasında “Hücum etməmək haqqında müqavilə” imzalamağa məcbur oldu. Müqavilənin ən cəlbədicə tərəfi SSRİ-nin Çinə təqdim etdiyi güzəştli kreditlə bağlı idi. Belə krediti son illərdə 8 dövlətdən heç biri təklif etməmişdi. Avqustda əldə edilən sazişə görə SSRİ bir neçə il müddətində Çinə 500 milyon dollar kredit verməli idi. Bunun 50 milyonu artıq 1938-ci ilin martında rəsmiləşsə də, silah-sursatın göndərilməsi 1937-ci ilin oktyabrında başladı [7, 99]. Kominternin dəfələrlə təkidindən sonra Mao Tsze Dun öz kommunist qüvvələrini Çan Kay-şinin Qomından ordusu ilə yaponlara qarşı birləşdirmək qərarına gəldi. Çin tarix ədəbiyyatlarında bu cəbhənin yaranmasında SSRİ-nin rolu siyasi konyunkturadan asılı olaraq birmənalı qiymətini almamışdır. Təşəbbüsün hələ 1937-ci ilin fevralında ÇKP MK tərəfindən irəli sürüldüyü göstərilir. Lakin yalnız sentyabrın 23-də Çan Kay-şi Qomından-Kommunist əməkdaşlığına razı olduğunu bildirməklə ÇKP-ni rəsmi şəkildə tanıdı [6, 21]. SSRİ hökuməti 26 sentyabrda Nankinin bombardman edilməsinə qarşı etiraz notasını Yaponiyaya təqdim etdi.

Sovet silahının ilk partiyasının çatdırılmasına baxmayaraq 13 dekabr 1937-ci ildə Yaponlar Nankini tutdular. Yapon militarizmi burda təkcə Çin tarixində deyil, dünya tarixində də ən dəhşətli soyqırımlardan birini həyata keçirdi. Şəhərin talan edilməsi 6 həftə davam etdi. Əsir düşmüş çinliləri diridiri torpağa basdırır və samuray qılıncı ilə doğrayırdılar. Kişi, qadın və uşaqları öldürməmişdən əvvəl işgəncələrə məruz qoyurdular. 10 minlərlə qadın zorlamalara məruz qalmaqla işgəncələrlə öldürülmüşdü. 300 min insan bu soyqırımın qurbanı olmuşdu [8]. Milyonlarla insan öz yaxınlarını itirdi. Bu vəhşiliklər yapon hərbi komandanlığının birbaşa əmri ilə həyata keçirilirdi. Əsas məqsəd təkcə çinlilərin fiziki qırğını yox, həm də iradəsini qırmaqla onu həтта mümkün olan müqavimət düşüncəsindən məhrum etmək idi. İnsanları qorxutmaq üçün yaponlar Cenevrə hərbi konvensiyasının qadağan etdiyi kimyəvi və bakterioloji silahlardan istifadə etməklə bombardmanlar həyata keçirirdilər. 1937-ci ilin sonu üçün yaponlar 50-ə yaxın dinc şəraitdə olan şəhərləri bombardman etmişdilər. 10 minlərlə Çin əsgəri kimyəvi silahların qurbanına çevrildi. Yapon qoşunları Çində belə adlandırılı biləcək “3 hər şey – hər şeyi öldür, hər şeyi yandır və hər şeyi talan elə” siyasəti yeridirdilər. Onlar Çində öz hərbi ehtiyaclarını ödəmək üçün külli miqdarda strateji məhsul apardılar. Yaponlar 3 milyon 610 min-ə qədər qədim Çin mədəni abidələrini apardılar. 20 milyon çinli zorla Yaponiyaya aparılmış və qul kimi daş kömür hövzələrində istifadə edilmişdi. Bütün bunlar Çində bu gün də antiyapon milliyyətçiliyini qaynaqlandırır və hər il Nankin soyqırımını haqqında kitablar bestseller kimi satılır [9, 842-865]. Bu kitablar içərisində ABŞ-da sənədlər əsasında nəzm üslubunda yazılmış kitabın əsas qayəsində bir sual durur: “Niyə Nankin qətləli tarixin az tədqiq olunmuş səhifələrindəndir?” [8].

Yaponların bu azğınlıqları Çin xalqını birləşdirdi. Mao yaponlara qarşı total partizan hərəkətini başlamağa və xalqı düşmənlə mübarizə üçün səfərbərliyə çağırdı. Yananda olan Çin kommunistlərinin bazasına hər gün müflis olmuş minlərlə kəndli gəlirdi. Burda onlara silah verilir və hərbi işi öyrədirdilər. Eyni zamanda 100 minlərlə könüllü Çan Kay-şinin ordularına daxil olurdu.

Paradoksal olsa da, Çan Kay-şi Çininə yeganə kömək edən dövlət SSRİ oldu. Əvvəlcə 1938-ci il ərzində SSRİ Çinə ildə 3 faiz olmaqla hər biri 50 milyon olan 2 istiqraz verdi. Çin bunu 5 il ərzində yerli məhsullar ilə ödəməli idi. 1938-ci ildə SSRİ Çinə 491 təyyarə göndərdi. Rəsmi məlumatlara görə, müharibə ərzində 885 təyyarə, 1000 top və artilleriya qurğusu, 8 min pulemyot göndərilmişdi [7, 99]. Təyyarələri idarə etmək üçün Sovet tərəfi, hətta pilot və hərbi məsləhətçilər belə göndərmişdi. Urumçidə onun köməkliyi ilə qısa zaman ərzində təyyarə montaj edən zavod belə qurulmuşdu. Müqayisə üçün, demək olar ki, həmin 1938-ci ildə Yaponiya ABŞ-dan hərbi avadanlıq almaq üçün 125 milyon dollar kredit almışdı. 1939-cu ildə isə Çin ABŞ-dan cəmi 25 milyon dollar, İngiltərədən isə 3 milyon f/s maliyyə ala bilmişdi. SSRİ isə bunun əksinə olaraq 1939-cu ildə Çinə 150 milyon məbləğində yeni kredit ayırdı. 1939-cu ilin 16 iyununda Sovet-Çin ticarət müqaviləsi imzalandı. Sentyabra qədər böyük həcmdə silah-sursat Çinə göndərildi. Burada 250 top, 4400 pulemyot, 500 min snaryad və 150 milyon patron vardı [7, 99].

Rusiya hərbi tarix cəmiyyətinin sədri M.Myaqkova görə, Nasizmlə mübarizəni ilk dəfə məhz SSRİ başladı. Çin səməalarında sovet pilotları vuruşur və Yapon aviasiyasını yenə bilirdi [10, 256]. Çin tarixçiləri etiraf edir ki, sovet təyyarəçiləri yapon hava limanlarını bombalamaqla Çinə əvəzolunmaz yardım edirdilər. V.Zimoninin fikrincə, “lend-lizi əslində ilk dəfə SSRİ başladı. 1937-ci ilin sentyabrından başlayaraq Çinə böyük yardım edildi, yardımı göndərmək üçün yollar salındı, məntəqələr tikildi. 40 diviziya tamamilə silahlandırıldı. 1940-cı ildə 100 alayın döyüşündəki hissələr SSRİ tərəfindən silahlandırılmışdı. Bu döyüş Çin ordusunun İkinci Dünya müharibəsi illərində apardığı ən irimiqyaslı döyüş idi. Hücüm 1940-cı ilin 20 avqustunda Şimali Çinin bir neçə rayonunda eyni vaxtda başladı. Burada XAO-nun 400 min döyüşçüsü iştirak edirdi. Kommunistlərin rəhbərliyi və sovet silahı ilə silahlanmış döyüşçülər 1824 əməliyyat keçirdilər. Ordu 5 milyon əhali yaşayan 73 yaşayış məntəqəsini azad etdi. 100 alay döyüşü yaponların məğlubedilməzliyi haqqında mifi alt-üst etdi. Bu döyüşdən sonra yaponların Çinin daxilinə doğru irəliləməsi dayandı. 1937-ci ildə 177 gün ərzində yapon ordusu 3085 km irəliləmişdi. Lakin 1940-cı ildə isə cəmi 215 km irəliləyə bilmişdi. 6 aya planlanmış müharibə 3 il davam edərək imperiyanın insan və maddi ehtiyatları tükəndirirdi” [11, 368].

İldırım sürətli müharibə planı iflasa uğradıqdan sonra Yaponiya Çini diz çökdürmək üçün iqtisadi blokadaya almaq qərarına gəldi. Bunun üçün Çinin Avropa dövlətlərinin bütün müstəmləkələri ilə əlaqəsi kəsilməli idi. Həmin anadək İngiltərə və Fransa Uzaq Şərqdə də “Münhen sövdələşməsi” taktikasını

həyata keçirirdi. Hətta 1939-cu ilin 24 iyulunda bunun rəmzi olan Kreyqi-Arita sazişi imzalanmış və bununla da Yaponiyanın Çində işğallarının İngiltərə tərəfindən tanınması rəsmiləşmişdi. ABŞ buna qarşı embarqo təhdidi ilə çıxış etsə də, ticarəti dayandırmadı. Yaponların 1939-cu ildə bəyan etdikləri “Şərqi Asiyada yeni düzənin qurulması və imperiya donanması” adlı proqram ABŞ-ı hərəkətə gətirdi. İndiyədək bütün mübahisəli məsələləri Çinin hesabına həll etmək istəyən ABŞ senator Vandenberqin çıxışı ilə bildirdi ki, Yaponiya SSRİ ilə hücum etməmək haqqında müqavilə imzalayacağı təqdirdə embarqo ilə üzləşəcəkdir. ABŞ 30 mart 1940-cı ildə Yaponların tanıdığı Nankin hökumətini deyil, Çuntsini tanıdığını bildirdi. Yaponların bəyan etdikləri birgə çiçəklənmə zonasına faydalı qazıntılarla zəngin Cənubi-Şərqi Asiya ərazisi daxil idi. Hücum üçün iki istiqamət mövcud idi: 1) Birinci istiqamət - quru ekspansiyası - SSRİ ərazilərinin işğalını nəzərdə tuturdu; 2) İkinci istiqamət - Hind-Çin istiqaməti. Moskva altında faşistlərin darmadağın edilməsi sovet tarixçilərinə görə Yaponiyanın ikinci istiqamətə üstünlük verməsinə səbəb oldu. 1941-ci ildə onlar ABŞ-a qarşı yönəldilər. Almanların SSRİ-yə hücumundan sonra Yaponlar SSRİ-yə qarşı Kantokuen planı hazırlamışdılar. Moskvanın xahişinə baxmayaraq ÇKP o zaman Kvantun ordusuna qarşı heç bir tədbir görmədi. Fikrimizcə, bu Çan Kay-şi hökumətinə silah verən SSRİ-yə qarşı Mao Tsze Dunun incikliyindən irəli gəlirdi [12, 118-119]. Fransanın məğlubiyyətindən sonra 1940-cı ilin 18 iyulunda İngiltərə Yaponiyanın tələbi ilə Birma-Çin yolunu bağladı. Buna cavab olaraq Çan Kay-şi ML-dən çıxdığını bildirdi. 1940-cı ilin sentyabrında yaponlar Hind-Çinə soxuldular. Cavabında, nəhayət F.Ruzvelt Yaponiyaya ixrac olunan neftə embarqo qoydu. İmperiya yanacaq böhranı ilə üz-üzə qaldı. Məhz həmin vaxt Tokio qərara aldı ki, Sakit okeanda olan arxipelaq və adaları tutsun. Çünki Sakit okeanda yaponların ən böyük təhlükəsi ABŞ HHQ idi.

Yaponiyanın Çin ərazilərinin işğalı (1940)

7 dekabr 1941-ci ildə Yaponiya müharibə elan etmədən ABŞ-ın Pearl Harbor HD bazasını iki saat müddətində tamamilə sıradan çıxartdı. ABŞ prezidenti Ruzveltin Yaponiyaya müharibə elan etməsi ilə Çin nəhayət ki, onun simasında özünə müttəfiq qazandı. Ona görə də, “Yaponiyanın Pearl Harboru məhv etməsini və bunun nəticəsində Amerikanın müharibəyə girməsini Çuntsində alqışladılar. Çin diplomatiyası Yeni şəraitin diqtəsi altında fəallaşmağa başladı” [13, 445]. Artıq Çuntsində əmin oldular ki, ABŞ Yaponiyaya qarşı müharibədə Çinə hər cür yardım göstərəcəkdir. Bunu tezləşdirmək üçün 10 dekabr 1941-ci ildə Çuntsin hökuməti Ox dövlətlərinə müharibə elan etdi. Təsadüfi deyildir ki, ABŞ-ın elan etdiyi lend-liz proqramının ilk aid edildiyi ölkə Britaniya və Çin oldu. Lakin yenə də, Lend-liz proqramının 11 mart 1941-ci ildə elan edilməsinə baxmayaraq Çinə ABŞ tərəfindən real kömək 1944-cü ildə gəldi. O zamanadək ABŞ Sakit okeanda Yaponiya donanması ilə vuruşurdu. Materikdə isə ABŞ strategiyası müharibəni çinlilərin öz əli ilə aparmaq məqsədinə tabe edilmişdi. Bu səbəbdən Qomından qoşunlarının passivliyinə baxmayaraq ABŞ və İngiltərə Çan Kay-şini Çində gedən əməliyyatlarda ali baş komandan təyin etdilər. Çini tamamilə öz tərəfinə çəkmək üçün Vaşinqton amerika vətəndaşları üçün eksterritoriallıq hüququndan imtina etdi və bunu 1943-cü il 11 yanvar müqaviləsi ilə rəsmiləşdirdi. Əslində bu Yaponiyanın iki il əvvəl Çində eyni hüquqdan imtina etməsini bildirən Bəyanata cavab idi. ABŞ, hətta 1943-cü ildə Qahirədə baş tutmuş Ruzvelt, Çerçil və Çan Kay-şinin görüşündə sonuncunun böyük tələblərinin bir qismini qarşılıyaraq Yaponiyanın 1914-cü ildən Sakit okeanda Çindən qopardığı bütün adaları və Mancuriyanı Çinə qaytaracağını təsbit edən Bəyanat qəbul etdi [13, 452]. ABŞ ona müttəfiq olan Britaniyanın Birma müstəmləkəsi vasitəsilə Çinə hərbi texnika və ləvazimat göndərirdi. Birma yolunun açıq olması Çin üçün yeni gərginlik mənbəyi yaratdı. Belə ki, okeanda məğlub olan yaponlar Çini tam blokadaya almaq və Birma yolunu bağlamaq üçün Çinin cənubunda ən böyük strateji quru əməliyyatını həyata keçirməyə başladılar. Yarım milyon yapon əsgəri 3 cəbhədən hücumə keçməyə başladı və 100 Çin diviziyası darmadağın edildi. Yaponlar Çinin Xenan əyalətini və Quancjou-Xankou dəmir yolunu tutaraq Çini iki hissəyə ayıraraq ABŞ yardımını çatdıran ABŞ HH bazalarını ləğv etdi. Yaponlar Birmanı işğal etsəydilər Britaniya Hindistandan yol açmış olurdular. Birmanı isə döyüş qabiliyyəti aşağı olan Britaniyanın hindli əsgərləri müdafiə edirdi. İngilislərin köməyinə ilk olaraq nə qədər paradoksal görünsə də, son yüz ildə onun yarımüstəmləkəsinə çevrilmiş Çin özünü çatdırdı. Çan Kay-şinin əmri ilə 1944-cü ilin aprelində ən hazırlıqlı Çin diviziyaları Birmanın şimalında yapon mövqelərinə hücumə göndərildi. May ayında Çin-Amerika əsgərləri strateji əhəmiyyətli Myiçima şəhərini mühasirəyə aldılar. 80 gün davam edən mühasirəni yalnız şəhəri bombardman etdikdən sonra almaq oldu. Hər iki tərəf böyük itkilər verdi. Şəhər tamamilə dağıldı. Məğlubiyyət yaponlara ağır mənəvi zərbə vurdu. Çin qoşunları Yunnanın azad olunmasına başladılar.

Yaponlar burda 2-3 il müddətinə müdafiə olunmaq üçün istehkamlar tikmişdilər. 1945-ci ilin əvvəlində ABŞ Yapon adalarının işğalını həyata keçirməyə başladı. Əməliyyatlara rəhbərlik edən Müttəfiq qoşunlarının baş komandanı D.Makkarturun hesablamalarına görə bunun üçün milyon ABŞ, yarım milyon ingilis əsgərinin itkisi qarşısını alınmaz idi və yaxşı halda 2 il əməliyyatlar davam etməli idi. Quruda risq etmək və tələfat vermək istəməyən ABŞ Yalta və Potsdam konfranslarında SSRİ-yə müəyyən güzəştlər daxilində müharibəyə başlamığı xahiş etdilər. SSRİ həmin şərtlər daxilində müharibəyə girsə də, əslində Stalin daha uzaqgörən siyasət yeridərək Çini kommunistlərin nəzarətinə vermək istəyirdi. ÇKP 1945-ci ildə SSRİ-yə münasibətdə mövqeyini tamamilə müəyyən edə bildi. Əslində buna dolayısı yolla elə Amerika tərəfi özü kömək etdi. Belə ki, 1944-cü ilin iyulunda Çində kommunistlərin sosial və hərbi gücünü müəyyən etmək məqsədilə Yananda ABŞ müttəfiq qrupunun rəsmi nümayəndəsi C.Servis Mao Tsze dunla görüşmüşdü [14, 123-125]. Mao Sov.İKP ilə əlaqəni kəsdiyindən siyasi oriyentasiyasını ABŞ-a doğru yönəltmək arzusunda idi. Mao həm hərbi yardım, həm də siyasi tanınma tələb edirdi. Lakin Ruzvelt tərəfindən Çuntsinə səfir göndərilən Xerli Çan Kay-şi ilə əməkdaşlığa üstünlük verdi. Bu işə Mao Tsze dunun 1945-ci ilin yayından siyasi kursunun tam müəyyən olmasına səbəb oldu. 1,5 milyonluq ordu ilə avqustun 9-da Mancuriyada hərbi əməliyyatlara başlayan Sovet qoşunları iki cəbhədə eyni vaxtda hücumə keçərək yaponları mühasirəyə aldılar. Avqustun 14-də Xiroxito millətə müraciət edərək silahı yerə qoymığı əmr etdi. Geri çəkilib qisas hissi ilə yaşayan çinlilərin əlinə keçməkdənsə, şimali çində olan yaponlar 19 avqustda rüslərə təslim olmağı üstünlük verdilər. 640 min əsir alındı. Bu qələbəni sürətləndirdi.

Nəticə. Beləliklə, 1945-ci il sentyabrın 2-də Yaponiya kapitulyasiya aktını imzalasa da, yapon militarizminə qarşı nəinki, 8 il, bəzi Çin tarixçilərinin fikrinə görə 14 il qurbanlar verən Çin xalqının nümayəndələri San-Fransisko konfransına çağırılmadılar və Çinlə Yaponiya arasında “sülh və dostluq haqda” müqavilə yalnız 1978-ci ildə imzalandı.

Elmi yenilik. Çin tarixşünaslığında belə bir fikir var ki, 14 il Yapon faşizminə qarşı aparılan müharibə tarixdə tragik səhifə olsa da, Çin xalqını antiyapon cəbhəsində yenidən birləşdirdi. Fikrimizcə, Çin yapon faşizminə qarşı müqavimət göstərmədən təslim olsaydı, bu İkinci Dünya müharibəsinin tezliklə bitməsinə və dünyanın siyasi mənzərəsinin başqa məcrada inkişafına səbəb ola bilərdi. Amma bəşəriyyətin faşizm adlanan kabus üzərində qələbəsi çinlilərə 37 milyon insan itkisi hesabına başa gəldi [15].

ƏDƏBİYYAT

1. Sadao Asada. Japan's "Special Interests" and the Washington Conference, 1921-22 // The American Historical Review, Volume 67, Issue 1, October 1961, p.62-70. Mənbə: <https://doi.org/10.1086/ahr/67.1.62> [Baxılıb: 22.06.2020]
2. Ефимов Г.В., Дубинский А.М. Международные отношения на Дальнем Востоке. II

- книга (1917-1945 гг.). М.: Мысль, 1973, с.294.
3. История экономического развития Китая 1840-1948 гг. Сборник статистических материалов. Перевод с китайского Н.А.Симония и Я.Цветковой. М.: Иностранная литература, 1958, с.377.
 4. История внешней политики СССР. В двух частях. Ч.1. 1917-1966. М.: Наука, 1966, с.477.
 5. 1939 год. Уроки Истории. М.: Мысль, 1990, с.508.
 6. A concise history reader of the People's Republic of China. Beijing, China, Foreign Languages Press, 2016, p.359.
 7. Яковлев Г.А. СССР и борьба китайского народа против японской агрессии (1931-1945 гг.) // Ленинская политика СССР в отношении Китая. М., 1968, с.303.
 8. Iris Chang. The Rape of Nanking: The Forgotten Holocaust of World War II. Basic Book, 1997, p.290.
 9. Daqing Yang. Convergence or Divergence? Recent Historical Writings on the Rape of Nanjing // The American Historical Review Published by: Oxford University Press on behalf of the American Historical Association, Vol. 104, No. 3 Jun., 1999, p.842-865. Мәnbә: <https://www.jstor.org/stable/2650991> [Бахліb: 22.06.2020]
 10. Ржешевский О.А., Кульков Е.Н., Мягков М.Ю. Вся правда о Великой войне. Москва, Издательство: Алгоритм, 2015, с.256.
 11. Роль СССР и Китая в достижении победы над фашизмом и японским милитаризмом во второй мировой войне / Тезисы докладов российско-китайской научной конференции. Москва, Институт Дальнего Востока Российской Академии Наук, 5-6 мая, 2015, с.367.
 12. Борисов О.Б., Колосков Б.Т. Советско-китайские отношения. 1945-1970. Краткий очерк. М.: Мысль, 1972, с.476.
 13. Xiaoyuan Liu. China and the issue of postwar Indochina in the second World War // Modern Asian Studies, Cambridge University Press, Vol. 33, №2, May, 1999, p.445-482.
 14. Титов А.С. О политических контактах Мао Цзе дуна с Эдгаром Сноу // Проблемы Дальнего Востока, № 2 1972, с.123-125.
 15. 抗日战争期间中国死了多少人？答案是让人心惊的一串数字！//春天历史的丑小鸭
发布时间：18-05-12. Мәnbә:
<https://baijiahao.baidu.com/s?id=1600227057269591482&wfr=spider&for=pc> [Бахліb: 22.06.2020]

КИТАЙ НАКАНУНЕ И В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ: ИСТИНА И БЕЛЫЕ ПЯТНА

И.АГАЕВ

РЕЗЮМЕ

Тема II мировой войны никогда не потеряет свою актуальность на протяжении всего существования человечества. Статья посвящена оккупации Китая японскими милитаристами, ставшей самой кровавой и трагичной страницей в истории этой страны. Обосновано мнение, что война началась, по сути, в 1931 году. Несмотря на ориентацию во внешней политике на государства Запада, проводимая последними политика в духе Мюнхенских соглашений оставила китайский народ лицом к лицу с японским милитаризмом, претендующим на господство над всей Азией. Военная помощь СССР не только способствовала замедлению оккупации Японией, но и сыграла незаменимую роль в мобилизации китайского народа и в победе над оккупантами. Участие основной части воо-

руженных сил Японии в операциях против Китая на суше облегчило борьбу флота США против японцев в бассейне Тихого океана, что сыграло важную роль в одержанной в итоге победе. Однако победа над японскими милитаристами обошлась китайскому народу дорогой ценой в 37 миллионов потерянных людских жизней.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Советско-китайские отношения, Китайско-американские отношения, 8-летняя война, Вторая японо-китайская война, Нанкинская резня

CHINA ON THE EVE AND DURING THE WORLD WAR 2: TRUTH AND WHITE SPOTS

LAGHAYEV

SUMMARY

The theme of “World War II” will never lose its actuality till human history exists. The article deals with the most bloody and tragic page of Chinese history-the occupations of Japanese militarism in China. The opinion about the beginning of war in 1931 is justified. Although the foreign orientation to West states, the policy pursued in Far East in the spirit of Munich agreement left Chinese people alone with Japan militarism, claiming to occupy the whole Asia. The military aid of USSR not only slowed down Japan occupation, but also played irreplaceable role in the organizing of Chinese people again and in the victory over fascism. The participation of the main part of Japan military forces in military campaigns against China on land, facilitated the struggle of US navy against Japanese in the basin of Pacific Ocean and played an important role in the final victory. But the victory over fascism resulted with the 37 million human loss to Chinese people. However, the victory over the Japanese militarists cost the Chinese people 37 million casualties.

Keywords: World War II, Sino-Soviet relations, U.S.-China relations, 8 years of war, Second Sino-Japanese war, Nanjing Massacre

UOT 94 (479.24)

**II DÜNYA MÜHARİBƏSİ DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANIN
MÜDAFİƏSİNDƏ QIRICI BATALYONLARIN İŞTİRAKI****R.Q.HƏTƏMOV****Bakı Dövlət Universiteti**
rovshanhatamov@bsu.edu.az

II Dünya müharibəsi dövründə Azərbaycanın müdafiəsi sahəsində həyata keçirilən tədbirlər sırasında qırıcı batalyonların yaradılması xüsusi elmi maraq kəsb edir. Nizami ordu hissələrindən fərqli olaraq, qırıcı batalyonlar ilk növbədə könüllülük prinsipinə əsaslanan özünümüdafiə birlikləri idilər. Onların tərkibi əsasən, müəyyən səbəblərə görə hərbi səfərbərlikdən kənar qalan şəxslərdən formalaşdı.

Cəbhə xəttinin Azərbaycan sərhədlərinə yaxınlaşdığı 1942-ci ilin yayında qırıcı batalyonların respublikanın müdafiəsinin gücləndirilməsi sahəsində fəaliyyəti daha da genişləndirildi. Düşmənin mümkün müdaxilə cəhdlərinin qarşısının alınması, onun diversant qruplarının zərərsizləşdirilməsi üçün tədbirlər həyata keçirildi.

Azərbaycanda təşkil olunmuş qırıcı batalyonların fəaliyyəti sayəsində daxili asayişin sabitliyinin təmin edilməsi mümkün oldu. Respublikanın mühüm sənaye və nəqliyyat infrastrukturunun mühafizəsi qırıcı batalyonların hesabına gücləndirildi. Cəbhə xəttinin respublika hüduqlarından uzaqlaşması ilə əlaqədar qırıcı batalyonların fəaliyyətinə zərurət də aradan qalxmış oldu.

Açar sözlər: II Dünya müharibəsi, Böyük Vətən müharibəsi, Azərbaycan, qırıcı batalyonlar, alman paraşütçü desantı, Bakı, səfərbərlik

Bəşər tarixinin ən qanlı və dəhşətli hərbi toqquşması olan İkinci Dünya müharibəsi və onun tərkib hissəsi olan Böyük Vətən müharibəsi Azərbaycan xalqının tarixində dərin iz buraxmışdır. Ərazisi hərbi əməliyyatlar meydanına çevrilməsə də Azərbaycanın qəhrəman övladları respublikanın sərhədlərindən xeyli uzaqlarda xalqların azadlığı uğrunda qəhrəmanlıqla və mərdliklə vuruşmuş, həyatları və qanları bahasına düşmən üzərində qələbənin əldə olunması üçün fədakarlıqlar göstərmişlər. Müharibədə qələbə azadlıqsevər xalqların birlikdə apardıqları mübarizənin nəticəsində əldə edilmişdir. Azərbaycan bu qələbə üçün daha çox qurbanlar vermişdi. Bu dövrdə əhalinin digər hissəsi xalq təsərrüfatında əzmkarlıqla çalışmaq və yanaşı respublikanın düşmən təxribatlarından mühafizə edilməsi üçün könüllü özünümüdafiə hərəkətində iştirak edirdilər. Müharibə illərində bu hərəkətin ən fəal təsisatlarından biri qırıcı

batalyonlar idi. Qırıçı batalyonlar qeyri-nizami hərbi birliklər hesab edilsələr də döyüşən ordunun və arxa cəbhənin düşmən təxribatından mühafizə olunmasında mühüm rol oynamışdılar. Qırıçı batalyonlar düşməne qarşı ümumxalq mübarizəsinin ən parlaq səhifələrindən birini təşkil edir. Alman qoşunlarının 1941-ci ilin payızında və 1942-ci ilin yayında Azərbaycan sərhədlərinə yaxınlaşdıqları zaman qırıçı batalyonların respublikanın müdafiəsində fəaliyyəti daha geniş miqyaslı olmuşdur. Müharibə illərində qırıçı batalyonlar yardım qruplarının iştirakı ilə XDİK və milisə köməklik etmiş və 32 min nəfərdən çox şəxsi – respublika ərazisinə düşmən təyyarələri tərəfindən diversiya və casusluq məqsədilə atılmış paraşütçüləri, vurulmuş düşmən təyyarəsinin heyətini, casusları, quldurları və onlara yardım edənləri, ordudan və əmək cəbhəsindən fərarilik edənləri, hərbi çağırışdan yayınanları, hərbi əsir düşərgələrindən və cəzaçəkmə məntəqələrindən qaçanları, dövlət sərhədlərini pozanları, möhtəkirləri və alverçiləri, cinayətkar ünsürləri, hərbi vəziyyət rejimini pozanları, sənədsiz şəxsləri, şübhəli şəxsləri və s. yaxalamışdılar [1, 12-13].

Müharibənin tarixinə dair çoxlu sayda elmi əsərlər həsr edilsə də qırıçı batalyonların fəaliyyətinin tədqiq edilməsi diqqətdən kənar qalmışdır. Halbuki, nizami ordu sıralarında müəyyən səbəblərə görə iştirak etmək imkanından məhrum olan şəxslərin qeyri-nizami hərbi birliklərin tərkibində ölkənin müdafiəsinə verdikləri töhfə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycanda qırıçı batalyonların fəaliyyətini işıqlandırmaq məqsədilə əsasən respublika arxivlərində saxlanılan materiallara istinad edilmişdir.

Tədqiqatın əsas elmi metodu qismində hadisələrin və vəziyyətin inkişafında səbəb-nəticə əlaqələrinin və qanunauyğunluqların müəyyən olunmasına imkan verən tarixi-genetik və ya retrospektiv metoddan istifadə olunmuşdur. Bu metod eyni zamanda təqdim olunan mövzunun ayrı-ayrı aspektlərinin araşdırılması zamanı subyektiv və obyektiv amillərin xüsusiyyətlərini müəyyən etmək imkanı verir.

Qırıçı batalyonların təşkili. Qırıçı batalyonların yaradılması ilk əvvəl cəbhəyanı bölgələrdə düşmənin paraşüt desantına və diversantlara qarşı mübarizə tədbirlərindən biri kimi nəzərdə tutulmuşdu. SSRİ XKS 1941-ci il iyunun 24-də bununla bağlı qəbul etdiyi qərara müvafiq olaraq SSRİ XDİK-nin 1941-ci il 25 iyun tarixli əmri ilə operativ qrupların yaradılması nəzərdə tutulmuşdu. Bu əmr Cənubi Qafqaz respublikalarından yalnız Gürcüstanın qərb hissələrinə aid edilirdi [2]. Lakin Zaqafqaziya Hərbi Dairəsi Hərbi Şurasının 1941-ci il iyunun 25-də qəbul etdiyi qərara əsasən Cənubi Qafqazın bütün sovet respublikalarının XDİK sistemində qırıçı batalyonların yaradılması müəyyən edildi [3].

Həmin gün Azərbaycan SSR XDİ komissarı Yaqubovun və XDT komissarı Yemelyanovun yerli orqanlara göndərdikləri məxfi sərəncamda Almaniyadan və ya qonşu dövlətlərdən respublikanın ərazisinə dəmir yollarının, körpülərin, neft sənayesinin emalı zavodlarının və digər obyektlərinin partla-

dılması, neft mədənlərinin və neft anbarlarının yandırılması, su quyularının, hövzələrin və kəmərlərinin zəhərlənməsini həyata keçirmək məqsədilə diversantların atılması ehtimalının yaranması qeyd edilirdi. Diversantların qrup və ya fərdi qaydada paraşütlə desantı və ya dövlət sərhədlərini pozulması yolu ilə göndərilməsi mümkün idi. Diversantların yerli əhali arasına sovet ordusunun müxtəlif qoşun növlərinin, XDİK və XDTK əməkdaşlarının geyim formalarında görünməsi ehtimalı diqqətə çatdırılırdı [4]. 1941-ci il iyunun 30-da AK(b)P MK və Azərbaycan SSR XKS-nin birgə qəbul etdiyi qərara əsasən respublika XDİK sistemində qırıcı dəstələrin yaradılması respublika üzrə iyulun 7-ə kimi başa çatdırılmalı idi. Bakı şəhərində şəxsi heyətinin sayı 3657 nəfər olan 18 qırıcı batalyon, rayonlarda isə 6.343 nəfərdən ibarət 69 qırıcı dəstənin yaradılması nəzərdə tutulmuşdu [5].

1941-ci il iyulun 28-də SSRİ XDİ komissarı L.Beriyanın imzası ilə qırıcı batalyonların təşkili və fəaliyyəti haqqında yerli orqanlara göndərilən təlimatda qırıcı batalyonlar sınılanmış cəsur insanlardan, kommunistlərdən, komsomolçulardan və sovet fəallarından təşkil olunması qeyd edilirdi [6]. Qırıcı batalyonların fəaliyyət dairəsinə eyni zamanda yerlərdə təlaş yaranarlara, qorxaqlara və tərribatçılara qarşı qətiyyətli mübarizənin aparılması da daxil idi. Düşmənin iri desant qüvvələrinin aşkar olunması zamanı qırıcı batalyonlar yaxınlıqda yerləşən hərbi hissələr ilə əlaqəli şəkildə fəaliyyət göstərməli idilər.

Qırıcı batalyonların yaradılması ilə yanaşı kolxozlarda, sovxozlarda və ayrı-ayrı sənaye müəssisələrində yerli əhalidən və pioner məktəblilərdən ibarət yardım qrupları təşkil edilmişdi. Həmin qruplar düşmənin paraşüt desantı və diversantları haqqında hər bir hadisə barəsində qırıcı batalyonları məlumatlandırmalı idilər. Qruplara yardım məqsədilə çobanlar, meşəbəyilər, dəmir yolları baxıcıları, dalandarlar, qarovulçular, evdar qadınlar cəlb edilirdi.

Qırıcı batalyonların şəxsi heyətinin hazırlığı, hərbi bacarıqların təkmilləşdirilməsi və birliklərin üzvü şəkli salınması üçün kəşfiyyatçıların, rabitəçilərin, müşahidəçilərin, partladıcıların təlimləri keçirilir, şəxsi heyətin qısamüddətli toplantıları təşkil olunur, müntəzəm olaraq təlim-döyüş həyəcanı, Xəzər Hərbi-Dəniz donanmasının qırıcı aviasiyası və XDİK-nin qoşunları ilə birlikdə taktiki təlimlər həyata keçirilirdi.

1941-ci il oktyabrın 4-də SSRİ XDİ komissarının müavini Serovun yerli orqanlara göndərdiyi məxfi məktubda alman qoşunlarının sürətli irəliləməsi zamanı ölkə ərazisinin böyük bir hissəsinin işğal altına düşməsi ilə əlaqədar yerlərdə partizan hərəkətinin təşkil edilməsi zərurətinin meydana çıxması qeyd edilir və bu səbəbdən qırıcı batalyonların təşkili və təlimi zamanı onların partizan fəaliyyətinə hazırlığının diqqətdə saxlanılması tələb edilirdi [7].

Zaqafqaziya Hərbi Dairəsinin Hərbi Şurasının (ZHD HŞ) 1941-ci il oktyabrın 18-də qəbul etdiyi qərara əsasən, Azərbaycan və Dağıstanda yaradılmış bütün qırıcı batalyonlar 44-cü ordu komandanlığına tabe edildi. 1941-ci ilin oktyabrın sonlarına kimi Bakı və onun rayonlarında şəxsi heyətin 3.064

nəfər olduğu 8 qırıcı dəstə təşkil olunmuşdu. Azərbaycanın rayonlarında isə şəxsi heyətinin ümumi sayı 5.955 nəfər olan 69 qırıcı dəstə yaradılmışdı. Zərurət yarandıqda onlardan partizan dəstələrinin təşkil edilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Bu məqsədlə Azərbaycan rayonlarında məxfi şəkildə 1.516 nəfərdən ibarət 182 döyüş qrupları da yaradılmışdı. Onlar gələcəkdə yaradılacaq partizan dəstələri üçün özək olmalı idilər. 1941-ci ilin sonlarında Azərbaycan SSR ətrafında hərbi şəraitin mürəkkəb xarakter alması ilə əlaqədar respublikanın Şimali Qafqaz ilə sərhəd rayonlarında – Xızı, Dəvəçi, Qusar, Quba, Qonaqkənd, Siyəzəndə partizan dəstələri təşkil olunmuşdu. Partizan dəstələri 25-30 nəfər, qırıcı qrupları 15 nəfər və ondan çox, diversant qrupları isə 4-5 nəfər heyətdə yaradılırdı. Onların fəaliyyəti üçün zəruri olan gizli ərzaq, geyim və silah-sursat anbarların yaradılması xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılırdı.

1941-ci ilin payızında respublikanın şimal rayonlarının qırıcı batalyonları alman paraşütçü desantının atılacağı ehtimal edilən yerləri müəyyən etmişdilər. Xaçmaz qırıcı dəstəsinin komandanlığı alman aviadesantının Nizovaya, Qaraqurdlu, Çarxı, Alıçqışlaq, Alekseyevka, Qusarçay, Yalama və Xudat kəndləri ərazilərinə və Xəzər dənizi sahillərinə atılması ehtimal edilirdi [8]. 1941-ci ilin noyabrında Qusar qırıcı dəstəsinin komandanlığı alman aviadesantının Dərbənd istiqamətindən rayonun şimal hissəsinə atılmasını, Qonaqkənd qırıcı dəstəsinin komandanlığı isə düşmən desantının Cimi kəndi ərazisinə atılmasını ehtimal edirdilər. 1941-ci ilin dekabrında Balakəndə yaradılmış 32-ci qırıcı dəstənin komandanlığı düşmən desantının Zaqatala və Gürcüstan ilə sərhəddə yerləşən İtitala kənd sovetliyindən Alazan çayı üzərindəki körpüyə kimi əraziyə atılması ehtimalı nəzərdən keçirilirdi. Tərtib olunmuş plana əsasən qırıcı dəstənin yerləşəcəyi ərazi, anbarların gizlədildiyi yerlər, geri çəkilməyə partladılacağı obyektlərin siyahısı dəqiq müəyyən edilmişdi [9]. Qax qırıcı dəstəsinin tərtib olunmuş planına əsasən düşmənin hücumu zamanı Nuxa və Zaqatala istiqamətlərində mövqe tutmalı idi. Düşmənin desant atacağı ərazilər kimi Alazan düzənliyi, Ağyazı və Kürmükçay ehtimal edilirdi [10].

1942-ci ilin fevralında Vartaşen rayonunda 25 nəfərdən ibarət partizan dəstəsi, 10 nəfərdən ibarət qırıcı qrup və 10 nəfərdən ibarət 2 kəşfiyyat-diversant qrupu yaradıldı [11]. Vartaşen qırıcı dəstəsi həyəcan signalı zamanı 2 qrupa bölünərək Nuxa və Padar istiqamətinə doğru yönəlməli idilər. Dəstənin komandanlığı düşmən desantının Padar, Kirovka və Xaçmaz kəndləri yaxınlığındakı düzənliyə atılmasını ehtimal edirdi [12].

1942-ci ilin iyun-iyul aylarında respublikanın bütün rayonlarında qırıcı dəstələrə yardım məqsədilə kənd sovetlərinin nəzdində ştatdan kənar 458 qırıcı manqaları (5.798 nəfər) və səmanın daim nəzarətdə saxlanılması üçün şagirdlərdən ibarət 251 müşahidə manqası (4108 nəfər) təşkil olunmuşdu. 1942-ci ilin noyabrında artıq 838 qırıcı və 458 müşahidə manqası fəaliyyət göstərirdi [13].

1942-ci ilin yayında alman paraşütçü desantının və diversantlarının sovet

ordusunun mövqeyindən xeyli arxa hissələrə, xüsusilə Qafqaza göndərilməsi halları artmışdı. Yaranmış vəziyyətdə Azərbaycandakı qırıcı batalyonların hər zaman döyüş hazırlığında olmalarına diqqət artırıldı. 1942-ci il avqustun 4-də respublika XDİ komissarı Yaqubovun əmri ilə respublikanın rayonlarında yaradılmış qırıcı batalyonlar düşmənin arxaya atılmaq ehtimalının gücləndiyi paraşüt desantu, casus və diversantları ilə mübarizə məqsədilə şəxsi heyətlərinin 50%-i kazarma şəraitinə keçirdi [14]. Batalyonların silahlanmasını gücləndirmək məqsədilə ZC-nin Tbilisidə yerləşən silah anbarlarından, həmçinin Kuybışev və Daşkənd şəhərlərindən silah-sursat gətirildi.

Alman paraşütçü desantu ilə mübarizə. Azərbaycan ərazisinə alman paraşütçü desantu 2-6 nəfərlik qrup halında gecə vaxtlarında atılırdılar. Onların hamısı Sovet ordusunun hərbi qulluqçusu geyimi formasında, üzərilərinde alman tapançaları, partladıcı maddələr ilə yaxalanmışdılar. Dörd nəfərində isə Almaniya istehsalı olan qısdalğalı əl radioqəbuledici-ötürücüsü aşkar edilmişdi. Yaxalanan alman paraşütçü desantının hər bir üzvündə 10-75 min rubl məbləğində sovet rublu olmuşdur. Onlar, bir qayda olaraq, müxtəlif vaxtlarda sovet ordusunun alman qoşunlarına əsir düşmüş sabiq sırası əsgərləri və kiçik komandirləri idilər. Milli mənsubiyyətlərinə görə, onlar azərbaycanlı, ləzgi, rus, yəhudi və erməni idilər. Onlar alman hərbi kəşfiyyat orqanları tərəfindən Yevpatoriyada, Simferopol və Auslits şəhərlərində yaradılmış qısa müddətli kəşfiyyat kurslarında təlim keçmişdilər. Alman hərbi desant təyyarələrindən atılardan sonra onlar yaşayış məntəqələri istiqamətində və ya meşədə irəliləyərkən qırıcı batalyonlar tərəfindən təşkil edilmiş pusqular vasitəsilə yaxalanmışdılar. Bəziləri isə kəndə ərzaq üçün daxil olanda ələ keçirilmişdilər. Əksər hallarda alman paraşütçüləri təslim olmaları barəsində tələbi rədd edərək silahlı müqavimət göstərmişdilər. Yaxalanan zaman onlar bir qayda olaraq, burada olmalarını “Evə gedirəm, yaralanandan sonra qısamüddətli məzuniyyətim var” bəhanəsi ilə əsaslandırmağa cəhd edirdilər. 1942-ci ilin yazında Azərbaycanın şimal rayonları olan Zaqatala və Qusara paraşütlə bir neçə alman casus dəstəsi atılmışdı və bütün casuslar tutularaq zərərsizləşdirildilər [15, 29].

1942-ci ilin avqustunda Azərbaycan SSR XDİK-nin Qırıcı Batalyonların Qərargahı tərəfindən alman paraşütçü-diversant və casus desantının atılması ehtimal edilən 11 rayon müəyyən edilmişdi:

1. *Xaçmaz, Dəvəçi, Siyəzən;*
2. *Şamaxı-Bakı yolu;*
3. *Balakən, Zaqatala, Qax, Nuxa;*
4. *Kirovabad, Yevlax;*
5. *Ağcabədi, Zərdab;*
6. *Jdanov, İmişli;*
7. *İmişli, Sabirabad, Əli Bayramlı, Salyan, Puşkin, Astarxanbazar;*
8. *Ağstafa, Tovuz;*
9. *Naxçıvan, Noraxen;*

10. *Cəbrayıl-Çaxmaq düzü-dövlət sərhədi və Daşkəsən dağ yamacları;*

11. *Lənkəran şəhəri ilə Port-İliç qəsəbəsi arasında* [16].

1942-ci il avqustun 15-də Xaçmaz, Qusar, Quba, Qutqaşın, Samux, Vartaşen, Nuxa, Qax, Zaqatala, Balakən, Ağstafa, Qazax, Gədəbəy qırıcı batalyonlarına müəyyən edilmiş ərazilərdə patrul xidmətinin həyata keçirilməsi və pusquların qurulması tapşırıldı [17].

Alman hərbi qulluqçulardan ibarət kəşfiyyat-diversant qrupunu Azərbaycan ərazisinə desant atmaq məqsədilə respublikanın hava hüduqlarına daxil olmuş alman hərbi təyyarəsi 1942-ci il avqustun 14-də Quba rayonu üzərində sovet qırıcı təyyarəsi tərəfindən vurulmuşdu [18].

1942-ci il sentyabrın 13-də Azərbaycan XDİK Qırıcı Batalyonların Qərargahı Naxçıvan MSSR XDİK-nə göndərdiyi məxfi göstərişdə sentyabrın 15-də düşmən paraşütçülərin respublika ərazisinə atılmasının gözlənildiyini bildirir və bununla bağlı zəruri tədbirlərin görülməsi tələb olunurdu. 1942-ci il sentyabrın 16-dan 17-ə keçən gecə Naxçıvan MSSR Şahbuz rayonu ərazisində şübhəli təyyarənin uçuşu müşahidə edildi. Sentyabrın 17-də rayonun Kükü kəndi yaxınlığında həlak olmuş alman paraşütçüsünün cəsədi aşkar edildi. Digərlərinin axtarılıb tapılması məqsədilə XDİK qüvvələrinə yardım məqsədilə yerli qırıcı batalyonun döyüşçülərindən yaradılmış 3 qrup bir qədər sonra 3 nəfər silahlı alman paraşütçüsünü ələ keçirdilər. Sentyabrın 18-də qırıcı batalyonun döyüşçüsü tərəfindən Yuxarı Qışlaq kəndində daha bir alman paraşütçüsü yaxalandı [19]. Sentyabrın 18-də Dəstəfur rayonu ərazisinə desant edilmiş və bir neçə gün meşədə gizlənmiş alman paraşütçü-diversantı da yerli qırıcı batalyon tərəfindən yaxalandı [20].

1942-ci ilin sentyabrında Xanlar rayonunda qırıcı batalyon döyüşçüləri Zurnabad kəndi yaxınlığında meşədən çıxan 3 alman paraşütçüsünü yaxaladılar. Onlardan 3 ədəd paraşütlə yanaşı Almaniya istehsalı olan silah-sursat aşkar edildi. Sentyabrın 18-də qırıcı batalyonun 4 nəfərdən ibarət ikinci qrupu tərəfindən yaxalanan daha 2 nəfər alman paraşütçüsündə Almaniya istehsalı olan tapança və patron, hər birində 10 min rubl pul, 1 ədəd fotoaparat aşkar edildi. Onların sentyabrın 17-dən 18-ə keçən gecə alman təyyarələri tərəfindən rayon ərazisinə desant atıldığı məlum olundu. Onlar yaxalanarkən yaralanmaları ilə əlaqədar müalicədən sonra qısamüddətli ezamiyyət aldıklarını və Şaumyan-kəndə evlərinə getmək istədiklərini bildirmişdilər. Xanlar qırıcı batalyonunun 4 nəfərdən ibarət 3-cü qrupu rayonun kənarında 2 nəfər naməlum şəxsi “Soyuztrans” idarəsi yaxınlığında yaxaladıqları zaman onların da alman paraşütçü desant olmaları aşkar edilmişdi. Onlardan silah, pul və radiostansiya aşkar edilmişdi [21]. Maraqlıdır ki, bu zaman Ermənistanın Basarkeçər rayonunda fərarilərdən və orduya səfərbərlikdən yayınan 70 nəfərə yaxın şəxsin iştirakı ilə qiyamçı dəstə aşkar edilmişdi. Onlar Azərbaycanın qərb bölgələrinə atılan alman paraşütçü desantı ilə əlaqə qurmağa çalışırdılar [22, 691].

Sentyabrın 19-a keçən gecə alman hərbi təyyarəsi tərəfindən Zaqatala

rayonu ərazisinə 6 nəfərdən ibarət diversant-casus qrupu partlayıcı vasitələri ilə birlikdə desant edildi. Onlar yerli qırıcı batalyonun döyüşçüləri tərəfindən Muxax kəndi ərazisində ələ keçirildilər [23].

Qutqaşın rayonu Dağıstanın Doqquzpara rayonu ilə həmsərhəd olduğundan 1942-ci ilin sentyabrında düşmən qüvvələrinin və ilk növbədə, fərarilərin müxtəlif formada müdaxilələrinə məruz qala bilərdi. 1942-ci ilin avqustun 20-dən sentyabrın 10-a kimi müddət ərzində alman hərbi təyyarələrinin rayon üzərində uçuşlarının sayı artmışdı. Sentyabrın 23-də saat 09.51-də alman hərbi təyyarəsi rayon üzərində 7 dəqiqə ərzində uçuş aparmış və eniş etmədən geri qayıtmışdı [24].

Düşmən qoşunlarının Bakıya hücumu dövründə şəhərin müdafiəsinin daha da gücləndirilməsi üçün zəruri addımlar atıldı. 1942-ci il mayın 4-də alman hərbi kəşfiyyat təyyarəsi Bakı şəhəri üzərində uçuş keçirmişdi. 1942-ci il avqustun 5-də respublika XDİK 3 gün ərzində şəhərdə yeni qırıcı batalyonların yaradılmasını qərara aldı. Yeni yaradılacaq 15 qırıcı batalyonun şəxsi heyətində 4.647 nəfər olmalı idi. 1942-ci il dekabrın 1-də Bakıda 18 qırıcı batalyon fəaliyyət göstərirdi. 1942-ci il aprelin 5-də respublika XDİK-nin əmri ilə Bakının Əzizbəyov rayonu ərazisində 36-cı moto-atıcı alayın, Sərhəd qoşunlarının rabitə rotasının və qırıcı batalyonların iştirakı ilə döyüş şəraitinə yaxın səviyyədə təlimlər keçirildi. Təlimlərdə əsas vəzifə düşmənin dənizdən Pirallahı, Zirə adalarına və Şüvəlan qəsəbəsinə desant çıxaracağı halda ona müqavimətin göstərilməsi ilə bağlı idi. Kəşfiyyat məlumatlarına əsasən, bu dövrdə alman hərbi komandanlığı 4 desant-diversant alayı vasitəsilə Bakı sahillərinə çıxmağı planlaşdırırdı. Batalyonlardan 3-ü hücumda, 1-i isə neft mədənlərinin mühafizəsində iştirak etməli idilər [25]. 1942-ci ilin sonlarında respublika üzrə qırıcı batalyonların sayı artıq 103-ə çatdırılmışdı və burada şəxsi heyət 14.691 nəfər təşkil edirdi [26].

1942-ci il sentyabrın 1-də Azərbaycanın dağ rayonlarının müdafiəsini nizami qoşun hissələri ilə birlikdə gücləndirilməsi məqsədilə respublikanın 15 rayonunun (Balakən, Zaqatala, Qax, Nuxa, Qutqaşın, Vartaşen, Quba, Qusar, Dəvəçi, Xızı, Qonaqkənd, Şamaxı, İsmayilli, Siyəzən, Xaçmaz) qırıcı batalyonları bütün şəxsi heyəti (1894 nəfər) ilə kazarma şəraitinə keçirilirdi. Onların Dağıstan ilə sərhəddə yerləşən dağ rayonlarının müdafiə xəttinə göndərilməsinə hazırlıqla bağlı tədbirlər həyata keçirilməli idi. Bununla əlaqədar dağlıq ərazidə sərhəd xidməti aparmaq bacarığında olan heyətin hazırlanmasına başlanıldı [27].

Daxili asayişin mühafizəsi. Qırıcı dəstələr təşkil olunduqları zamandan etibarən alman hərbi hissələri ilə döyüşə girməsələr də, fəaliyyətləri dövründə fərarilərin, quldurların və onlara yardım edənlərin, dövlət sərhədini pozanların, hərbi həbs düşərgələrindən qaçanların, sənədsiz və şübhəli şəxslərin və digər cinayətkar ünsürlərin yaxalanmasında yaxından iştirak etmişdilər. 1942-ci ildə qırıcı batalyonların iştirakı ilə 2002 nəfər fərari, 173 nəfər quldur və onlara

yardım edənlər, 4741 nəfər sənədsiz və şübhəli şəxslər, 55 nəfər sərhəd pozucusu, 148 nəfər orduya səfərbərlikdən yayınan, 19 nəfər alman casusu və diversanı, hərbi yoxlama düşərgələrindən qaçan 45 nəfər və başqaları yaxalanmışdı. Respublika üzrə qırıcı batalyonlar 38 keşik postunda xidmət təşkil etmiş və 2.169 patrul qrupu yaratmışdılar.

1943-cü ilin əvvəllərində respublika sərhədləri yaxınlığında hərbi əməliyyatların aparılması ilə əlaqədar qırıcı batalyonların sayı 103-ə, onların şəxsi heyəti isə 14.054 nəfərə qədər artırılmışdı. Şəxsi heyətin 7.459 nəfəri azərbaycanlılar idilər. Lakin Şimali Qafqazda və Stalinqrada ətrafında alman qoşunlarının darmadağın edilməsi səbəbindən cəbhə xəttinin Azərbaycan sərhədlərindən xeyli uzaqlaşdırılması qırıcı batalyonların sayına da təsir göstərirdi. Bu dövrdə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən qırıcı batalyonların sayı və şəxsi heyətin dinamikası haqqında məlumatlar aşağıdakı cədvəldə əks olunmuşdur:

Cədvəl 1

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən qırıcı batalyonlar

Dövrələr	Qırıcı batalyonların sayı	Şəxsi heyətin sayı	O cümlədən, azərbaycanlılar
1943-cü il 1 yanvar	90	13.651	7.754
1 fevral	103	14.054	7.459
1 mart	90	12.784	7.074
1 aprel	89	12.343	6.723
1 may	89	11.858	6.497
1 iyun	89	11.737	6.310
1 iyul	89	11.809	6.324
1 avqust	89	11.809	6.608
1 sentyabr	88	12.032	6.271
1 oktyabr	87	11.287	6.214
1 noyabr	87	11.287	6.020
1 dekabr	87	11.173	5.983
1944-cü il 1 yanvar	87	11.087	5.988

1943-cü ilin yanvar – sentyabrında qırıcı batalyonlar 2307 nəfər fərarinin, 235 nəfər quldur və onlara yardım edənlərin, 5300 nəfər sənədsiz və şübhəli şəxslərin, 252 nəfər cinayətkarın yaxalanmasında iştirak etmişdilər.

Alman qoşunlarının Qafqazdan sürətlə geri çəkildikləri bir zamanda onların Zaqafqaziya Cəbhəsi (ZC) hüduqlarında desant əməliyyatlarına əl atacağı ehtimalının daha da artdığına dəlalət edən bir sıra faktları nəzərə alan Cəbhə Qərargahı 1943-cü il mayın 9-da qəbul etdiyi 00875/OP sayılı sərəncama müvafiq olaraq, düşmənin hava hücumuna və desantına qarşı daha hazırlıqlı mübarizənin aparılması məqsədilə ZC-nin bütün hüduqlarının Hava Hücumundan və Desantdan Müdafiə (HHDM) zonalarına bölünməsinə və Azərbaycan SSR-nin ərazisinin burada 7 zonaya (XI, XII, XIII, XVI, XVII, XVIII, XIX) daxil edilməsinə qərara aldı. HHDM zonalarının silahlı qüvvələrinin tərkibinə onların

hüdudları daxilində yerləşən hərbi hissələrdən başqa, XDİK-nin hissələri, qırıcı batalyonlar, milis, yerli özünümüdafiə qüvvələri, XDİK-nin sərhəd qoşunları və digər hərbi təşkilatlar daxil edilmişdi [28]. Bir neçə gün sonra baş verən hadisə qəbul edilmiş qərarın əhəmiyyətini daha da artırdı. Belə ki, 1943-cü il mayın 12-dən 13-ə keçən gecə alman hərbi təyyarəsi Azərbaycan SSR-nin ərazisinin şimal hissəsindən keçərək Türkmənistan ərazisinə paraşütlə desant atmışdı. 1943-cü il sentyabrın 16-da Gürcüstanda yaxalanmış alman paraşütçülərinin istintaqa verdikləri ifadəyə görə, alman kəşfiyyatı tərəfindən Qafqaz xalqları nümayəndələrindən ibarət bir neçə qrup hazırlanmış və tezliklə onların bölgəyə atılması gözlənilirdi. Bunu nəzərə alaraq, respublika XDİK sentyabrın 17-də yerli orqanlara qırıcı batalyonlar ilə birlikdə səmanın müşahidə edilməsinin gücləndirilməsi və patrul xidmətinin davamlı olaraq aparılmasını əmr etdi.

1944-cü ilin yanvarında respublikada fəaliyyət göstərən 87 qırıcı batalyonunda 11.087 nəfər, sentyabrda isə 81 batalyonda 4.703 nəfər xidmət edirdi. 1944-cü ilin I yarısında qırıcı batalyonlar yardım qrupları ilə birlikdə 5 nəfər düşmən casusu, 83 nəfər quldur və onların havadarlarını, 509 nəfər fərarini, 1096 nəfər orduya səfərbərlikdən yayınanları, 450 nəfər cinayətkarı, hərbi əsir düşərgələrindən qaçmış 7 nəfəri, 923 nəfər möhtəkəri, 1991 nəfər sənədsiz və şübhəli şəxsi və b.(ümumilikdə, 6553 nəfər) yaxalamışdılar [29].

1944-cü ilin yayında cəbhə xəttinin respublika hüdudlarından uzaqlaşması səbəbindən düşmənin paraşütçü desantının atılması təhlükəsi aradan qalxsada respublika XDİK fərarilərdən ibarət quldur dəstələrinin fəaliyyəti ilə əlaqədar 46 rayonda qırıcı batalyonların, o cümlədən, Bakıda 7 qırıcı batalyonun saxlanılmasına çalışırdı. Lakin SSRİ XDİK-nin buna qarşı çıxması səbəbindən Azərbaycan SSR XDİ komissarının əmri ilə Bakıda və 36 rayonda qırıcı batalyonların sentyabrın 1-ə kimi tərxis olunmaları nəzərdə tutulurdu [30]. 1944-cü il oktyabrın 4-də verilən digər əmr ilə daha 44 rayonda qırıcı batalyonları tərxis olundu.

Yekun. Azərbaycanın çağdaş tarixində ilk dəfə mülki əhalinin müharibə şəraitində hərbi-müdafiə tədbirlərinə cəlb edilməsi II Dünya müharibəsi illərində həyata keçirilmişdir. Döyüşən ordunun arxa rayonlarında düşmənin diversiya tədbirlərinin qarşısının alınmasında və respublikada daxili asayişin qorunmasında könüllülük prinsipləri əsasında təşkil olunmuş qırıcı batalyonları mühüm rol oynamışlar. Qırıcı batalyonlarda azərbaycanlıların fəal iştirakı SSRİ rəhbərliyində təmsil olunan müəyyən şovinist və daşnak xislətli siyasi-hərbi qüvvələrin xalqımız haqqında yaramaz fəaliyyətlərini zərərsizləşdirirdi. Müharibə illərində cəbhə zonalarından təxliyə olunan yüz min nəfərlərlə əhalinin, iri hərbi birliklərin, təxliyə hospitallarının respublikamızın ərazisi vasitəsilə hərəkəti daxili sabitliyin saxlanılmasına ciddi təhdidlər yaradırdı. Sovet iqtisadiyyatının və hərbi qüvvələrinin müharibə dövründə əksər hallarda yeganə duru yanacaq mənbəyi olan Bakı neft rayonunun mühafizəsi, xüsusilə əhəmiyyət kəsb edirdi. Belə bir vəziyyətdə daxili işlər orqanlarının məhdud imkanları

qarşıya qoyulan vəzifələri yerinə yetirməyə mane olurdu. Qırıcı batalyonların bu işdə yardımını mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Ümumilikdə, müharibənin başlanmasından 1944-cü ilin iyununa kimi respublikanın qırıcı batalyonları 19 nəfər alman paraşütçüsünü, vurulmuş düşmən təyyarəsinin 2 nəfər pilotunu, 10 nəfər alman hərbi kəşfiyyatının casusunu, 617 nəfər qulduru və onlara yardım edən şəxsləri, 7682 nəfər fərarini, hərbi həbs düşərgələrindən qaçan 33 nəfər hərbi əsiri, sənədsiz və şübhəli şəxs qismində 15.336 nəfəri, 1.547 nəfər cinayətkarı, 3.323 nəfər möhtəkiri, dövlət sərhədini pozan 55 nəfəri, ümumilikdə 31.200 nəfəri ələ keçirmişdilər [31].

Respublikanın müdafiəsində müharibənin başlanmasından 1944-cü ilin yanvarına kimi qırıcı batalyonlarının şəxsi heyəti 16 nəfər üzvünü itirmişdi. Tapşırıqların yerinə yetirilməsində fərqlənmiş qırıcı batalyonların döyüşçülərindən və zabitlərindən 475 nəfəri “Qafqazın müdafiəsi uğrunda” medalı ilə təltif olunmuş, 230 nəfəri isə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyətinin Fəxri Fərmanına layiq görülmüşdür [32].

Beləliklə, müharibə illərində yaradılmış qırıcı batalyonlarının respublikanın müdafiəsində və qələbənin əldə olunmasında verdiyi töhfə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onların fəaliyyətinin daha geniş şəkildə tədqiqata cəlb edilməsi müharibə illərində Azərbaycanda həyata keçirilən özünümüdafiə tədbirlərinin müsbət təcrübəsinin təhlil edilməsinə mühüm yardım etmiş olardı.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. VII cild (1941-2002-ci illər). Bakı: Elm, 2008, 608 s.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxiv (ARDA) f.1950, siy.1, iş 1, v.1
3. ARDA f.1950, siy.1, iş 4, v.2-3
4. ARDA f.1950, siy.1, iş 3, v.4-6
5. ARDA f.1950, siy.1, iş 185, v.5-14
6. ARDA f.1950, siy.1, iş 1, v.3-5
7. ARDA f.1950, siy.1, iş 1, v.13-14
8. ARDA f.1950, siy.1, iş 106, v.21
9. ARDA f.1950, siy.1, iş 92, v.33-34
10. ARDA f.1950, siy.1, iş 93, v.14
11. ARDA f.1950, siy.1, iş 96, v.41
12. ARDA f.1950, siy.1, iş 96, v.51
13. ARDA f.1950, siy.1, iş 8, v.20
14. ARDA f.1950, siy.1, iş 12, v.1
15. Orucov Qurban. Azərbaycan Qafqaz döyüşlərində: 1941-1945-ci illərin Böyük Vətən müharibəsində Sovet xalqının qələbəsinin 40 illiyinə. Bakı: Azərneşr, 1984, 158 s.
16. ARDA f.1950, siy.1, iş 11, v.28
17. ARDA f.1950, siy.1, iş 11, v.25-26
18. ARDA f.1950, siy.1, iş 10, v.160
19. ARDA f.1950, siy.1, iş 179, v.52-53
20. ARDA f.1950, siy.1, iş 10, v.175
21. ARDA f.1950, siy.1, iş 83, v.4
22. Великая Отечественная война 1941–1945 годов. В 12 т. Т. 6. Тайная война. Разведка и контрразведка в годы Великой Отечественной войны. М.: Кучково поле, 2013, 864 с.

23. ARDA f.1950, siy.1, iş 10, v.207
24. ARDA f.1950, siy.1, iş 98, v.57
25. «Известно, что фашистская Германия планировала направить основной удар по энергетическим районам СССР. В программе основного удара был город Баку» / <https://az.sputniknews.ru/life/20130508/298833859.html>
26. ARDA f.1950, siy.1, iş 157, v.105
27. ARDA f.1950, siy.1, iş 12, v.15-16
28. ARDA f.1950, siy.1, iş 26, v.1-1 arxa
29. ARDA f.1950, siy.1, iş 31, v.22-24
30. ARDA f.1950, siy.1, iş 32, v.44-45
31. ARDA f.1950, siy.1, iş 31, v.16-17
32. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivi f.1, siy.30, iş 63, v.173-177

УЧАСТИЕ ИСТРЕБИТЕЛЬНЫХ БАТАЛЬОНОВ В ЗАЩИТЕ АЗЕРБАЙДЖАНА В ПЕРИОД ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Р.Г.ГАТАМОВ

РЕЗЮМЕ

Среди мероприятий, проведенные в деле защиты Азербайджана в период Второй мировой войны, тема создания истребительных батальонов имеет особый научный интерес. В отличие от регулярных войсковых частей истребительные батальоны, в первую очередь, являлись формированиями самозащиты, созданные по принципу добровольности. Их состав в основном формировались из лиц, оставшийся на стороне от мобилизации по определенным принципам. Среди основных причин создания этих частей, были предотвращения возможной диверсии противника в тылу, обеспечения правопорядка, задержании дезертиров и уклоняющие от мобилизации, защита значимых хозяйственных объектов, борьба с преступностью и др.

Летом 1942 года, когда линия фронта приблизилось к границам Азербайджана, деятельность истребительных батальонов в усилении защиты республики особенно возросло. Были проведены мероприятия для отражения предполагаемых попыток вторжения врага, нейтрализации его диверсионных групп. Были схвачены группы германского парашютного десанта, выброшенные в некоторые районы республики. В период осложнения военной обстановки часть личного состава истребительных батальонов были переведены в казарменное положение. С целью создания партизанских отрядов были проведены некоторые мероприятия.

Благодаря деятельности, сформированных в Азербайджане, истребительных батальонов, стало возможной обеспечения стабильности внутреннего правопорядка. За счет истребительных батальонов была усилена охрана важных промышленных и транспортных инфраструктур республики. В связи с удалением линии фронта от границ республики отпало необходимости в деятельности истребительных батальонов.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Великая Отечественная война, Азербайджан, истребительные батальоны, германский парашютный десант, Баку, мобилизация

PARTICIPATION OF FIGHTER BATTALIONS IN THE DEFENSE OF AZERBAIJAN DURING THE WORLD WAR 2

R.G.HATAMOV

SUMMARY

The creation of fighter battalions among the measures taken in the field of defense of Azerbaijan during the World War 2 assumes special scientific interest. Unlike the order army, fighter battalions were mainly self-defense units based on the principle of volunteer. They mainly consisted of people who, for some reason, remained outside the military mobilization. Such issues as to prevent provocations from the enemy behind the front line, maintain law and order, capture the fugitives and the men that evaded from the military responsibility, protect important economic objects, fight against crime and etc. have been included to the main goals of their creation

In the summer of 1942, when the front line approached the borders of Azerbaijan, the activities of fighter battalions in the field of strengthening the defense of the Republic expanded even more. There were taken such dealings as to prevent possible attempts by the enemy to intervene and neutralize his saboteurs. German paratroopers, who landed in several areas of the Republic, were captured. In difficult military circumstances, part of the personnel of the fighter battalions was transferred to the barracks. There were implemented measures in order to create partisan detachments.

Thanks to the activities of the fighter battalions organized in Azerbaijan, it was possible to ensure the stability of the internal order. Protection of the important industrial and transport infrastructure of the Republic was strengthened namely by the vehicle of fighter battalions. At the result of the departure of the front line from the borders of the Republic, the need for the actions of fighter battalions disappeared.

Keywords: World War 2, Great Patriotic War, defense of Azerbaijan, Baku, fighter battalions, German paratroopers, mobilization

UOT 94 (479.24); 314 (091)

**İRƏVAN VİLAYƏTİNDƏ DEMOQRAFİK PROSESLƏR
(XVI-XVIII ƏSRLƏRDƏ)****B.ŞABİYEV****Bakı Dövlət Universiteti
baymirzashabiyev@bsu.edu.az**

İrəvan vilayətinin tarixinin mürəkkəb, mürəkkəb olduğu qədər mühüm və vacib problemlərindən biri də bölgə əhalisinin say dinamikası, yerləşməsi, etnik və dini tərkibinin müəyyənləşdirilməsi, müxtəlif demoqrafik proseslərin üzə çıxarılmasından ibarətdir.

Araşdırmalar göstərir ki, Səfəvi-Osmanlı savaqları və təbii fəlakətlərlə yanaşı bölgənin demoqrafik durumuna İrəvan vilayətinin hüdudlarının ara-sıra dəyişdirilməsi, siyahıyaalma materiallarının dövrümüzə, demək olar ki, gəlib çatmaması və s. kimi hallar da böyük təsir göstərmişdir. Bununla belə qaynaq materialları göstərir ki, bölgə əhalisinin mütləq əksəriyyətini Azərbaycan türkləri təşkil etmişdir.

Açar sözlər: İrəvan, Çuxur-Səəd, demoqrafiya, Səfəvi

Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi tarixinin mürəkkəb, mürəkkəb olduğu qədər mühüm və vacib problemlərindən biri də bölgə əhalisinin say dinamikası, yerləşməsi, etnik və dini tərkibinin müəyyənləşdirilməsi, müxtəlif demoqrafik proseslərin üzə çıxarılmasından ibarətdir. Bu problemin ətraflı araşdırılmasının mürəkkəbliyi bir sıra amillərlə bağlıdır. İlk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, Səfəvilər dövründə Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi ərazisində Səfəvi məmurlarının tərtib etdikləri siyahıyaalma materialları və vergi siyahılarının dövrümüzə gəlib çıxması, yaxud indiyədək aşkarlanmaması bölgənin demoqrafik durumunun öyrənilməsi prosesində əsas əngəllərdən biridir. Digər tərəfdən, Səfəvilər tarixinə aid sənədlə qaynaqlarda, həmçinin salnamə tipli mənbələrdə Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi əhalisi ilə bağlı məlumatların kasadlığı, bir-çox hallarda, ümumiyyətlə, olmaması bəhs olunan problemin araşdırılması üçün əlavə çətinliklər yaradır.

Problemin mürəkkəbliyi yalnız yuxarıda qeyd olunan çətinliklərlə bitmir. Məlum olduğu kimi, Səfəvi dövlətinin mühüm inzibati ərazi vahidlərindən biri olan Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi Osmanlı imperatorluğu ilə sərhəddə yerləşdiyindən mütəmadi davam edən Səfəvi-Osmanlı müharibələri bəylərbəyliyin siyasi hüdudlarının tez-tez dəyişməsi, ərazisinin artıb - azalması ilə nəticələnirdi.

Bununla yanaşı, tərəflərin bir - birilərinin ərazilərinə təşkil etdikləri qarətçi basqınlar zamanı əhalinin əsir götürülərək aparılması da, bölgə əhalisinin etnik durumu və say dinamikasına təsirsiz ötürülməyə bənzərdir. Digər tərəfdən, Səfəvi və Osmanlı məmurlarının Çuxur - Səəd bəylərbəyliyi daxili inzibati quruluşunda tez-tez müəyyən dəyişikliklər etməsi halları da bölgə əhalisinin sayı, etnik, dini tərkibinin müəyyənləşdirilməsi üçün əlavə çətinliklərin yaranmasına səbəb olur.

Yerli mənbələrdən fərqli olaraq, Çuxur - Səəd bəylərbəyliyi əhalisi haqqında əsasən Osmanlı, qismən də səyyah gündəliklərində müəyyən məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, səyyah gündəliklərində Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi əhalisi haqqındakı məlumatlar əsasən bölgənin şəhər əhalisi haqqında olmaqla, təqribi xarakter daşıyır.

Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi əhalisinin sayı, yerləşməsi, sosial durumu, dini, etnik tarixi ilə bağlı ətraflı məlumatlara yalnız Osmanlı qaynaqlarında rast gəlmək mümkündür. Məlum olduğu kimi, 1590-cı ildə Səfəvi - Osmanlı, 1724-cü ildə Osmanlı - Rusiya arasında imzalanmış İstanbul müqavilələrinə əsasən, tarixi Azərbaycan ərazilərinin böyük bir hissəsi, o cümlədən Çuxur - Səəd bəylərbəyliyi ərazisi də müvəqqəti olaraq Osmanlı imperatorluğunun hakimiyyəti altına düşmüşdü. Osmanlı məmurlarının XVI əsrin 90-cı və XVIII əsrin 20-ci illərində bölgədə həyata keçirdikləri siyahıyaalma materialları Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi əhalisi haqqında əlimizdə olan yeganə statistik qaynaqdır. Lakin bəhs olunan dövrlərə aid olan həmin statistik məlumatlar da Çuxur-Səəd bölgəsinin əhalisinin gerçək durumunu tam dolğunluğu ilə əks etdirmir. Belə ki, bölgənin şiə-müsəlman əhalisinin çox hissəsi Səfəvi və Osmanlı arasındakı sünni-şiə qarşıdurması səbəbindən Osmanlı hakimiyyətini qəbul etmədiyinə görə bölgəni kütləvi şəkildə tərk etmişdilər və məhz bu səbəbdən Osmanlı məmurlarının tərtib etdikləri siyahıyaalma materiallarında yüzlərlə kənddə yaşayış qeydə alınmamışdır. Həmin statistik materiallarda yaşayış qeydə alınan məntəqələrdəki əhalinin böyük əksəriyyətini isə xristianlar, əsasən də ermənilər təşkil etmişdir.

Səyyah gündəliklərinin, həmçinin XVI əsrin 90-cı və XVIII əsrin 20-ci illərinə aid Osmanlı statistik materiallarının şərhinə keçməzdən öncə XVI-XVIII əsrlərdə Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi ərazisində bölgə əhalisinin demoqrafik durumuna təsir göstərmiş bir sıra mühüm siyasi proseslərin təhlilinə nəzər salmağı məqsədə müvafiq hesab edirik.

XVI əsrdə İrəvan vilayətinin demoqrafik prosesləri. Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi əhalisinin demoqrafik durumuna təsir göstərən ən mühüm amillərdən biri müəyyən fasilələrlə uzun müddət davam etmiş Səfəvi-Osmanlı müharibələri olmuşdur. Bu iki türk imperatorluqları arasında baş vermiş hərbi əməliyyatların əsas mərkəzlərindən biri Çuxur-Səəd ərazisi ilə bağlı olmuşdur. Məlum olduğu kimi, 1514-1516-cı illərdə baş vermiş Səfəvi-Osmanlı müharibəsinin əsas hərbi əməliyyatlarından biri olan Çaldıran savaşı Çuxur-Səəd

ərazisində baş vermişdir [1, 32]. Təbii ki, bu savaş bölgə əhalisinin demoqrafik durumuna təsirsiz ötürməmişdi. Sultan I Səlim Çaldıran savaşından sonra Təbrizi tərk edərək geri qayıdarkən İrəvan ətrafında düşərgə salmışdı. Məhz bu hadisə ilə bağlı olaraq ilk dəfə, Osmanlı qaynaqlarında İrəvan şəhərinin adı xatırlanmışdır [2, 28]. Qışlamaq üçün Təbrizi tərk edərək Arazın sol hissəsinə keçib Qarabağa daxil olan Sultan Səlimin Bayburta qədər keçdiyi məntəqələr haqqında “Çaldıran ruznamə”sində ətraflı məlumatlar verilmişdir. Mənbənin məlumatına əsasən, “29 rəcəb (20 eylül 1514) çərşənbə günü Nehr-i Aras keçilib Alınca kalasının yuxarı tərəfindəki Kesikkünbete varıldı. 20 Perşembe Nahçıvan şəhərinə 1 şaban (22 eylül) cuma günü (Batı Karabağ və ya Nahçıvan Karabağı da denilən) Karabağ şəhri yaxınlarına ulaşıldı. Ertesi gün Nahçıvanın “Ahmedbeg-Zaviyesi” ertəsi gün Sederek və 4 şabanda “Çuxur-Saadla (Ravan) bağlı “Hacı Salalu” yanından keçilerek “Böyük-Vedi” ilə “Kiçik-Vedi” köyləri arasında yerləşildi. 26 eylül günü Çukur-Saaddan Zengi çayı keçilerek İrəvan şəhri yaxınlarına ulaşıldı. Ertesi gün İrəvan şəhri alınaraq Osmanlı topraklarına katıldı. 7 şabanda Çukur-Saad bölgəsinin “önəmli yerləşmələrindən və ermənilərin dini merkezi olan Üçkilse (Eçmiyadzin) feth edildi [3, 108; 4, 2-3]. Mənbədən verilən bu parça bir gəzinti təssüratı yaratsa da, məlum məsələdir ki, Osmanlı ordusu yol boyu əhalinin müəyyən dirənişi ilə də qarşılaşmış, savaş qaydalarına uyğun olaraq, bölgə Osmanlı əsgərlərinin qarət və talanlarına da məruz qalmışdı ki, bu da Çuxur-Səəd əhalisinin sosial-iqtisadi vəziyyətinə təsirsiz ötürməmişdi. 1514-1516-cı illərdə baş vermiş Səfəvi-Osmanlı müharibəsindən sonra bölgədə yaranmış siyasi sabitlik 1534-1555-ci illərdə baş vermiş növbəti müharibə zamanı yenidən pozulmuşdu. Doğrudur, bu müharibə zamanı 1534-1548-ci illərdə cərəyan etmiş olaylar Çuxur-Səəd ərazisindən kənardə baş versə də, 1549-1554-cü illərdə bölgə yenidən hərbi əməliyyatlar meydanına çevrilmişdi. Həsən bəy Rumulunun məlumatına görə, h. 956-cı ildə (1549-1550) İsgəndər paşa Kürdüstan qoşununu cəmləşdirib Çuxur-Səədə gəldi. O zaman həmin diyarın hakimi olan Hüseyncan Sultan Rumlu müəlimlərinin pərakəndə olması səbəbindən, döyüşməyi məsləhət görmədi. O, öz vəkili Təbət ağanı iyirmi nəfərlə qaravulluğa göndərdi. Onlar İsgəndər paşa ilə döyüşüb məğlub oldular. İsgəndər paşa İrəvana gəlib o qəsəbənin bazarını yandırdı, daha sonra Van qalasına qayıtdı [5, 548]. Bu hadisələri təsvir edən İsgəndər bəy Münşi Ərzurum bəylərbəyi İsgəndər paşanın İrəvana- Hüseyn xan Rumlu üzərinə yürüş edərək bir-neçə adamı öldürüb geri qayıtmasını vurğulasa da, onun İrəvan bazarını yandırmasını qeyd etməmişdir [6, 149]. 1552-ci ilə qədər Osmanlıya qarşı passiv müharibə üsuluna üstünlük verən Şah I Təhməsinib, həmin ildən fəal müharibə metoduna keçərək dörd istiqamətdə yürüşə başlamışdı. Bu yürüş istiqamətlərinin ikisi Çuxur-Səəd ərazisini keçməklə həyata keçirilmişdi [5, 557]. 1534-1555-ci illəri əhatə edən Səfəvi-Osmanlı müharibəsi zamanı Sultan Süleymanın IV yürüşü Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi ərazisindən keçməklə Naxçıvana istiqamətlənmişdi. Həsən bəy Rumlu yazır ki, h.

961-ci ildə Sultan Süleyman Hələbdən çıxaraq Azərbaycana yollandı. Bu xəbəri eşidən Şah I Təhmasib Naxçıvandan çıxaraq Bazarçayı yaylağında düşərgə saldı. Sultan Süleyman Naxçıvanı yandıraraq Ərzurum tərəfə qayıtdı [5, 569]. Maraqlıdır ki, Sultan Süleymanın IV yürüşünü h. 960-cı ilə (1552-1553) şamil edən Şərəf xan Bidlisi də onun yazın əvvəlində Hələbdən Naxçıvana yola düşdüyünü və Naxçıvan yaxınlığında düşərgə saldığını qeyd edərək yazır ki, Şah I Təhmasib müqavimət göstərə bilməyib Naxçıvan yaylaqlarına çəkilmiş, qış yaxınlaşdığı üçün Sultan Süleyman Naxçıvandan Amasiyaya qayıtmışdı [7, 198-199]. Əbdi bəy Şirazinin yazdığına görə, Xondigar şaban ayının axırlarında (iyul 1554) Naxçıvana gəldi, iki gündən sonra şaban ayının 27- də (28 iyul 1554) geri qayıtdı [8, 102]. Bu hadisələrə toxunan Qazi Əhməd Qumi yazır ki, 1554-cü ilin yazında Sultan Süleyman IV dəfə Azərbaycana yürüş etdi. Bunu eşidən Şah I Təhmasib Naxçıvandan çıxaraq Bazarçayı yaylağına gəldi. Sultan Süleyman Naxçıvana girsə də, orada çox qalmadı. 1554-cü ilin iyulun 30- da şəhəri tərk edərək, onun yandırılması haqqında göstəriş verdi [9, 85]. Bu yürüşü təsvir edən İsgəndər bəy Münşi də, Sultan Süleymanın azuqə qıtlığı səbəbindən Naxçıvanda qala bilməyərək, şəhəri yandıraraq Ərzurum tərəfə qayıtdığını qeyd etmişdir [6, 154].

Aydın məsələdir ki, bölgə istiqamətində baş vermiş yürüşlər əhali arasında xeyli itkilərə səbəb olmaqla yanaşı, bəylərbəyliyin iqtisadi həyatına da ağır zərbə vurulmasına səbəb olurdu. Bununla yanaşı, bölgənin şiə-müsəlman əhalisi Osmanlı qoşunlarının hücumu zamanı dini ayrı-seçkilik səbəbindən öz yaşayış yerlərini tərk etmək zorunda qalırdılar. 1552-1554-cü illərdə Çuxur-Səəd və Naxçıvan istiqamətlərində Şah I Təhmasibin əmri ilə Osmanlı ordusunun hərəkəti istiqamətlərində “viran edilmiş torpaq” siyasətinin tətbiq olunması da bölgə əhalisinin sosial-iqtisadi və demoqrafik durumuna ağır zərbə vururdu. Həsən bəy Rumulun Şah I Təhmasibin göstərişi ilə qızılbaş hərbi hissələrinin 1552-1554-cü illərdə bölgənin müxtəlif istiqamətlərindəki hərbi yürüşləri haqqındakı məlumatları da bu faktı bir daha təsdiq edir [5, 557-570].

Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasında 1555-ci ildə imzalanmış Amasiya barışıqından sonra bölgədə yaranmış siyasi sabitlik 1578-ci ildə başlanmış növbəti müharibə zamanı yenidən pozulmuşdu. 1578-1590-cü illərdə baş vermiş Səfəvi-Osmanlı müharibəsinin əsas hərbi əməliyyat meydanlarından birini yenidən Çuxur-Səəd və Naxçıvan əraziləri təşkil edirdi. Bu müharibə zamanı baş vermiş savaqlar və bəzi siyasi proseslər bölgə əhalisinin durumuna ciddi təsir göstərmişdi. Maraqlıdır ki, bəzi Osmanlı qaynaqları və müasir türk tarixçilərinin əsərlərində Osmanlı hakimiyyəti dövründə Çuxur-Səəd əhalisinin sosial-iqtisadi durumunun xeyli yaxşılaşdığı, bölgədə tikinti quruculuq, təmir-bərpa işlərinin aparıldığı xüsusi olaraq vurğulanır. Peçevi İbrahim Əfəndi yazır ki, h. 991-ci ildə (1583) ılsam əsgərləri mənəzildən-mənzilə irəliləyərək Revan ölkəsinə vardı. Bu bölgələr bir-iki yıl içinde öncekinden daha bayındır bir hale getirilmiş, imar edilmemiş bir yeri bırakmamışdı. Çevredeki her köy üçer, dörder

yüz binadan oluğan birer kent ve kasabaya dönüşmüşdü. Osmanlı hakimiyyəti döneminde Revan və çevresi yüksek bir kalkınma düzeyinə kavuşmuşdu. Halkın refah seviyyəsi de çox yüksəkti [10, 84-85; 4, 3].

F.Kırzioğlu və B. Kütükoğluyazırlar ki, 1583-cü ildə Fərhad paşanın əmri ilə Şuragel və Talinin xaraba qalmış qalaları bərpa edilmiş, İrəvanda qala, came və hamam inşa edilmişdi [11, 133-137; 3, 344-347]. Məlum olduğu kimi, 1578-1590-cı illər müharibəsi dövründə Çuxur-Səədin müsəlman əhalisinin əksəriyyəti bölgəni tərk etmişdi və Peçevi İbrahim Əfəndinin söylədikləri əsasən bölgənin xristian əhalisinə şamil oluna bilərdi. Fərhad paşanın bölgədəki qalaları təmir etməsi və yeni qala inşa etməsi isə əsasən hərbi-strateji maraqlardan irəli gəlirdi. Osmanlı işğalı ərəfəsində Məhəmməd xan Toxmağın İrəvan əhalisini köçürməsi faktını türk tarixçiləri B. Kütükoğlu və F. Kırzioğlu özləri də etiraf edirlər [11, 133-137; 3, 344-347]. Kırzioğlu Ali Əfəndinin “Küh-ül-əxbar” və Seyyid Loğmanın “Zübdət ət-təvarix” əsərlərinə istinaq edərək yazır ki, 1583-cü ilin avqust ayında Osmanlı ordusu Fərhad paşanın başçılığı altında Şurəgil və Talin tərəfdən İrəvan əyalətinə daxil olduğu zaman, İrəvan şəhəri və eyniadlı əyalətin müsəlman əhalisi Osmanlı ordusunun gəlməsindən xəbər tutaraq buraları tərk edib Ağrıdağ ilə onun yaxınlığındakı yaylaqlara çəkilmiş, İrəvan şəhəri və kəndlərində isə yalnız ermənilər qalmışdı [3, 346]. İsgəndər bəy Münşinin yazdığına görə də, Fərhad paşa İrəvanı tutduqdan sonra Məhəmməd xan Naxçıvana gəlmiş, qazilərin əhli-əyalını Əlinciq qalasına köçürmüşdü [6, 25].

XVII əsrdə İrəvan vilayətinin demoqrafik prosesləri. 1590-cı ildə tərəflər arasında bağlanmış İstanbul barışıqına əsasən Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi və Naxçıvan əraziləri Osmanlıya verilmiş və bu torpaqlar 1604-cü ilə qədər Osmanlının hakimiyyəti altında qalmışdı. Şah I Abbasın hərbi-inzibati islahatları nəticəsində Səfəvi dövlətinin əvvəlki qüdrəti bərpa edildikdən sonra itirilmiş torpaqların geri qaytarılması uğrunda mübarizə başlamış və 1604-cü ildə Çuxur-Səəd bəylərbəyinin ərazisi və Naxçıvan Osmanlı işğalından azad edilmişdi. Cığaloğlu Sinan paşanın hücumu ərəfəsində Şah I Abbasın tətbiq etdiyi “yandırılmış torpaq” siyasəti bölgənin demoqrafik durumuna ciddi təsir göstərmişdi. Dövrün qaynaqlarında bununla bağlı ətraflı məlumatlara rast gəlmək mümkündür. İsgəndər bəy Münşinin məlumatına əsasən, Cığaloğlunun İrəvan və Naxçıvan səmtinə üz tutduğu xəbəri alındıqda rəiyyətin pərişanlığına yol verilməsin deyə belə bir hökm verildi: “Bu yerin rəiyyəti köçürülsün və uzaq bir yerə göndərilsin ki, müxalif ləşkər hücumundan kənar və dövrən hadisələrindən arxayın olsunlar. Qızılbaş ləşkəri özü ilə apara biləcəyi qədər azuqə götürüb, yerdə qalan hər şeyi oda yaxıb yox etsinlər ki, rumilərin əlinə heç nə düşməsin” [12, 1211-1212]. Salməçinin məlumatına görə, İrəvan camaatının köçürülməsinə Əmirgünə xan rəhbərlik etdi və o da fərmana əməl edərək rəiyyəti Qaracadağ tərəfə köçürdü [12, 1212]. Rum ləşkəri İrəvana çatan zaman Vedi çayının kənarında olan Şah I Abbas Naxçıvan əhalisinin köçürülməsinə

Maqsud Sultan Kəngərliyə, Culfa camaatının köçürülməsinə xasseyi-şərifə qulamı Təhmasibqulu bəyə tapşırırdı. Naxçıvan əhalisi Dizmara və Qaraca dağa, Culfa camaatı isə İraqa göndərildi [12, 1213]. İsgəndər bəy Münşi bölgədən köçürülən əhalinin sayı haqqında məlumat verməsə də, yazır ki, culfaları İsfahan darüssəltənəsində Zəyəndərud çayı kənarında yerləşdirilər və onlar həmin yerdə tədricən bağlı-bağatlı evlər tikib orada həmişəlik qalmalı oldular ki, hal-hazırda üç min culfalı ailə şadyanalıqla orada yaşamaqdadırlar və onların hamısı artıq öz məskənlərini unutmuşlar [12, 1213]. Səlnaməçinin məlumatından aydın olur ki, 1604-cü ildə təkcə Culfadan İsfahan ətrafına köçürülənlərin sayı 3 min ailə olmuşdur. Təbrizli Arakel yazır ki, Cığaloğlunun Ərzuruma gəlişi xəbərini eşidən Şah I Abbas Ağcaqalaya çəkilərək Ermənistanın (İrəvan vilayəti nəzərdə tutulur - B.Ş) bütün - xristian, yəhudi və müsəlman əhalisinin İrana köçürülməsinə göstəriş verdi [13, 61]. İrəvan şəhəri, Ararat vilayəti və ətraf mahalların əhalisinin köçürülməsi Əmirgünə xana həvalə edildi [13, 62]. Araz çayını keçənə qədər köçürmə prosesinə Əmirgünə xan, sonra isə Elyaz Sultan Xəlifəli rəhbərlik etmişdi [13, 14]. Köçürmə prosesi 1604-1605-ci ilin qış mövsümünə təsadüf etdiyindən köç zamanı, xüsusilə də Araz çayını keçərkən əhali arasında xeyli tələfata yol verilmişdi [13, 62;14]. Səlnaməçinin məlumatına görə, köçürülən əhali İsfahan şəhəri ətrafındakı Lincan, Alican, Qandiman, Claxor, Pari və Burvar mahallarında, 500 erməni ailəsi İsfahan şəhərində, 500 erməni ailəsi isə Şiraz vilayətində yerləşdirildi. [13, 67]. Təbrizli Arakelin yazdığına əsasən, Naxçıvan sərhədlərindən Sünik, Sevan, Lori, Həmzəçəmən, Abaran, Şərabxana, Zarişat mahallarına qədər bütün ərazilərin, Qarsın bəzi kəndlərinin, bütün Kağızvan dərəsinin, bütün Alaşkerd vilayətinin, Maku, Axbak, Salmas, Xoy, Urmiya, Təbriz, həmçinin bütün Ararat vadisinin, buna qədər isə Ərzurum, Pasin, Xnus, Manazkert, Arçke, Ərçiş, Berkri və Vandana İrəvana gətirilmiş əhali də köçürülmüşdü [13, 71]. Təbrizli Arakelin məlumatına görə də, Culfa əhalisinin köçürülməsinə Təhmasibqulu xan rəhbərlik etmişdi [13, 74-81]. Təbrizli Arakel köçürülən əhalinin sayı haqqında konkret məlumat verməsə də, onun yazdıqlarından aydın olur ki, bölgənin əhalisi kütləvi şəkildə köçürülmüş, yalnız qaçıb dağlarda, meşələrdə gizlənməyə macal tapanlar bu prosesdən kənarda qalmağa müvəffəq ola bilmişdilər. Şah I Abbasın köçürmə siyasətinə toxunan Kənəkirli Zəkəriyyə köçürülən əhalinin sayına toxunmasa da, Naxçıvan, Exernadzor, Qeqam (Sevan), Lori, Həmzəçəmən, Niq, Şərabxana, Şirak, Zarişat, Qarsın kəndləri, Kağızvan dərəsi, Alaşkerd, Maku, Albak, Salmas, Xoy, Urmiya, Təbriz ətrafı, Ararat vadisi, İrəvan şəhəri, Kotayk (Qırxbulaq), Çaxkunadzor, Urnadzor, Karin, Basen, Xnus, Manazkert, Arçke, Arçes, Berkri, Van əyalətlərinin əhalisinin köçürülməyə məruz qaldığını vurğulayaraq qeyd edirdi ki, həmin bölgələr tamamilə boşaldılmış, bütün yaşayış binaları yandırılmışdı [15, 47].

J.B.Tavernye yazır ki, Şah Abbas türk ordusuna yeyəcək buraxmamaq məqsədilə Rəvan ilə Təbriz arasındakı bütün əraziləri dağıdaraq yandırmış,

Culfa və ətrafındakı xalqları, 27 minə qədər erməni ailəsini İrana köçürmüşdü [16, 79-80]. S.A.Məmmədovun yazdığına görə, Şah Abbas 60 min əhalini Səfəvi dövlətinin mərkəzi əyalətlərinə köçürmüşdü [17, 183]. Digər bir məlumata görə isə, həmin dövrdə İrana köçürülən müsəlman və xristianların sayı 70 minə qədər olmuşdur [14, 275, 277]. Şah I Səfinin dövründən bəhs edən A. Oleari yazır ki, onun gördüyü ən yaxşı iş Şah I Abbasın İrəvan, Naxçıvan, Xolec və Gürcüstandan Fərəhabada köçürülən əhalini ağır işlərdən azad edərək, öz əvvəlki yerlərinə qayıtmasına icazə verməsi olmuşdu. Səyyahın məlumatına əsasən, Şah I Abbasın köçürdüyü 7000 nəfərdən yalnız 300 nəfər qayıtdı, digərləri qayıtmaq istəmədi [18, 880].

Mənbələrin məlumatlarından göründüyü kimi, 1603-1612-ci illəri əhatə edən Səfəvi-Osmanlı müharibələri zamanı ən çox dağıntı və fəlakətlərlə üzləşən bölgələrdən biri də məhz Çuxur-Səəd, Naxçıvan əraziləri olmuş, tərəflər arasında 1612-ci ildə imzalanmış Sərab və ya II İstanbul müqaviləsi 1616-cı ildə yenidən pozulmuşdu. Osmanlı baş vəziri Məhəmməd paşa 100 minlik qoşunla 1616-cı ilin avqustun 26-da yenidən Çuxur-Səədə yürüş edərək dörd aya yaxın İrəvan qalasını mühasirədə saxlamışdı [12, 1611-1622]. Qala uğrunda və ətrafda baş verən savaqlar zamanı 40 mindən artıq tələfat verən Osmanlı ordusu məqsədinə çatmayaraq 1616-cı ilin payızında geri qayıtmağa məcbur olmuşdu [12, 1620]. Bu hadisələrdən sonra bölgədə yaranmış nisbi sakitlik 1634-cü ilə qədər davam etmiş, 1634-1635-ci illərdə Çuxur-Səəd ərazisi yenidən Səfəvi-Osmanlı qarşıdurmasının əsas savaqlar meydanlarından birinə çevrilmişdi. Sultan IV Muradın qoşunları 1635-ci ildə qısamüddətli mühasirədən sonra İrəvan qalasını ələ keçirmişdi [19, 169-171; 15, 111; 20 146-147]. Lakin bu dəfə İrəvan qalası qısa müddət ərzində Osmanlı işğalı altında qalmışdı. 1635-ci ilin sonlarında Şah I Səfinin ordusu İrəvan qalasını mühasirəyə alaraq, 1636-cı ilin aprelində bölgəni işğaldan azad etmişdi [21 91; 20,181; 12, 37].

XVIII əsrdə İrəvan vilayətinin demografik prosesləri. Səfəvi dövləti ilə Osmanlı imperatorluğu arasında 1639-cu ildə imzalanmış Qəsri-Şirin andlaşması nəticəsində Çuxur-Səəd bəylərbəyi ərazisində bərqərar olan nisbi sakitlik 1724-cü ilə qədər davam etmişdir. I Pyotrın 1722-1723-cü illərdə Xəzərsahili vilayətləri işğal etməsi və Cənubi Qafqazda möhkəmlənməsindən ciddi əndişələnən Osmanlı dövləti 1723-cü ildə Gürcüstana, 1724-cü ilin yazında İrəvan istiqamətinə qoşun yeritmiş və Çuxur-Səəd ərazisi yenidən Səfəvi-Osmanlı savaqlarının əsas hədəflərindən birinə çevrilmişdi. 1724-cü ildə İrəvan qalası uğrunda baş vermiş savaqlar tərəflər arasında və bölgə əhalisi arasında ciddi tələfatlara səbəb olmuşdur. Anonim erməni xronikasının məlumatına görə, qala uğrunda savaqlarda Mehrəli xanın qoşunları 11000 itki verərək müdafiəyə çəkilmişdi [22, 8]. Mənbələrin məlumatına görə, İrəvan uğrunda savaqlar zamanı Osmanlı ordusu 10000 qızılbaş və erməni əhalisini qətlə yetirmiş, 15000 qadın və uşağı əsir almışdılar [23,15-17; 24, 41-47].

1731 və 1735-ci illərdə bölgənin azad edilməsi uğrunda Şah II Təhmasib və Nadir xan Əfşarla Osmanlı ordusu arasında baş vermiş savaqlar da bölgənin sosial-iqtisadi və demografik vəziyyətinə ağır təsir göstərmişdi. Beləliklə, araşdırmalar göstərir ki, 1514-1735-ci illər arasında Çuxur-Səəd bəylərbəyinin ərazisi dəfələrlə Səfəvi və Osmanlı qoşunları arasında müharibə meydanına çevrilmiş, mənbələrdə konkret, dəqiq statistik rəqəmlər olmasa da, bölgə əhalisi bu müharibələr zamanı böyük itkilər və dağıntılara məruz qalmışdı.

Çuxur-Səəd bəylərbəyi əhalisinin demografik durumuna ciddi təsir göstərən amillər içərisində Səfəvi-Osmanlı savaqları ərafəsi və dövründə, həmçinin tərəflər arasında nisbi sakitlik zamanı Səfəvi və Osmanlı hərbi hissələrinin sərhədyanı bölgələrə yürüşləri nəticəsində əhalinin əsir alınaraq aparılması və əksinə Çuxur-Səəd ərazisinə kənardan əhali gətirilərək yerləşdirilməsi də özünəməxsus yer tutmuşdur. Dövrün qaynaqlarında bununla bağlı kifayət qədər tutarlı faktlarla rastlaşmaq mümkündür. İohan Tisaretsinin məlumatına əsasən, 1554-cü ildə Sultan Süleyman Naxçıvana gələrək, Saadı qarət etmiş, çoxlu əsir aparmışdı [13, 485].

Ali Əfəndinin “Nüsrətnamə” və İbrahim Rəhimzadənin “Zəfərnəmə” əsərlərində əksini tapmış məlumata görə, 1579-cu ilin sentyabr ayında, Osmanlı ordusunun İrəvanı tutmasından öncə, Abaran nahiyəsində yaşayan Əli bəyin 3000 evdən ibarət Çobanbəyi ulusu onun xahişi ilə Abarandan köçürülərək Ərzurum əyalətinin Tekman sancağında yerləşdirilmiş, Əli bəyə ildə 400000 axça maaşla sancaqbəyi vəzifəsi verilmişdi [3, 327; 23, 12]. 1579-cu ilin oktyabrın 4-də Qars istiqamətindən hücum edən 40 minlik Osmanlı ordusu Şuragöl tərəfdən Arpaçayı keçərək Şərurun Şərabxana nahiyəsindən 20000 əsir aparmışdılar [3, 327; 23, 12]. İohannes Tsaretsinin məlumatına görə isə, hakimiyyətinin ikinci ilində xondkar Muradın əmri ilə Mustafa Lələ paşa qızılbaşların ölkəsinə yürüş edərək, Ararat vilayətinə gəlmiş, 60000 erməni və müsəlmanı əsir alaraq öz ölkəsinə aparmışdı [13, 465]. R.Hüseynovun yazdığına əsasən, 1579-cu ildə osmanlılar Naxçıvan şəhəri və onun ətraf yerlərindən 40000-dən artıq əsir aparmışdılar [14, 127]. XVII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətinin digər ərazilərindən, həmçinin Osmanlı imperatorluğunun sərhədyanı bölgələrindən də İrəvan vilayətinə əhalinin köçürülməsi hallarına təsadüf olunur. Təbrizli Arakel yazır ki, Təbriz azad edilən zaman Şah I Abbas Əmirgünə xanı Gəncəyə göndərmiş və o bölgənin əhalisini İrəvana şah ordusuna kömək üçün gətirmişdi [13, 57; 12-54]. 1604-cü ildə Şah I Abbas İrəvan qalasının mühasirəsi zamanı Allahverdi xanı Arkçe nahiyəsinə yürüşə göndərmiş və o, Arkçe, Ərçiş, Berkırı və Van vilayətlərini qarət edərək çoxlu sayda mal-qara, qoyun sürüləri, at ilxılları ilə yanaşı 23000 xristianı əsir alaraq İrəvana gətirmişdi [13, 57-58]. Əmirgünə xanın hakimliyi dövründə Osmanlı dövlətinin sərhədyanı bölgələrindən İrəvana əhali gətirilməsi haqqında Kənəkirli Zəkəriyyə də maraqlı məlumatlar vermişdir. Salnaməçinin yazdığına əsasən, Əmirgünə xan 2 dəfə Karin vilayətinə yürüş edərək, Ərzurum qalasının qapılarına

qədər gəlmiş, çoxlu əsir alaraq İrəvan diyarına gətirmişdi [15, 70]. Əmirgünə xan Van və Muş vilayətlərinə də yürüş edərək, ələ keçirdiyi əsirləri İrəvan vadiyindəki mahallarda yerləşdirmişdi. Kənəkirli Zəkəriyyənin məlumatına əsasən, Əmirgünə xanın gətirdiyi əsirlər indiyə kimi İrəvan və Üçkilsə arasındakı Kalar, Göygümbət, Kavakert, Parakar, Sabad və digər kəndlərdə yaşayırdılar [15, 70].

XVII əsrin əvvəllərində İrəvan işğaldan azad edildikdən sonra Çuxur-Səəd bəylərbəyi təyin olunan Əmirgünə xan bölgənin dağıdılmış iqtisadiyyatını bərpa etmək, abadlıq işlərini aparmaq üçün yalnız Osmanlı dövlətinin sərhədyanı bölgələrindən deyil, həmçinin Səfəvi dövlətinin müxtəlif yerlərindən də əhalinin İrəvana köçürülüb yerləşdirilməsinə çalışırdı. İsgəndər bəy Münşi yazır ki, Əmirgünə xan, həmçinin Azərbaycanın müxtəlif el, ulus, tərəkəmə camaatını da şirnikləndirib İrəvana gətirdi. O, ali əmrə görə İraqdan onun xidmətinə gələn Ağqoyunlu qacar oymağına və Musaoğlu Səbat elinə də bütünlüklə İrəvan və Şərurun münasib yerlərində qışlaq yurdu verdi [12, 1333-1334]. Əmirgünə xandan sonra Çuxur-Səəd bəylərbəyi olmuş oğlu Təhmasibqulu xan Qacarı hakimiyyəti dövründə də (1625-1635) müxtəlif ərazilərdən İrəvan vilayətinə əhali köçürülməsi prosesi davam etdirilmişdi. Kənəkirli Zəkəriyyənin məlumatına görə, Təhmasibqulu xan Qarsdakı Osmanlı məmurları arasındakı münaqişə yaranması və onların Ərzuruma getməsində istifadə edərək kələntər Məsum ağanı Qarsa yürüşə göndərmiş, özü isə Kağızvana basqın edərək həmin bölgələri qarət etmiş, ələ keçirilən əsirləri Valarşabada gətirmişdi [15, 91-92]. Ərzurumdan qayıdan Osmanlıların Qarsdakı məmurları Təhmasibqulu xanın Gürcüstana Teymuraza qarşı savaşa getməsindən istifadə edərək, Şirak, Niq və Kotayk mahallarına basqın etmiş, ələ keçirdikləri qənimətləri və əsirləri özləri ilə aparmışdılar [15, 103]. Gürcüstan səfərindən qayıtdıqdan sonra, Osmanlı basqınlarından qəzəblənən Təhmasibqulu xan Murad bəy adlı müavini ilə birlikdə Osmanlı qoşunlarını Qarsa qədər təqib edərək, ələ keçirdiyi əsirləri İrəvana gətirmişdi [15, 103-105]. 1636-cı ildə Şah I Səfi İrəvan qalasını Osmanlı işğalından azad etdikdən sonra Maku qalasının dağıdılmasına göstəriş vermiş və oranın əhalisinin Katayk (Qırxbulaq) mahalının kəndlərində yerləşdirmişdi [15, 116].

1638-ci ildə Çuxur-Səəd bəylərbəyi Kəlbəli xan Kürdüstana yürüş edərək çoxlu qənimət və 140 əsiri İrəvana gətirmişdi [15, 119]. Mənbələrdən gətirilən nümunələrdən də göründüyü kimi, Səfəvi və Osmanlı məmurlarının sərhədyanı bölgələrə basqınları zamanı əsirlərin ələ keçirilərək bu və ya digər tərəfə aparılması Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi ərazisində əhalinin demoqrafik durumuna xeyli dərəcədə təsir göstərmiş, bu da əhalinin say dinamikasının artıb-azalmasına səbəb olmuşdu.

Nəticə. Hərbi əməliyyatlar, qarət xarakterli basqınlarla yanaşı, əhalinin demoqrafik durumuna təsir göstərən amillər içərisində təbii fəlakətlər, meteoroloji-iqlim (quraqlıq), hidroloji (sel və daşqınlar), geoloji - tektonik (zəlzələ)

proseslər, həmçinin kütləvi yoluxucu xəstəliklər də özünəməxsus rol oynayırdı. Dövrün qaynaqlarında Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi ərazisində baş vermiş bu kimi hallarla bağlı məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Təbrizli Arakelin məlumatına görə, 1604-1605-ci illərdə Şah I Abbasın əhalini köçürməsi, Osmanlı ordusunun yürüşündən sonra Çuxur-Səəd ərazisinə Cəlalilərin hücumları və qarətləri ilə bir vaxtda bölgəyə kütləvi çəyirtkə axınları baş vermiş, bu isə bütün bitki və ot örtüyünün məhv olması ilə nəticələnmiş, adamlar arasında hannibalizm halları yayılmağa başlamışdı [13, 95-98]. Səlaməçinin məlumatına əsasən, bölgədə 1606-cı ildə başlanan kütləvi aclıq 1607-1608-ci illərdə daha da güclənmiş, 1609-cu ildə proses azalmağa doğru getmiş, 1610-cu ildə isə tamamilə dayanmışdı [13, 99]. Səfəvilər dövlətinin ərazisində növbəti quraqlıq və kütləvi aclıq XVII əsrin 60-80-ci illərində baş vermiş, bu proses Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi ərazisindən də yan keçməmişdi. Əylisli Zəkəriyyə yazır ki, 18 il ərzində 6 qıtlıq ili (1663, 1667, 1673, 1676, 1677, 1681-ci illərdə) olmuş, ölkə elə bir quraqlıq yaşamışdı ki, altı ay ərzində nə qar, nə də yağış yağmış, Naxçıvandan Təbrizə qədər bir çox yerlərdə içməyə su tapılmamış, bir çox bulaqlar, otlaqlar, ağaclar bizim günahlarımız ucbatından qurumuşdu [25, 55, 65, 95, 110, 126-127]. 1679-cu ildə İrəvanda baş vermiş zəlzələ böyük dağıntılar və əhali arasında ciddi itkilərlə müşayiət olunmuşdu. M. Berberianın yazdığına əsasən, bu zəlzələ 6,2 - 6,3 bal gücündə olmuş, 7600 nəfər həlak olmuşdu [26, 263]. Zəlzələnin şahidi olmuş Kənəkirli Zəkəriyyə yazır ki, 1679-cu ilin iyun ayının 4-də başlanmış zəlzələ fasilələrlə oktyabr ayına qədər davam etmiş, Qarnidən başlayaraq Karbı mahalına qədər bütün Ararat vilayətini əhatə etmişdi. Zəlzələ zamanı bölgədəki monastrların əksəriyyəti, həmçinin İrəvan qalası, məscidi və minarələri də dağılmışdı [15, 196]. Salanməçi qeyd edir ki, zəlzələ nəticəsində ölənlərin sayı sağ qalanların sayından daha çox idi. Bütün ərazilərdə ölənlərin sayını bilməsəm də, təkcə mənim doğma kəndim Kənəkirdə ölənlərin sayı 1228 nəfərə çatmışdı [15, 196]. Kənəkirli Zəkəriyyənin məlumatına görə, zəlzələdən sonra İrəvana gələn Azərbaycanın vəziri Mirzə İbrahim Naxçıvan, Bərdə, Zəyəm, Lori, Maku, Akori, Sədərək və Tsar əhalisini dağılmış tikililərin bərpası işlərinə cəlb etmişdi [15, 197]. 1683, 1692, 1716-cı illərdə İrəvanda növbəti ağır zəlzələlərin baş verməsi məlum olsa da, onların nəticələri haqqında qaynaqlarda konkret faktlara rast gəlinmir [27, 35; 26].

ƏDƏBİYYAT

1. Sərdarniya S. İrəvan müsəlman sakinli vilayət olmuşdur. Bakı: Zərdabi, 2014, 202 s.
2. Osmanlı devleti ilə Azərbaycan türk hanlıqları arasındakı münasibetlərə dair Arşiv belgeleri (Karabaq-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy (1578-1914). İki ciltte. I c. Ankara, 1992, 460 s.
3. Kirzioğlu F.M. Osmanlıların Kafkaz ellerini fethi (1450-1590). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım evi, 1993.
4. Kürkçüoğlu Erol. Revandan Erivana bir sehrin kimliyi. Yeni Türkiyə 60, 2014, s.1-13
5. Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-təvərix (Tarixlərin ən yaxşısı) fars dilindən tərcümə və şərhlər

- O.Əfəndiyev, N.Musalı. Kastamonu: Uzanlar, 2017, Məmmədov R.1 s.
6. İsgəndər bəy Münşi. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. (Tarixə alamaraye-Abbasi). I c. Fars dilindən çevirən Ş.Fərzəliyev. Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 1144 s.
 7. Шараф-хан ибн Шамсадин Бидлиси; Шараф-наме. Т.П. Пер., предисл. примеч. и прил. Е.И.Васильевой. М.: Наука, 1976, 351 с.
 8. Хасə Zeynalabdin Əli Əbdi bəy Şirazi.Тəкмилатүл-əхбар. (Səfəvi dövrü-Şah İsmayıl və Şah Təhmasib dövrlərinin tarixi). Fars dilindən tərcümə, müqəddimə və şərhlər.Ə. H. Rəhmanınindir. Bakı, Elm,1996,200 s.
 9. Qazi Əhməd ibn Şərafəddin Qumi. Xülasət ət-təvarix. Berlin nüsxəsi.
 10. Peçevi İbrahim Efendi. Peçevi tarixi, c. I-II. Hazırlayan B.S.Baykal, Ankara, 1999.
 11. Kütükoğlu B.Osmanlı-İran siyasi münasibətləri (1578-1590), I cilt, İstanbul, Edebiyat fakültesi yayımları,1962
 12. İsgəndər bəy Münşi Türkman. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. (Tarixə – alamaraye-Abbasi) II kitab, fars dilindən çevirən: Şahin Fazil, Bakı, Şərq-Qərb, 2014, 1400 s.(1111-2505 s).
 13. Аракел Даврижеци. «Книга Историй». Перевод с армянского, предисловие и комментарии Л.А.Ханларян. М.: Наука, Главная редакция Восточной литературы, 1973, 623 с.
 14. Məmmədov R. Naхçıvan şəhərinin tarixi oçerki (orta əsrlər dövrü). Bakı: Elm, 1977, 157 s.
 15. Закарий Канакерци. Хроника. Перевод с армянского. Предисловие и комментарии М.О.Дарбинян-Меликян. М.: Наука, 1969, 320 с.
 16. Tavernier J.B. Tavernier Seyahetnamesi. Hazırlayan: Ali Berktaу, çev. Teoman Tunçdoğаn. İstanbul: Kitap Yayınları, 2010, 343 s.
 17. Мамедов С.А. Азербайджан по источникам XV- первой половины XVIII вв. Баку: Элм, 1993, 237 с.
 18. Олеари А. Подробное описание путешествия Гольштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах, Пер. с нем. П.Барсова. Издание Императорского Общества Истории и Древностей Российских при Московском Университете. М.: Университетская типография, 1870, 1033 с.
 19. İsgəndər bəy Türkman və Məhəmməd Yusif Movarrex. Zeyli tarix-i alam aray-i Abbasi. Tehran, h.1317.
 20. «Джихан-нума» и «Фезлике Кятиба Челеби как источник по истории Армении (XVII в). Предисловие, перевод и комментарии А.А.Папазяна. Ереван: АН Арм.ССР, 1973, 190 с.
 21. Do ketabe nəfis 27 mədarake əvvəliyyə. Tarix-i Səfəviyyan. Xülasət-ət-təvarix. Tarix-i Molla Kamal, Ərak, h.1334.
 22. Армянская анонимная хроника. 1722-1736 гг. Пер. с турец. З.М.Бунятова. Баку: Элм, 1988, 64 с.
 23. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. (Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri Z.Bünyadov, H.Məmmədov (Qaramanlı). Bakı: Elm, 1996, 184 s.
 24. Aktepe M.M. 1720-1724 Osmanlı-İran münasibətləri və Silahşor Kemani Mustafa ağanın Revan fetihnamesi. İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyyat fakültesi. 1970, XV, 90 s+ 55 poz fotokopi.
 25. Закария Акулийский. Дневник. Ереван: Арм Фан лит-ра, 1939, 159 с.
 26. Berberian M.Natural hazards and the first earthquake catalogue of İran. Volume I: Historical hazards in İran prior to 1990. Tehran: İİEES, 1995, Məmmədov R.8 p
 27. Catalog of significant earthquakes 2150 B.C.-1991 A.D, Including Quantitative Casualties and Damage by Paula K.Dunbar, Patricia A.Lockridge, Lowell S, Whiteside.USA: U.S,Dept.of Commerce, National Oceanic and Atmospheric Administration, National Environmental Satellite, Data, and Information Service, National Geophysical Data Center, 1992, 329 p.

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В ИРЕВАНСКОЙ ОБЛАСТИ В XVI-XVIII вв.

Б.Ш.ШАБИЕВ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена анализу демографических процессов на территории Иреванской области в XVI-XVIII вв. В результате изучения темы было установлено, что длительные Сефевидо-Османские войны и различные природные катаклизмы оказывали огромное влияние на демографическое состояние Иреванской области.

Исследования показывают, что наряду с Сефевидо-Османских войн и различных природных стихий на демографические положения области оказывали большие влияние и такие факторы, как отсутствие данных переписей, а также редкие изменения границы Иреванской области. Несмотря на это, данные источников доказывают, что преобладающая большинства населения региона составляли именно Азербайджанские турки.

Ключевые слова: Иреван, Чухур-Саад, Демография, Сефевиды

THE DEMOGRAPHIC PROCESSES IN THE ERIVAN PROVINCE IN XVI-XVIII CENTURIES

B.S.SHABIYEV

SUMMARY

The Paper deals with the demographic processes in the Erivan in XVI-XVIII centuries. It was determined with the researching with primary sources that Safavid-Ottoman wars had been continued for a long time and the natural disasters influenced to the demographic situation of Erivan province.

Scrutiny on the issue reveals that not only Safavid-Ottoman wars and natural disasters, but also time to time changes of borders of the Irevan province, And lack of census material had impact on the demographic picture of the province. However, primary sources prove that majority if the population consisted of Azerbaijani Turks.

Keywords: Erivan, Chukhur-Saad, Demographic, Safavid

UOT 94

**DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQIŞƏSİNİN HƏLLİNDƏ
ATƏT-in ROLU MƏLUMAT BAZASI KİMİ****Ş.F.ƏHMƏDOVA***Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
shafag.ahmadova@gmail.com*

Məqalədə ATƏT-in Minsk Qrupunun yarandığı dövrdən etibarən Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində gördüyü işlər təhlil olunur. Münaqişənin yaranması və inkişafı tarixi, başlıca xüsusiyyətlər qısa şəkildə təsvir olunur. Minsk Qrupunun yaranmasının əsas mərhələləri, bu qrupun cəbhələrdə və münaqişə iştirakçısı olan hər bir ölkədə vəziyyətin öyrənilməsi üçün gördüyü tədbirlər nəzərdən keçirilir. 1992-ci ildən bəri Minsk Qrupu öz qəbul etdiyi qərarlarda münaqişənin beynəlxalq hüquq normaları əsasında həll edilməsi prinsiplərini irəli sürdü. Məqalədə həm də münaqişə tərəflərinin hər birinin irəli sürdüyü prinsiplər nəzərdən keçirilir. Göstərilir ki, Minsk Qrupunun, nüfuzlu təşkilat olaraq qəbul etdiyi sənədlərə, həmçinin BMT-nin Dağlıq Qarabağla bağlı qətnamələrə Ermənistan tərəfindən məhəl qoyulmur. Qeyd olunur ki, bu, problemin həllində çətinlik yaradır. Avropa Şurası səviyyəsində qəbul edilən qərarlar da icra edilmir. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə əlaqədar ATƏT-in fəaliyyətinə dair məlumat bazası təhlil olunur. Bu bazaya əsasən ATƏT-in Minsk Qrupu tərəfindən qəbul edilmiş sənədlər, həmçinin həmin qrupun nümayəndələrinin vaxtaşırı sərhəd xəttində apardıqları monitoring nəticələri daxildir.

Açar sözlər: Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, ATƏT, beynəlxalq hüquq, cənubi Qafqaz bölgəsi, informasiya təhlükəsizliyi

Beynəlxalq miqyaslı münaqişələr (birinci növbədə söhbət milli zəmində yaranan münaqişələrdən gedir) olduqca mürəkkəb və çoxcəhətlidir. Bunların öyrənilməsində xüsusi sistemli yanaşma lazımdır ki, həmin sosial fenomen axıra qədər dərk olunsun. Belə münaqişələr bir sıra problemlərin kəskinləşməsi zəminində yaranır – milli-azadlıq hərəkəti, etnik azlıqların sosial-siyasi problemləri və s.

Beynəlxalq münasibətlər, ictimai hadisə olaraq, özündə beynəlxalq aktorların qarşılıqlı təsir və əlaqələrini, o cümlədən müxtəlif beynəlxalq statuslu təşkilat və təsisatların fəaliyyətini, bu zəmində fəaliyyətdə olan beynəlxalq siyasi sistemləri, həmin fəaliyyət haqqında elmi-nəzəri və tarixi-praktiki təsəvvürlərini birləşdirir. Beynəlxalq münasibətlər dünya siyasətini müəyyən edir, bu siyasət isə həmin münasibətlərin təzahür forması, inkişafı və formalaşmasının nəticəsidir.

Beynəlxalq təşkilatlarla bütün sahələrdə, o cümlədən sosial sahədə əməkdaşlıq Azərbaycan Respublikasında demokratik səviyyəyə, sosial hüquqların təmin olunmasına və bu istiqamətdə dövlətin sosial siyasətinin formalaşmasına müsbət təsir göstərmişdir. Daxili və xarici siyasətin hüquqi bazasının yaradılması sahəsində beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq cəmiyyətin sosial həyatının inkişafında mühüm rol oynayır. İlk növbədə BMT və digər nüfuzlu təşkilatlarda üzvlülükdən irəli gələn məqsəd və vəzifələr dərindən düşünülməli, milli təhlükəsizlik baxımından reallaşmalıdır. Bir çox təşkilatlarla artıq sıx əməkdaşlıq qurulub. Bunların sırasında Avropa Şurasını xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır.

Bu məqalədə biz diqqətimizi Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının (ATƏT) Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı həyata keçirdiyi fəaliyyəti məlumat bazası kimi nəzərdən keçirməyi məqsəd qoymuşuq. Bunun üçün xronoloji ardıcılıqla münaqişə gedişində bu təşkilatın atdığı real addımlar nəzərdən keçirilərək qiymətləndiriləcək.

ATƏT-in Minsk qrupunun yaranması və vasitəçiliyi. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həllinə dair vasitəçilik prosesi 1992-ci ilin fevral ayında Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müqaviləsi (ATƏM) çərçivəsində başlamışdır. ATƏM-in Xarici İşlər Nazirləri Şurasının Helsinkidə keçirilən 24 mart 1992-ci il tarixli əlavə iclasında Minskdə ATƏM-in himayəsi altında mümkün qədər tez bir zaman ərzində böhranın ATƏM-in prinsip, öhdəlik və müddəaları əsasında sülh yolu ilə həlli istiqamətində danışıqlar üçün forumu təmin edəcək Dağlıq Qarabağa dair konfransın çağırılması qərara alındı [bax: 1].

Ümumiyyətlə, münaqişənin həlli üçün hüquqi və siyasi addımlar beynəlxalq hüququn norma və prinsipləri, BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələri, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT) və digər beynəlxalq təşkilatların müvafiq sənəd və qərarlarına əsaslanır.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1993-cü ildə Azərbaycan ərazilərinin işğalına cavab olaraq qəbul olunmuş qətnamələri Azərbaycan Respublikası və regiondakı digər dövlətlərin suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə və beynəlxalq sərhədlərinin toxunulmazlığına hörmət olunmasını bir daha təsdiqlədi. BMT Təhlükəsizlik Şurası düşmənçilik aktlarının dərhal dayandırılmasını, işğalçı qoşunların Azərbaycan Respublikasının bütün işğal edilmiş ərazilərindən dərhal, tam və qeyd-şərtsiz çıxarılmasını tələb etdi, qaçqın və köçkünlərin geri dönmələrini təmin etməklə, regionda iqtisadi, nəqliyyat və enerji əlaqələrinin bərpasına çağırırdı. BMT Təhlükəsizlik Şurası ATƏT-in Minsk qrupunun münaqişənin sülh yolu ilə həllinə yönəlmiş söylərini bəyənrək, ATƏT-in Minsk prosesi çərçivəsində münaqişənin həlli yollarının axtarılmasına çağırırdı. Bu qətnamələrin heç biri Ermənistan tərəfindən yerinə yetirilməmişdir [2].

12 may 1994-cü il tarixində atəşkəsə dair razılıq əldə olundu. ATƏM-in dövlət və hökumət başçılarının 1994-cü il 5-6 dekabr tarixlərində Budapeştdə keçirilən Sammitdə ATƏM çərçivəsində bütün vasitəçilik söylərinin əlaqələndirilməsi

dirilməsi üçün Minsk konfransı həmsədrlik institutunun yaradılması barədə qərar qəbul edildi. Budapeşt sammiti ATƏM-in fəaliyyətdə olan sədrinə silahlı münaqişənin dayandırılması üçün siyasi razılaşmanın əldə olunması məqsədilə danışıqlar aparmaq tapşırığı verdi. Sözügedən siyasi razılaşma münaqişənin nəticələrini aradan qaldırmalı və Minsk konfransının çağırılmasına imkan verməli idi. Sammit, həmçinin silahlı münaqişənin dayandırılmasına dair Tərəflər arasında saziş əldə edildikdən sonra ATƏM-in çoxmillətli sülhməramlı qüvvələrinin yerləşdirilməsi və sülhyaratma əməliyyatlarını hazırlayan Vyana mərkəzli Yüksək Səviyyəli Planlaşdırma Qrupunun (YSPQ) yaradılması ilə bağlı qərar qəbul etdi. YSPQ 1993-cü ilin may ayında yaradılan İlk Əməliyyat Planlaşdırma Qrupunu (İƏPQ) əvəz etdi.

23 mart 1995-ci il tarixində ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədri Minsk prosesinin həmsədrlərinə mandat verdi (DOC.525/95). 2-3 dekabr 1996-cı il tarixlərində keçirilən ATƏT-in Lissabon sammitində ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri və ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədri Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinin əsasını təşkil etməli olan prinsipləri tövsiyə etdi, lakin Ermənistan bu prinsipləri qəbul etmədi və ATƏT-in 54 üzv dövləti arasında bu təklifin əleyhinə səs verən yeganə dövlət oldu. ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədri sözügedən prinsipləri ehtiva edən bəyanatla çıxış etdi. Həmin prinsiplər aşağıdakılardır:

- Azərbaycan Respublikası və Ermənistan Respublikasının ərazi bütövlüyü;
- Dağlıq Qarabağın öz müqəddəratını təyinetmə hüququna əsaslanan sazişlə müəyyən olunmuş və ona Azərbaycan daxilində ən yüksək özünüidarəetmə statusu verən hüquqi statusu;
- Dağlıq Qarabağ və onun bütün əhalisinin təhlükəsizliyinə, o cümlədən nizamlaşmanın müddəalarını bütün Tərəflərin yerinə yetirəcəyi ilə bağlı qarşılıqlı öhdəliklərə dair zəmanət;

Lissabon sammitindən sonra 1997-ci ildə Fransa, Rusiya və ABŞ-dan ibarət həmsədrlik institutu yaradıldı (1992-ci ildən Minsk konfransına İtaliya (1992-1993), İsveç (1994), Rusiya (1995) və Finlandiya (1995-1996) sədrlik etmişlər).

1997-ci ilin aprel ayından etibarən həmsədrlərin bölgəyə səfərləri intensiv xarakter almağa başladı. 1 iyun 1997-ci il tarixində həmsədrlər Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlaşdırılmasına dair hərtərəfli saziş layihəsini təqdim etdilər. Həmin layihəyə əsasən, silahlı münaqişə dayandırılmalı və Dağlıq Qarabağın statusuna dair razılaşma əldə edilməli idi. Azərbaycan tərəfinin sözügedən sənədlərin mahiyyəti ilə bağlı konstruktiv məsləhətləşmələrə başlamağa hazır olmasına baxmayaraq, Ermənistan tərəfi təklif olunan yanaşmanı qəti şəkildə rədd etdi [3].

19-23 sentyabr 1997-ci il tarixlərində həmsədrlər bölgəyə səfərləri zamanı münaqişənin “mərhələli həlli”nə əsaslanan yeni təklif təqdim etdilər. Bu təkliflər ilk mərhələdə 6 rayonun işğaldan azad olunması, ATƏT-in sülhyaratma əməliyyatlarının başlaması, köçkünlərin azad olunmuş ərazilərə qayıt-

ması və münaqişə bölgəsində əsas kommunikasiya vasitələrinin bərpasını nəzərdə tuturdu. İkinci mərhələdə Laçın (7-ci rayon) və Şuşa məsələləri həll olunmalı, Dağlıq Qarabağın statusunun əsas prinsipləri qəbul olunmalı və nəticədə ATƏT-in Minsk konfransı çağırılmalı idi.

10 oktyabr 1997-ci il tarixində Strasburqda Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri birgə bəyanatla çıxış edərək, “həmsədrlərin son təkliflərinin Minsk qrupu çərçivəsində danışıqların bərpa edilməsi üçün ümidverici baza” olduğunu bildirdilər. Lakin 1998-ci ilin fevral ayında Levon Ter-Petrosyanın istefası və 1998-ci ilin mart ayında Robert Köçəryanın hakimiyyətə gəlişindən sonra həmsədrlərin bölgəyə növbəti səfəri zamanı Ermənistan rəsmi olaraq, münaqişənin “mərhələli” həlli təkliflərinə dair razılığını geri götürdü.

9 noyabr 1998-ci il tarixində həmsədrlər “ümumi dövlət” konsepsiyasına əsaslanan yeni təklif irəli sürdülər. Bu konsepsiyaya əsasən, Dağlıq Qarabağ respublika formasında dövlət və ərazi vahidi statusu əldə etməli və Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədləri çərçivəsində Azərbaycanla birlikdə ümumi dövlət təşkil etməli idi. Azərbaycan bu təklifləri onun suverenliyinə və Lissabon prinsiplərinə zidd olması səbəbindən rədd etdi. Bundan sonra heç bir yeni təklif irəli sürülmədi və Minsk prosesi çıxılmaz vəziyyətə düşdü. Danışıqlar prosesinə təkan vermək üçün 1999-cu ilin aprel ayından etibarən Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri arasında münaqişənin həllinə nail olunması məqsədilə birbaşa görüşlər başladı [2].

ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri 2002-ci ilin mart ayında bölgəyə səfərləri zamanı danışıqlar prosesinin Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin xüsusi nümayəndələri səviyyəsində davam etdirilməsi təklifini irəli sürdülər. Bu təklif hər iki dövlət başçısı tərəfindən qəbul olundu. 13-15 mart və 29-30 iyul 2002-ci il tarixlərində Praqa yaxınlığında hər iki dövlət başçısının xüsusi nümayəndələrinin iki görüşü keçirildi. 2004-cü ildən etibarən “Praqa prosesi” çərçivəsində Azərbaycan və Ermənistan Xarici işlər nazirləri arasında birbaşa danışıqlar başladı.

25 yanvar 2005-ci il tarixində Avropa Şurasının Parlament Assambleyası “ATƏT-in Minsk konfransının məşğul olduğu Dağlıq Qarabağ münaqişəsi” adlı 1416 sayılı qətnamə qəbul etdi. Parlament Assambleyası qətnamədə Azərbaycan ərazisinin böyük bir hissəsinin işğal olduğunu bir daha təsdiq edərək, etnik düşmənçilik və onu müşayiət edən hərbi əməliyyatların çoxlu sayda insanın etnik əsasda qovulmasına və monoetnik ərazilərin yaradılmasına gətirib çıxardığına dair narahatlığını ifadə etdi. Assambleya Avropa Şurasının üzvü olan bir dövlətin digər dövlətin ərazisini işğal etməsinin həmin dövlətin üzvlük öhdəliklərini kobud şəkildə pozması demək olduğunu açıq şəkildə bəyan edərək, münaqişə zonasından didərgin düşmüş şəxslərin təhlükəsiz və ləyaqətlə geri qayıtması hüququnu bir daha təsdiq etdi. Assambleya, həmçinin BMT Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qətnamələrini xatırladaraq, münaqişə tərəflərini onları yerinə yetirməyə, xüsusilə də işğal olunmuş ərazilərdən hərbi

qüvvələri çıxarmağa çağırmışdır [3].

2006-cı ilin may ayında ATƏT-in Minsk qrupunun hazırkı həmsədrlik institutu yaradılan vaxtdan etibarən ilk dəfə olaraq, həmsədr ölkələrin Xarici işlər nazirlərinin müavinlərindən ibarət birgə missiya bölgəyə səfər etmişdir. Səfərin məqsədi Dağlıq Qarabağa dair razılıq əldə edilməsi üçün 2006-cı ilin mühüm “imkan pəncərəsi” yaratdığını hər iki ölkə prezidentlərinin diqqətinə çatdırmaqdan ibarət idi. ATƏT-in Minsk qrupu həmsədrləri 22 iyun 2006-cı il tarixində ATƏT-in Daimi Şurasına məruzə təqdim etdilər. Onlar məsələyə aydınlıq gətirərək bəyan etdilər ki, yanaşmaların məqsədi münaqişənin bütün aspektlərini bir mərhələdə həll etmək deyil. Həmsədrlərin sözlərinə görə, qeyd olunan prinsiplərlə imkan daxilində ən yüksək tərəqqiyə nail olmaq, lakin bəzi ən çətin məsələləri sonraya saxlayaraq danışıqlar aparmaq nəzərdə tutulurdu. Buna baxmayaraq, həmsədrlər bəyan etdilər ki, prezidentlər razılığa gələ bilmədikləri üçün onlar bu prinsiplərin müəyyənləşdirilməsi, ifadə edilməsi və yekunlaşdırılması işində öz yaradıcılıqlarının zirvə nöqtəsinə çatmışlar. Həmsədrlər bildirdilər ki, əgər tərəflər irəli sürülmüş prinsiplərə dair razılığa gələ bilmirsə, onda onları qane edə biləcək alternativ razılaşmaya nail olunması məqsədilə birlikdə çalışmalıdırlar. Həmsədrlər hazırkı mərhələdə intensiv “məkkik diplomatiyası”nın davam etdirilməsinə və prezidentlərin yeni görüşlərinə heç bir zərurət görmədiklərini diqqətə çatdırdılar [3].

Minsk qrupu həmsədrlərinin bəyanatına və danışıqlar prosesi ilə bağlı reallıqları ənənəvi olaraq təhrif etməyə çalışan Ermənistan tərəfinin qeyd olunan bəyanata dair şərhələrinə cavab olaraq, Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi məsələyə aydınlıq gətirərək onu da bildirdi ki, Azərbaycan ərazilərinin davam edən işğalı və etnik təmizləmə şəraitində Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ regionunun hüquqi statusunun müəyyən edilməsi mümkün deyildir. Bunun üçün Azərbaycan əraziləri işğaldan azad edilməli, münaqişə zonası demilitarizasiya olunmalı, müvafiq beynəlxalq təhlükəsizlik zəmanəti təmin edilməli və zorla didərgin salınmış azərbaycanlı əhali öz evinə qayıtmalıdır. Azərbaycan tərəfi Dağlıq Qarabağa Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq səviyyədə tanınmış ərazi bütövlüyü çərçivəsində və Konstitusiyasına uyğun olaraq, ən yüksək səviyyəli özünüidarəetmə statusu verməyə hazır olduğunu bir daha bəyan etdi. Xarici İşlər Nazirliyi bölgənin gələcək inkişafını nəzərə alaraq, beynəlxalq təcrübədə mövcud olan prezidentlərə uyğun şəkildə obyektiv şəraitin yaradılması məqsədilə münaqişədən əvvəlki etnik tərkibin bərpasından sonra Dağlıq Qarabağın əhalisi üçün iqtisadi və digər stimulların yaradılmasını nəzərdən keçirməyə hazır olduğunu bildirmişdir. Bununla yanaşı, XİN bölgədə ədalətli və daimi sülhün əldə olunması üçün Azərbaycanın danışıqların davam etdirilməsinin tərəfdarı olduğunu bir daha bəyan etmişdir.

13 iyul 2007-ci il tarixində ATƏT-in Minsk qrupu həmsədrləri 9 iyun 2007-ci il tarixində İlham Əliyev və Robert Köçəryan arasında Sankt-

Peterburqda keçirilən görüşdən sonra münaqişənin həlli prosesində yaranmış vəziyyəti qiymətləndirən bəyanat yaydılar. Həmsədrlər bəyan etdilər ki, prezidentlərin görüşü zamanı, əsas etibarilə münaqişənin sülh yolu ilə həllinin “əsas prinsiplər”inə dair razılığa gəlməyə əngəllər müzakirə edilmiş və tərəflər mövqə fərqləri səbəbindən razılığa gələ bilməmişlər. Həmsədrlər bəyanatlarında Azərbaycan və Ermənistanın bir qrup ziyalisinin Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ regionuna, eləcə də Bakı və Yerevana birgə səfər təşəbbüsünə toxunaraq, onu bəyəndiklərini və yüksək qiymətləndirdiklərini qeyd edərək, bu təşəbbüsü ilk etimadyaratma addımı adlandırdılar [4].

2 noyabr 2008-ci il tarixində Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya prezidentləri Moskvada Bəyannamə imzaladılar. Bəyannamədə “münaqişənin nizamlanması beynəlxalq hüququn norma və prinsipləri, eləcə də bu çərçivədə qəbul edilmiş qərar və sənədlərə əsaslanmalı olduğu” vurğulanır. Digər sənədlərlə yanaşı, buraya 1993-cü il BMT Təhlükəsizlik Şurasının, eləcə də 2006 və 2008-ci il BMT Baş Assambleyasının məlum qətnamələri daxildir. Bununla yanaşı, Bəyannamədə vurğulanır ki, münaqişənin beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə əsaslanan həlli regionda iqtisadi inkişaf və hərtərəfli əməkdaşlıq üçün əlverişli şərait yaradacaqdır. Beləliklə, bu sənəd Ermənistanın münaqişənin son həlli və onun əsas nəticələrinin aradan qaldırılmasından öncə regional əməkdaşlığa üstünlük verilməsi ilə bağlı iddialarını heçə endirir [4].

2009-cu il ərzində Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin tənzimlənməsi üzrə aparılan danışıqlar daha intensiv xarakter almışdır. Belə ki, ATƏT-in Minsk Qrupunun Həmsədrlərinin iştirakı ilə Ermənistan və Azərbaycan Prezidentləri 6 dəfə, Ermənistan və Azərbaycan xarici işlər nazirləri isə 3 dəfə görüş keçirmişlər.

2009-cu ilin 22 noyabr tarixində Münhendə keçirilmiş Azərbaycan və Ermənistan Prezidentlərinin görüşündə bir neçə məsələ ilə bağlı tərəflərin mövqelərində yaxınlaşma istiqamətində irəliləyiş əldə olunmuşdur.

2009-cu ilin 1-2 dekabr tarixlərində Afinada ATƏT-in Nazirlər Şurasının 17-ci iclası çərçivəsində ATƏT-in Minsk Qrupunun Həmsədr ölkələrinin nümayəndələri –Rusiya və Fransanın xarici işlər nazirləri, eləcə də ABŞ Dövlət Katibinin müavini birgə bəyanatla çıxış etmişlər. Bundan əlavə, ATƏT-in Nazirlər Şurası Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə dair Bəyanat qəbul etmişdir. Sözügedən bəyanatlarda münaqişənin nizamlanması prosesinin vacib elementi kimi, tərəflər arasında imzalanmış Moskva Bəyannaməsi və Helsinki Yekun Aktında təsbit olunmuş əsas prinsiplər göstərilir [5].

2010-cu il ərzində Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin beynəlxalq hüququn norma və prinsipləri əsasında Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü çərçivəsində həlli üzrə danışıqlar davam etdirilmişdir. İl ərzində davam etmiş danışıqlar 2009-cu ilin dekabrında Minsk Qrupu Həmsədrləri tərəfindən təqdim edilmiş yenilənmiş Madrid prinsipləri əsasında aparılmışdır.

Aparılan danışıqlarda Azərbaycan ölkənin ərazi bütövlüyü və suveren-

liyinin bərpası, işğalçı qüvvələrin bütün işğal olunmuş ərazilərdən çıxarılması, yurdundan didərgin düşmüş məcburi köçkünlərin öz evlərinə qayıtması, Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsinin azərbaycanlı və erməni icmasının sülh şəraitində birgə yaşayışının təmin edilməsi, ərazilərin bərpası və kommunikasiyaların açılması və sonrakı mərhələdə hər iki icmanın iştirakı ilə Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində Dağlıq Qarabağ bölgəsinin statusunun müəyyənləşməsi mövqeyindən çıxış etmişdir [6].

2009-cu il ərzində Rusiya Prezidenti Dmitri Medvedevin vasitəçiliyi ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev və Ermənistan Prezidenti S.Sarkisyan arasında 25 yanvar tarixində Soçidə, 17 iyun tarixində Sankt-Peterburqda və 27 oktyabr tarixində Həştərxanda üç görüş keçirilmişdir. Son görüşün nəticəsində tərəflər ATƏT-in Minsk Qrupu və Beynəlxalq Qırmızı Xaç Cəmiyyətinin vasitəçiliyi ilə hərbi əsir və girovların, həmçinin atəşkəs rejiminin pozulması nəticəsində həlak olmuş şəxslərin cəsədlərinin qaytarılmasına dair birgə bəyanat qəbul etmişlər. Bunun nəticəsində Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Mübariz İbrahimov və şəhid Fərid Əhmədovun cəsədlərinin vətənə qaytarmaqla, torpağa tapşırılması mümkün olmuşdur.

2010-cu ildə Azərbaycan və Ermənistan xarici işlər nazirləri arasında 17 iyul tarixində Almatıda, 6 noyabrda Moskvada, 19 noyabrda Lissabonda, 22 noyabr və 9 dekabrda Moskvada ümumilikdə beş görüş keçirilmişdir.

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin nizama salınmasının başlıca prinsiplərinin razılaşdırılması istiqamətində atılmış ən mühüm addımlardan biri ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədr dövlətlərin başçılarının cari ilin 26 iyun tarixində Kanadanın Muskoka şəhərində verdiyi birgə bəyanat olmuşdur. Sözügedən bəyanatda dövlət başçıları tərəfindən münaqişənin həlli üçün işğal edilmiş ərazilərin azad edilməsi, məcburi köçkünlərin öz doğma torpaqlarına qaytarılması və digər prinsipləri nəzərdə tutan mərhələli həllinin zəruriliyi vurğulanmışdır.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünün beynəlxalq aləmdə ifşa edilməsi və müvafiq hüquqi-siyasi qiymətləndirilməsinə nail olmaq istiqamətində həm ikitərəfli əsasda, həm də ATƏT, BMT, NATO, Avropa İttifaqı, Avropa Şurası və bir sıra digər nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində iş davam etdirilmişdir [5].

2010-cu ilin 19-20 noyabr tarixlərində Lissabonda keçirilmiş NATO-nun Zirvə görüşünün yekun Bəyannaməsində regional ölkələrin, o cümlədən Azərbaycanın ərazi bütövlüyü, müstəqilliyi və suverenliyi dəstəklənmiş və regional münaqişələrin məhz bu prinsipləri nəzərə almaqla həllinə çağırılmışdır.

1-2 dekabr tarixlərində Qazaxıstanın Astana şəhərində keçirilmiş ATƏT-in 7-ci Sammiti çərçivəsində qəbul edilmiş Astana Bəyannaməsində ATƏT məkanında həlli uzanan münaqişələrin BMT Nizamnaməsi və ATƏT-in Helsinki Yekun Aktında təsbit olunmuş normalar öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda, Sammit çərçivəsində ATƏT Minsk Qrupunun Həmsədr ölkələrinin

nümayəndə heyətlərinin başçıları və Azərbaycan və Ermənistan Prezidentləri tərəfindən qəbul olunmuş birgə bəyanatda Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin Minsk Qrupu Həmsədr Dövlət Başçıları'nın 2009-cu il İtaliya və 2010-cu il Kanadada keçirilmiş G-8 Zirvə toplantıları çərçivəsində qəbul edilmiş prinsiplər əsasında həllinin vacibliyi bir daha vurğulanmışdır.

Bütövlükdə bu müddətdə ATƏT-in Minsk qrupunun fəaliyyətini bir-mənalı qiymətləndirmək çətindir. Bunu 2020-ci ildə Azərbaycan-Ermənistan sərhəddində baş vermiş hadisələrə həmin qurumun münasibətindən də görmək olar: “2010-cu ildən bəridir bu qurumun fəaliyyətində zəifləmə var. Minsk qrupunun həm Xankəndində, həm Tbilisdə nümayəndəsi var. Onlar münaqişə bölgəsini gəzməli, tərəflərin hərəkətləri ilə bağlı vaxtaşırı açıqlama verməlidirlər. Yəni ATƏT necə Ukraynanın Donetsk və Luqansk bölgəsində fəaliyyət göstərsə, eləcə də Azərbaycan və Ermənistan təmas xəttində də fəaliyyət göstərməlidir. Üstəlik, Azərbaycan tərəfi vaxtaşırı deyir ki, işğal olunmuş ərazilərdə yeni əhali qrupları yerləşdirilir. Orada dəyişiklər baş verir, amma biz bununla bağlı ATƏT-in Minsk qrupu tərəfindən yetərli reaksiya almırıq” [11].

Bu barədə analitiklər deyirlər ki, “ATƏT-in müvafiq strukturları heç cür azərbaycanofobiya halını almış Azərbaycana qarşı antipatiyasını gizlədə bilmir. Bunun əsas səbəblərindən biri yəqin ki hazırda Qərbdə sürətlə vüsət alan islamofobiyaadır. Deyəsən bəziləri bu qurumu sırf “xristian klubu” kimi görmək istəyindədirlər. “Beyin iflici” keçirən Qərbin özünün məhsulu olan Suriya və Liviyadakı vəziyyətdən sonra yaranmış miqrasiya problemi zamanı islamofobiyayı aydın şəkildə sezmək mümkündür. Lakin istər Ermənistan tərəfi, istərsə də ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri anlamalı və yadda saxlamalıdır ki, nə Azərbaycan, nə də beynəlxalq ictimaiyyət ərazilərin qanunsuz işğalı və etnik təmizləmənin nəticələrini tanımayacaqdır” [12].

Nəticə. Ümumilikdə qeyd edilməlidir ki, 2010-cu ildə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması ilə bağlı danışıqlar beynəlxalq hüquq və normalar və bu çərçivədə qəbul edilmiş sənəd və qərarlar əsasında davam etdirilmişdir. Bu da 2008-ci ildə Moskvada Rusiya, Azərbaycan və Ermənistan Prezidentləri tərəfindən imzalanmış bəyanatda əks olunur [6].

Avropa Parlamenti tərəfindən qəbul edilmiş “Avropa İttifaqının Cənubi Qafqaz üçün strategiya ehtiyacı” adlı qətnamədə Dağlıq Qarabağ, eləcə də onun ətrafındakı ərazilərin işğalı altında olması faktı təsdiq edilmiş və Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycanın bütün işğal edilmiş ərazilərindən çıxarılması, öz doğma torpaqlarından didərgin düşmüş qaçqın və məcburi köçkünlərin tezliklə öz daimi yaşayış yerlərinə qayıtması hüququnun təmin edilməsi tələb edilmişdir.

Azərbaycan tərəfi işğal edilmiş ərazilərdə təbii sərvətlərin və mədəni irsin talan edilməsi, qeyri-qanuni məskunlaşma və mülkiyyət hüquqlarının pozulması ilə bağlı vəziyyətin araşdırılması və müvafiq qiymətləndirilməsi məqsədi ilə işğal olunmuş ərazilərə ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrələrinin rəh-

bərliyi altında beynəlxalq dəyərləndirmə missiyasının səfərinin təşkil edilməsinə nail olmuşdur.

Azərbaycan tərəfi regionda davamlı sülh, təhlükəsizlik və əməkdaşlıq mühitinin bərqərar olmasına şərait yaradacaq Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin ədalətli həlli istiqamətində dünya birliyinin daha qətiyyətli və ardıcıl mövqedən çıxış etməsi və Ermənistanı beynəlxalq birliyin nüfuzlu üzvləri olan ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədr ölkələrinin təklif etdiyi başlıca prinsiplər əsasında münaqişənin bir dəfəlik həllini nəzərdə tutan yekun sülh sazişi üzərində işə başlamasına vadar etməsinə ümid bəsləyir [6].

ƏDƏBİYYAT

1. Münaqişənin nizamlanma prosesi // <http://mfa.gov.az/khojaly/index.php> (Müraciət tarixi: 21.04.2020)
2. ATƏT-in Minsk Qrupu həmsədrələrinin bəyanatı // URL: <http://contact.az/docs> (Müraciət tarixi: 21.04.2020)
3. Azərbaycan-ATƏT münasibətləri // URL: <http://mfa.gov.az/index.php?option> (Müraciət tarixi: 21.04.2020)
4. Nazir E.Məmmədov ATƏT-in Nazirlər Şurasının 17-ci iclasında iştirak etmək üçün Afınada səfərdə olmuşdur, 01 dekabr 2009-cu il // <http://mfa.gov.az/index.php?option> (Müraciət tarixi: 24.04.2020)
5. Lavrov və Nalbandyan arasında telefon söhbəti olub // URL: <http://www.voanews.com/azerbaijani/news/> (Müraciət tarixi: 02.05.2020)
6. Münaqişənin nizamlama prosesi // URL: <http://mfa.gov.az/index.php?option> (Müraciət tarixi: 02.05.2020)
7. Цыганков П.А., Дробот Г.А. Международные отношения: теории, конфликты, движения, организации. М.: Альфа-М, Инфра-М., 2008, 320 с.
8. Раджабли А.А. Национальные интересы и международная безопасность (анализ внешне-политического поведения). Баку: Китаб адеми, 2004, 400 с.
9. Дробот Г. А. Роль международных организаций в мировой политике: основные теоретические подходы // Вестник Московского университета. Сер. Социология и политология. М, 1999, № 1, с. 140-148
10. Süleymanlı N. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin informasiya modeli. Süleymanlı N. elmi red. M.Süleymanov. Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 2011. – 280 s.
11. Tovuzda döyüşlər: cəbhədə nə baş verir? Təhlilçilər şərh edir // URL: <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-53392213> (Müraciət tarixi: 28.08.2020)
12. Anar Məmmədov: ATƏT-in Minsk Qrupu tərəfindən Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması üzrə əməli addımların atılmasının zamanıdır // URL: <http://www.yap.org.az/az/view/news/43518> (müraciət tarixi: 28/08/2020)

РОЛЬ ОБСЕ В РАЗРЕШЕНИИ НАГОРНО-КАРАБАХСКОГО КОНФЛИКТА КАК БАЗА ДАННЫХ

Ш.Ф.АХМЕДОВА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются действия Минской Группы ОБСЕ по разрешению Армяно-Азербайджанского, Нагорно-Карабахского конфликта, осуществленные за период ее создания. Вкратце приводится история возникновения и развития конфликта, излагаются его характерные особенности. Рассмотрены основные этапы создания Минской группы, те меры, которые предпринимала эта группа по изучению положения на фронтах и в каждой стране, участнице конфликта. Начиная с 1992 года, Минская группа на своих заседаниях выдвигала принципы решения конфликта на основе международного права. Рассмотрены принципы, выдвигаемые каждой из сторон конфликта. Показано, что документы, принятые этой авторитетной организацией, так же, как и резолюции ООН по Нагорному Карабаху, игнорируются армянской стороной. Отмечено, что именно в этом и заключается трудность решения проблемы. Не осуществляются также решения, принятые на уровне Европейского Совета. Информационная база по деятельности ОБСЕ в связи с Нагорно-Карабахским конфликтом, показывает, что в основном она содержит документы, принятые этим международным сообществом, а также результаты мониторингов, которые представители Минской группы периодически проводят на линии границ.

Ключевые слова: Нагорно-Карабахский конфликт, ОБСЕ, международное право, Южнокавказский регион, информационная безопасность

ROLE OF THE OSCE IN THE RESOLUTION OF THE NAGORNO-KARABAKH CONFLICT AS A DATABASE

Sh.F.AKHMEDOVA

SUMMARY

The article discusses the actions of the OSCE Minsk Group to resolve the Armenian-Azerbaijani, Nagorno-Karabakh conflict, made during the period of its creation. The history of the emergence and development of the conflict is briefly described, its characteristic features are described. The main stages of the creation of the Minsk Group, the measures taken by this group to study the situation on the fronts and in each country, a participant in the conflict, are examined. Since 1992, the Minsk Group at its meetings put forward principles for resolving the conflict on the basis of international law. The principles put forward by each of the parties to the conflict are considered. It is shown that the documents adopted by this authoritative organization, as well as the UN resolutions on Nagorno-Karabakh, are ignored by the Armenian side. It is noted that this is precisely the difficulty of solving the problem. Nor are decisions taken at the European Council level implemented. The information base on the activities of the OSCE in connection with the Nagorno-Karabakh conflict shows that it mainly contains documents adopted by this international community, as well as monitoring results that representatives of the Minsk Group periodically conduct on the border lines.

Keywords: Nagorno-Karabakh conflict, OSCE, international law, South Caucasus region, information security

UOT 94 (479.24)**AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINDA NEFT VƏ QEYRİ-NEFT
SƏNAYE SAHƏLƏRİNİN XÜSUSİ ÇƏKİSİ (2003-2018-ci illər)****A.CƏFƏRLİ*****Bakı Dövlət Universiteti******aytenjafarli@bsu.edu.az***

Məqalədə ilk dəfə olaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin hakimiyyəti dövründə sənayenin neft və qeyri-neft sahələri qarşılıqlı müqayisəli şəkildə araşdırılmış, mətbuatda dərc olunan məlumatlarla birlikdə statistik göstəricilər və bu istiqamətdə nəşr olunmuş kitablardakı nəzəri məlumatlardan istifadə edilmişdir. Məqalədə sənayenin qeyri-neft sahəsinin 2003-2013-cü ildəki inkişafı ilə 2013-2018-ci ildəki inkişafı arasındakı fərqlər və bu fərqləri yaradan səbəblər öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda araşdırmada neft sənayesinin inkişaf dinamikası haqqında da məlumat vardır.

Açar sözlər: Azərbaycan, iqtisadiyyat, neft sənayesi, qeyri-neft sənayesi, inkişaf

2020-ci ilin mart ayından Azərbaycanda dünyanın hər yerini cənginə almış koronavirus pandemiyasının yayılması və bu zaman Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin başçılığı ilə bu bəlanın qarşısının alınması üçün həyata keçirilən müxtəlif istiqamətli tədbirlər bir daha göstərdi ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün neft sənayesi qədər qeyri-neft sənayesi də olduqca əhəmiyyətlidir. Bu istiqamətdə araşdırmaların az olduğunu da nəzərə alsaq, məqalənin aktual olduğu qədər də zəruri olduğu qənaətinə gələ bilərik.

27 sentyabr 2020-ci ildən etibarən Azərbaycanda Vətən müharibəsi baş verdi. 44 günlük bu müharibədən Azərbaycan ordusunun qalibiyyətinin əsas səbəblərindən biri də Azərbaycan Müdafiə Sənayesində istehsal olunan yerli hərbi təchizat və silahlardan istifadə olmuşdur. Bu bir daha Prezidentimizin qeyri-neft sənayesinə önəm verməsinin səbəbini və əhəmiyyətini sərgiləyir. Çünki Müdafiə sənayesi qeyri-neft sənayesinin, demək olar ki, bütün sahələrinin kompleks iştirakı ilə təşəkkül tapmışdır. Burada yüngül sənaye məhsullarından ağır sənaye və maşınqayırma sənayesinə qədər bütün sahələr kompleks şəkildə əhəmiyyətli rola malikdir. Ona görə də qeyri-neft sənayesi, onun sahələri və ona neft sənayesinin əsas təsirlərinin araşdırılması olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir və müasir dövrümüz ilə də səsleşir. Onu da vurğulamaq

lazımdır ki, sənayenin həm neft, həm də qeyri-neft sahələri bir-biri ilə olduqca sıx bağlıdır və birinin inkişafı digərinin inkişafından birbaşa asılıdır.

İqtisadiyyatımızın neft sektoru ilə paralel olaraq qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi 2003-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilən İlham Əliyevin də daim diqqət mərkəzində olmuşdur. O, 20 sentyabr 2004-cü il “Əsrin müqaviləsi”nin 10-cu ildönümünə həsr olunmuş təntənəli mərasimdəki çıxışında demişdir: “Biz iqtisadiyyatımızı elə şaxələndirməliyik ki, o, təkcə neft amilinə söykənməsin. Bunun üçün çox geniş tədbirlər görülür və Azərbaycan iqtisadiyyatının qeyri-neft sektoru uğurla inkişaf edir. Gələcəkdə bu, bizə imkan verəcəkdir ki, ölkəmizin hər bir bölgəsi, rayonu inkişaf etsin. Amma bütün bunların təməlində neft amili durur. Neftdən əldə olunan gəlirlər də çox səmərəli şəkildə qorunub saxlanılır və onlardan istifadə edilir” [1, 271]. Bu nitqində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin bir daha hər iki sahənin bir-birindən asılı olduğunu, onlardan birinin digərinə təkanverici qüvvə ola biləcəyini söyləmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 27 sentyabr 2004-cü il tarixli fərmanı ilə “Neft və qaz gəlirlərinin idarə olunması üzrə uzunmüddətli strategiya” təsdiq olunmuşdur [3, 122]. Bu fərmanda əsas diqqət neftdən gələn gəlirin qeyri-neft sektoruna yönəldilməsi nəzərdə tutulurdu. Hazırda bu fərmanın yerinə yetirilmiş olduğunu söyləmək mümkündür, çünki əvvəlki illərlə müqayisədə qeyri-neft sektorumuz dəfələrlə inkişaf etmişdir.

2003-2010-cu illərdə neft sənayesi və onun iqtisadiyyatda çəkisi. 2000-ci illərin əvvəllərində Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas sahələrindən birini Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin daim diqqət mərkəzində olan və sürətlə inkişaf edən neft sənayesi təşkil etmişdir. 2003 - 2006-cı illərdə istehsal edilən ümumi sənaye məhsulunun 61%-dən çoxu mədənçıxarma sənaye sahəsinin payına düşürdü. 2006-cı ildə Azərbaycanda 32 milyon ton neft çıxarılmışdı [2, 376]. Neft sənayesindən əldə edilən gəlirlərin qeyri-neft sənayesinin inkişafına yönəldilməsi tezliklə öz nəticəsini verməyə başladı. Azərbaycanda yeni zavod və fabriklər açılmasına başlandı və bir çox müəssisələr isə yenidən quruldu. Ölkəmizdə yeyinti sənayesinin inkişafı üçün əhəmiyyətli hesab oluna biləcək “Xaçmaz rayonu Qafqaz Konserv Zavodu” istehsal gücünü artırmaq üçün yenidən quruldu [1, 264]. 7 dekabr 2004-cü il tarixində “Azərbaycan xalça sənətinin qorunması və inkişaf etdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun qəbul olunması və 2005-ci il fevral ayının 7-də həmin qanunun tətbiq edilməsi haqqında ölkə prezidentinin fərmanı toxuculuq sənayesi sahəsində atılmış mühüm addım olub, qeyri-neft sənayesinin inkişaf etdirilməsinə istiqamətlənmişdi [5].

2006-cı ildə Bakı-Tiflis-Ceyhan və Bakı-Tiflis-Ərzurum kəmərlərinin inşası ilə Azərbaycan bölgənin və dünyanın neft və qaz ixrac edən ölkəsinə çevrildi [2, 376]. Ölkəmizdə qeyri-neft sənayesinin inkişafı üçün bir sıra əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirildi. 23 mart 2006-cı il İmişli rayonunda Şəkər zavodunun açılması yeyinti sənayesində, 13 aprel 2006-cı il tarixində Şəki Kərpic Zavodunun

fəaliyyətə başlaması isə tikinti sənayesində istehsalın həcmi artırıldı [1, 225]. Ölkədə istehsal olunan bəzi sənaye məhsulları getdikcə idxal məhsullarına tələbatı azaldı və bu da özlüyündə iqtisadiyyatımızın daha da güclənməsinə səbəb oldu.

23 avqust 2007-ci ildə "Azərişənaatservis" MMC-nin şpal zavodunun fəaliyyətə başlaması həm tikinti, həm də nəqliyyat sənayesi sahələri üçün böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Buna baxmayaraq, həmin ildə də qeyri-neft sənayesi, neft sənayesinin inkişafına görə geri qalırdı. Ona görə də Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin Bakıda XIV Beynəlxalq "Xəzər Neft, Qaz, Neftayırma və Neft Kimyası - 2007" Sərgisi və Konfransının açılış mərasimindəki çıxışında bildirirdi ki, "İndi əsas məqsədimiz qeyri-neft sektorunun inkişafıdır. Neftdən əldə olunan gəlirləri də həm sosial məsələlərin həllinə, həm də nəhəng infrastruktur layihələrinə, qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəldirik" [1, 209].

Ötən illərlə müqayisədə 2008-2010-cu illərdə Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev sənayenin qeyri-neft sahəsinin inkişafına istiqamətlənən çoxlu sayda tədbirlər həyata keçirmişdir. Ölkədə 3 mart 2008-ci il Gəncə Polad Kompleksinin və Detal Alüminium Zavodunun təməli qoyulmuş, 2009-cu ildə nəqliyyat sənayesi istiqamətində uğurlu tədbirlər həyata keçirilmiş, 2010-cu il iyul ayında Masazır Duz zavodu, 14 oktyabr tarixində Yevlaxda "Azərtoxum" MMC müəssisəsi fəaliyyətə başlamışdır. Masazır Duz zavodunun açılışındakı nitqində prezident bir daha qeyri-neft sahəsinin ölkənin iqtisadi siyasətinin əsas prioritet məsələlərindən biri olduğunu vurğulamışdır [1, 173-175]. Bu da Azərbaycanda həm ağır sənayenin, həm də aqrar və yeyinti sənayesinin inkişafı üçün zəmin yaradıldığını göstərir. Ümumiyyətlə, 2010-cu ili sənayenin qeyri-neft sahəsinin inkişafı üçün uğurlu illərdən biri hesab etmək olar. Bu ildə neft sənayesinin inkişafının təməli olan neft hasilatı 51 milyon tona çatmışdı. Nəticədə, Azərbaycanda neft hasilatı əvvəlki illərlə müqayisədə 5,6 dəfə artmış oldu [4].

2011-2018-ci illərdə qeyri-neft sənayesinin inkişaf tendensiyası. 2011-2014-cü illər Azərbaycan neft sənayesi üçün bir necə əhəmiyyətli hadisələrlə yadda qaldı. Azərbaycan qazının Avropaya çıxarılması istiqamətində tədbirlər həyata keçirildi, Trans - Anadolu Qaz Kəməri (TANAP) və Trans - Adriatik Qaz Kəməri (TAP) layihələrinin həyata keçirilməsi ilə bağlı müxtəlif müqavilələr bağlandı. Bunların içərisində ən əhəmiyyətli Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin "XXI Əsrin Müqaviləsi" adlandırdığı Yekun İnvestisiya Qərarıdır. Bu sənəd 2013-cü il dekabrın 17-də Bakıda Azərbaycan, Albaniya, Bolqarıstan, Gürcüstan, Xorvatiya, Monteneqro dövlət və hökumət başçıların, İtaliyanın xarici işlər naziri, Türkiyənin enerji və təbii sərvətlər naziri, ABŞ prezidentinin enerji məsələləri üzrə müşaviri və Avropa İttifaqının enerji məsələləri üzrə komissarının iştirakı ilə imzalanmışdır [2, 377]. Azərbaycan dövləti bu illərdə də neft sənayesindən gələn gəlirin çox hissəsini qeyri-neft sahəsinin inkişafına yönəlmiş, 2013-cü ildə bu sahəyə qoyulan investisiyanın həcmi 36 milyard manatı ötmüşdür. 6 may 2011-ci ildə Ağcabədi rayonunda "Atena" süd məhsulları kombinatı fəaliyyətə başlamış, 23 sentyabr 2011-ci ildə Xaçmaz Kondensator

zavodu yenidən qurulmuş, 17 noyabr 2011-ci il tarixində Şəki şərab zavodu açılmış, 19 dekabr 2011-ci ildə Sumqayıtda karbamid istehsalı zavodunun təməli qoyulmuşdur [1, 129-139]. 30 may 2012-ci il Naxçıvan sement zavodu, 10 iyul 2012 tarixində Azərbaycanda Qaradağ Metal Konstruksiyalar zavodu fəaliyyətə başlamışdır. 2012-ci ilin 19 dekabr tarixində Prezident İlham Əliyev Bakı Bərk Məişət Tullantılarının Yandırılması zavodunun açılışında və Balaxanı Sənaye Parkının təməlqoyma mərasimində iştirak etmişdir [1, 65, 93].

2013-cü ildə ölkə ərazisində sənayenin də daxil olduğu ümumi qeyri-neft sektorunda 32637.9 milyon manatlıq əlavə dəyər yaradılmış və bu əlavə dəyərdə qeyri-neft sənayesinin xüsusi çəkisi 8.2% təşkil etmişdir. Qeyri-neft sənayesi ÜDM-in artımına 0.2 faiz bənd, qeyri-neft ÜDM-in artımına 0.4 faiz bənd, sənayenin 1.2% artımına isə 0.4 faiz bənd müsbət töhfə vermişdir. Qeyri-neft sənayesində yaradılan əlavə dəyərin strukturunda mədənçixarma sənayesinin xüsusi çəkisi 2.4% və ya 63.9 milyon manat, emal sənayesinin xüsusi çəkisi 53.2% və ya 1419.3 milyon manat, elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatının xüsusi çəkisi 41.7% və ya 1111.3 milyon manat, su təchizatı, tullantıların təmizlənməsinin xüsusi çəkisi isə 2.7% və ya 71.9 milyon manat təşkil etmişdir. Həmçinin 2013-cü ilin yanvar-dekabr aylarında qeyri-neft sənayesində 6776.6 milyon manatlıq məhsul istehsal edilmiş və əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 4.8% artmışdır. Qeyd olunan dövrdə qeyri-neft sənayesində istehsal edilən məhsul ölkə üzrə bütün sənaye məhsullarının 20.1%-ni təşkil etməklə, əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə onun payı 0.7 faiz bənd artmış, sənayenin 1.8% artımına qeyri-neft sənayesi 0.9 faiz bənd müsbət töhfə vermişdir. Qeyri-neft sənayesinin alt sahələri üzrə sənayenin artımına ən çox müsbət töhfə verən sahə qeyri-neft emal sənayesi (0.7 faiz bənd) olmuşdur. Qeyri-neft emal sənayesinin alt sahələri üzrə sənayenin artımına ən çox qida məhsulları istehsalı (0.3 faiz bənd) və tikinti materialları istehsalı (0.2 faiz bənd) sahələri təsir göstərmişdir. Yanvar-dekabr ayları ərzində qeyri-neft sənayesinin artımına qeyri-neft emal sənayesi 3.8 faiz bənd, elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sahəsi 0.8 faiz bənd, su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsi 0.4 faiz bənd müsbət töhfə vermişdir. Hesabat dövründə qeyri-neft sənayesinin artımına ən çox müsbət töhfə verən qeyri-neft emal sahələri qida məhsulları istehsalı (1.6 faiz bənd), tikinti materialları istehsalı (1.0 faiz bənd) və maşın və avadanlıqların istehsalı (0.6 faiz bənd) sahələri olmuşdur [6]. 2013-cü ildə Kürdəmir heyvandarlıq və süd kompleksinin yeni qablaşdırma sahəsi, Şirvan şəhərində "Cənub" Elektrik Stansiyası, Qazax Sement Zavodunun yeni istehsal xətti, Sumqayıtda "Gilan" Tekstil Parkının, Hacıqabul rayonundakı "Gilan" Keramik Parkında seramik plitələr istehsalı zavodunun Qəbələ heyvandarlıq südçülük kompleksinin fəaliyyətə başlaması [1, 15, 37-38] qeyri-neft sənayesinin inkişafının bariz nümunəsi sayıla bilər. Bu da ötən onillik ilə müqayisədə qeyri-neft sahəsinin inkişaf səviyyəsinin əsas göstəricisidir. 04 iyun 2013-cü il

tarixində ölkəmizdə XIX Azərbaycan Beynəlxalq Qida Sənayesi və VII Azərbaycan Beynəlxalq Kənd Təsərrüfatı sərgiləri keçirilmiş və Prezident İlham Əliyev də həmin sərgilərdə iştirak etmişdir [1, 23].

2014-2018-ci illərdə neftin dəyərinin aşağı düşməsinə baxmayaraq, qeyri-neft sektoru sürətlə inkişaf etmiş və bu bölmənin iqtisadiyyatdakı həcmi artmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2014-cü ildə də “Bizim uğurlu inkişafımız qeyri-neft sənayesinin inkişafı ilə təmin edilmişdir” prinsipini əsas götürərək müvafiq sərəncamları ilə bu sahəyə xüsusi diqqətin göstəricisi kimi 2014-cü ili “Sənaye ili” elan etmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin tərəfindən 2014-cü ilin dekabrında Sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illəri əhatə edən Dövlət Proqramı təsdiq edilmişdir. Bu proqramda qeyri-neft sənayesinin həcmünün artırılmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Proqramda sənaye sahələrinin modernləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi ilə bərabər, qeyri-neft sənaye sahələrinin ixrac potensialının artırılması da nəzərdə tutulurdu. Həmçinin Prezidentin “Sənaye müəssisələrinin yaradılması və təşkili haqqında” 8 oktyabr 2014-cü il tarixli fərmanı ilə ölkədə sənaye məhəllələrinin yaradılması davamlı prosesə çevrilmişdir [7].

2015-ci ildə neftin qiymətinin kəskin səviyyədə aşağı düşməsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev öz çıxışında demişdir: “2015-ci ildə neftin qiyməti kəskin şəkildə aşağı düşmüşdür, üç dəfə aşağı düşmüşdür. Bunu ilin əvvəlində təsəvvür etmək mümkün deyildi. Ancaq bu, reallıqdır və yenə də Azərbaycanda aparılan düşünülmüş iqtisadi siyasət nəticəsində iqtisadi artım təmin edildi, Azərbaycanda qeyri-neft sektoru inkişaf etdi. Xüsusilə qeyri-neft sənayesinin 7 faizdən çox artması məni xüsusən sevindirir” [8]. Bu artım göstəricisi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin qeyri-neft sektorunu daim diqqət mərkəzində saxlamasının və qeyri-neft sənaye sahələrinə xüsusi diqqət ayırmasının nəticəsidir.

Statistikaya əsasən, 2016-cı ildə Azərbaycanda iqtisadi artım 3,1 faiz, ölkə üzrə ümumi daxili məhsul istehsalı 50 milyard dollar təşkil etmişdir. Onu da xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, bu artım əsasən qeyri-neft sektorunda əldə olunmuşdur. Həmçinin 2016-cı ildə qeyri-neft iqtisadiyyatı 4 faizdən çox olmuş və onun iqtisadiyyatda çəkisi 70 faizə çatır. İl ərzində sənaye istehsalı 2,1 faiz, qeyri-neft sənayesi isə 7,7 faiz artmışdır. Əlavə dəyərin 33,7 faizi sənayedə, 13,7 faizi tikintidə, 9,9 faizi ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri, 5,9 faizi kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq, 5,5 faizi nəqliyyat və anbar təsərrüfatı, 2,0 faizi informasiya və rabitə, 18,7 faizi isə digər sahələrdə əldə olunmuşdur [8].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 5 may 2016-cı il tarixli sərəncamı ilə xalça istehsalı sahəsində sürətli inkişaf başlanmış, paytaxt və bölgələrdə xalça emalatxanalarının təşkili, onların avadanlıqla təminatı, infrastrukturunun yaxşılaşdırılması işləri genişlənmiş, “Azərçalça” MMC yaradılmışdır [5]. Statistik məlumatlara görə qeyri-neft sənayesi istehsalı 2015-ci

ildə 8.4 %, 2016-cı ildə 4.8%, 2017-ci ildə 3.7%, 2018-ci ildə 9.1% artmışdır. 2018-ci ildən etibarən Azərbaycanda minik və yük avtomobillərinin istehsalının həcmi artmış, “Xəzər” avtomobil zavodunda 1600-dən çox avtomobil istehsal olunmuş, 400-dən çox sifariş qəbul edilmişdir [7].

Nəticə. Əldə olunmuş bütün materialları müqayisə edərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycanda qeyri-neft sənayesinin inkişafı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin uğurlu siyasəti nəticəsində təmin olunmuşdur. 2010-cu ilə qədər inkişaf etməyə başlayan qeyri-neft sənayemiz 2010-cu ildən etibarən öz inkişafını sürətləndirmişdir. Qeyri-neft sənayesinin inkişaf etməsində əsas maliyyə qaynağı neft sənayesində əldə olunmuşdur. Bu da neft və qeyri-neft sənaye sahələrinin qarşılıqlı şəkildə inkişafını zəruri edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan 2013-2003: əsrə bərabər illər. İqtisadiyyat inkişaf və tərəqqi amili kimi. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 276.
2. Azərbaycan tarixi. M.Q.Abdullayevin redaktorluğu ilə. Bakı: Bakı Universiteti, 2019, 414 s.
3. Ulduzov H.R. Azərbaycanın neft sənayesi və neft strategiyasının əsasları. Bakı: Elm, 2013, 137 s.
4. Respublika qəzeti. 24 dekabr, 2019-cu il, s. 8
5. Səs qəzeti, 5 aprel 2017-ci il, s. 10
6. Qeyri-neft sənayesi. Azərbaycan Respublikası Sənaye Nazirliyi.
<https://www.economy.gov.az/article/development-of-non-oil-industry-in-january-march-2012/22065>. Yenilənilib: 05.02.2014 13:11. Baxılıb: 07.08.20.
7. Səs qəzeti. 31 may 2019-cu il, s. 5
8. Respublika qəzeti. 07 Yanvar 2016, s. 1

УДЕЛЬНЫЙ ВЕС НЕФТЯНАЯ И НЕНЕФТЯНАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В ЭКОНОМИКЕ АЗЕРБАЙДЖАНА (2003-2018 гг.)

А.ДЖАФАРОВА

РЕЗЮМЕ

В статье проводится сравнение нефтяная и не нефтяная промышленность во время правления нынешнего президента Азербайджана Ильхама Алиева. При этом автор использовал статистические показатели и теоретическую информацию в книгах, изданных в этом направлении, а также информацию, опубликованную в прессе. В статье отражены различия в развитии не нефтяная промышленность в 2003-2013 гг. и в 2013-2018 гг. и причины этих различий, в то же время исследование дает информацию о динамике развития нефтяной промышленность.

Ключевые слова: Азербайджан, экономика, нефтяная промышленность, не нефтяная промышленность, развитие

SPECIAL WEIGHT OF OIL AND NON-OIL INDUSTRY IN AZERBAIJAN'S ECONOMY (2003-2018)

A.Jafarova

SUMMARY

The Paper deals with the compare of the oil and non-oil industries during the rule of the current President of Azerbaijan, Ilham Aliyev. In this case, the author used statistical indicators and theoretical information in books published in this direction, along with information published in the press. The article reflects the differences between the development of the non-oil industry in 2003-2013 and in 2013-2018 and the reasons for these differences. At the same time, the study provides information on the dynamics of development of the oil industry.

Keywords: Azerbaijan, economy, oil industry, non-oil industry, development

UOT 94 (479.24)

ŞAH İSMAYIL XƏTAINİN DÜNYAGÖRÜŞÜNDƏ TƏSƏVVÜF VƏ ŞİƏLİYİN VƏHDƏTİ

G.Ə.RƏHİMLİ

Bakı Dövlət Universiteti
gunelrahimli1@gmail.com

Məqalədə Səfəvilər dövlətinin yaradıcısı Şah İsmayıl Xətəinin “Divan”ına mənbə kimi yanaşılaraq onun təsəvvüf və şiəliklə bağlı fikirləri araşdırılmış və onun dini dünyagörüşü öyrənilmişdir. I Şah İsmayılın hakimiyyəti dövründə “on iki imam şiəliyi”nə keçildiyi qeyd edilsə də, bu əslində mübahisəli məsələdir. Belə ki, Şah I İsmayıl hakimiyyətə gəldikdən sonra həqiqətən, on iki imam adına xütbə oxutmuş və azana “Əliyyəh vəliyyəllah” sözlərini əlavə etdirmişdir. Lakin Şah İsmayılın “Divan”ındakı şeirlərinə baxdığımız zaman onun tam bir sufi olduğunu da hiss edə bilirik. Onun şeirlərində bir təsəvvüfi dərinlik var. Bütün bunlar Şah İsmayılın bağlı olduğu Qızılbaş ideologiyasının da özünəməxsus sufi-təsəvvüfi bir ideologiya olduğunu deməyə əsas verir. Səfəvi dövləti şahları siyasi məqsədlərinə çata bilmək üçün məzhəbçilikdən faydalanmış və Şiəlik zamanla bu dövlətinin əsas məzhəbinə çevrilir. Səfəvilər dövlətinin qurulmasına qədər Şiə meyilli sufi təriqətin nümayəndələri olan qızılbaşlar dövlət qurulduqdan sonra zamanla Şiə məzhəbinin tərəfdarına çevrilməyə başlayır. Lakin qızılbaşların heç də hamısı tam Şiələşmir. Türkiyə, Azərbaycan və İran ərazisində yaşayan bir qrup qızılbaş öz keçmiş inanclarını indiyə qədər mühafizə edərək yaşatmağa davam edir.

Açar sözlər: Şah İsmayıl Xətai, təsəvvüf, şiəlik, sufi

XIII əsrdə Moğolların şərqi yürüşləri ilə İslamda təriqətləşmə prosesi güclənir və yeni təriqətlər ortaya çıxır. Maraqlıdır ki, bu təriqətlərin əksəriyyəti zamanla öz təsirini itirir və tarix səhnəsindən silinir. Sufi-dərviş təriqəti kimi ortaya çıxan Səfəviyyə təriqəti isə həmin dövr üçün aktual olmaqla birlikdə, dövrümüzdə də öz təsirini hiss etdirməkdədir. Görünür, bu təriqətin ideoloji sisteminin möhkəmliyindən, insanların inancını, güvənini qoruyub saxlaya bilməsindən irəli gələn bir məsələdir.

Ərdəbildə yaranan Səfəviyyə təriqətinin davamçıları zamanla Qızılbaş ideologiyasının daşıyıcılarına çevrildilər. Bu ideologiyanın diqqəti cəlb edən əsas cəhəti təsəvvüf və şiəlik elementlərini özündə birləşdirməsi idi.

Sufilik və təsəvvüf anlayışları həmişə qoşa işlənən anlayışlar olmuşdur və təsəvvüf haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Təriqətlər mövzusunun araş-

dıran Yaqub Babayev sufizmlə təsəvvüf anlayışlarının eyni mənalı olduğunu yazır və onun izahını belə verir: “Sufizm və təsəvvüf orta əsrlərdə İslam aləmində geniş yayılmış dini-fəlsəfi, mistik, mənəvi-əxlaqi düşüncə və davranış sistemidir” [1, 8]. Təsəvvüf sufilərə görə, qəlbi saflaşdırmaq, pis niyyətdən uzaqlaşmaq, qəlbi xoş niyyətlərlə doldurmaq, dini əmrləri yerinə yetirərək, nəfsə qalib gələrək Allaha yaxınlaşmaq kimi mənalarda yozulur.

Şah İsmayıl Xətəinin dünyagörüşündə təsəvvüf və şüəliyin vəhdəti. Şah İsmayıl Xətəinin şeirlərində də təsəvvüflə bağılı fikirlərə xüsusi yer verilmişdir. O, təsəvvüfü qəlbi təmiz saxlamaq, qiybət etməmək, yaxşı işlər görmək, pis insanlardan uzaq durmaq, kamil insanlarla münasibət qurmaq, nəfsə qalib gəlmək kimi tərənnüm etmişdir [2, 42].

Bir sıra araşdırmaçılar təsəvvüf və şüəlik arasında bağılılıq olduğı fikrini irəli sürürlər. Məsələn, Mişel Mazzavi qeyd edir ki, həqiqi şüəlik təsəvvüfdür və eyni şəkildə həqiqi təsəvvüf də şüəlikdən başqa bir şey deyildir [3, 83]. M.Mazavvi bu ifadəni XIII-XV əsrdə İslam Şərquində yayılmaqda olan şüəlik və sufizmi nəzərdə tutaraq istifadə etmişdir. Həmin dövr şüəliyi ilə təsəvvüfün oxşar tərəfləri çox idi. İ.P. Petruşevski də bu fikrə şüəlik çıxaraq şüə hərəkatının təsəvvüfi bir xarakterinin olduğınu, şüəlik və mistisizmin vəhdət təşkil etdiyini yazır. Həmçinin o qeyd edir ki, moğıol zülmündən bezən kütlələr (müəllif XIII-XIV əsrləri nəzərdə tutmuşdur – G.R.) etiraz olaraq şüəliklə əlaqəli olan sufizimdə özlərini ifadə edirdilər [4, 302]. Mustafa Kara isə bu oxşarlığı hansı məsələlərdə olduğınu dəqiq qeyd edərək yazır ki, şüəlik-təsəvvüf bağılantısında imamın məsum (günahsız) olması, vəlinin qoruyucu (mahfuz) olması, qəbir-lərin müqəddəsləşdirilməsi, ikilik anlayışı, ayət və hədisləri təvil etmək (aydınlaşdırmaq), imamlara və şeyxlərə mütləq bağılılıq, mehdilik, elmin qaynağı anlayışı, əhli-beytə həddən artıq sevgi, imamət-vəlayət və başqa məsələlərdə ortaqlıq var idi [5, 243-244]. Saffet Sarıkaya sufi təsəvvüfündə əhli-beytə və Həzrəti Əliyə sevgi ilə yanaşı, digər səhabələrə də hörmətlə yanaşılması səbəbi ilə bunu “təsəvvüfi şüəlik” olaraq izah edir və siyasi şüəlikdən ayırır [6, 184].

Qızılbaşlarda Allah, Həzrəti Məhəmməd (s.ə.v) və Həzrəti Əlinin yeri məsələsində bəzən yanlış mülahizələr irəli sürülür. Amma həm Xətəinin “Divan”ına, həm də “Şeyx Səfi buyruğına” baxdığımız zaman Allahın ən uca varlıq, yaradan, haqq kimi qəbul olunduğınu görürük. Buyruqda Allah gücü sonsuz, bağışlayıcı, hikmət sahibi, yaradan, qüdrət olaraq yad edilir [7, 137-138; 8, 253]. Şah İsmayıl “Divan”ında isə Tanrı əzəli, əbədi, qadir, yaradan, kitab endirən olaraq vurğulanır [2, 253]. Məhəmməd peyğəmbər (s.ə.v) Allahın elçisi və sonuncu peyğəmbəri olsa da, Şah İsmayıl Xətəi “Divan”ında Hz. Məhəmməd və Hz. Əli adlarının çox vaxt qoşa işləndiyinin şahidi oluruq.

Məhəmməd, Əlidir quran bu yolu
Möminə saçıldı təriqət gülü
Bir ulu dərgahdır sürün bu dəmi
Əli ilə Məhəmmədin eşqinə [2, 45].

Qızılbaşlar Məhəmməd peyğəmbərlə Həzrəti Əlinin eyni nurdan yaranan iki bədən olduğu fikrini müdafiə edir, yolun Hz. Məhəmməd və Hz. Əli yolu olduğu irəli sürüdürlər.

Təsəvvüflə şiəliyi bir-birinə bağlayan ən mühüm anlayışlardan biri Meh-dilik idi. Şifahi islama görə, axırıncı imam Mehdi ölməmiş, o, göyə çəkilmiş və ədaləti bərpa etmək üçün qayıdacaqdır [9, 295]. Bu anlayışa inananlar daim ədalətli bir xilaskar axtarışında olurlar. Onu deyə bilərik ki, bu anlayış Səfəviləri şeyxlikdən şahlığa aparan yolda üstün bir rola sahib olmuşdur. R. Seyvori yazır ki, qızılbaşlar Səfəvi şahlarını, xüsusilə də Şah İsmayılı Mehdi olaraq görməkdə idilər [10, 767]. Xətəinin şeirlərinə baxdığımız zaman onun özünü Mehdi olaraq qələmə verdiyinin şahidi oluruq:

Xətəi Mehdi oldu.
İmamlar cəhdi oldu,
Gətir, getdi qəm-qüssə,
Şadilik vaxtı oldu [11, 357].

Qızılbaşlar İsmayıl Səfəvinin Mehdi olduğuna inanaraq bu mübarizəyə girişmişdilər. Bəlkə də Səfəvilərə qələbəni gətirən elə bu inam olmuşdur. Ancaq bir şeirində “Məhəmməd Mehdiyi-sahibi zamanın eşiqində gədaidir Xətəi” deməsi onun əvvəlki fikrinin siyasi məqsədindən irəli gəldiyini də göstərir [12, 182].

Təsəvvüf və şiəlikdə olan digər bir anlayış isə imamət anlayışı idi ki, bu sünnilikdə yoxdur. Bu anlayışın da Səfəvilər dövlətinin qurulmasında xüsusi yerinin olduğu məlumdur. S. Dalkıran yazır ki, şiələr inanırlar ki, imamlar da peyğəmbərlər kimi günahsızdırlar, onlar heç günah işləməzlər, ucsuz-bucaqsız bilgiyə sahibdirlər və bu bilgilər də vəhiydir (yəni Allahdan gəlmişdir). Bu ideologiyaya görə, imamlara itaət də məcburidir. Belə bir ideologiya ilə yoğ-rulan qızılbaşlar Şah İsmayılı həm dünyəvi lider, həm də imam kimi baxırdılar və onun əmrlərini sorğu-sualsız yerinə yetirirdilər. Hətta bəzilərinə görə, o, peyğəmbər, bəzilərinə görə isə tanrının yer üzündəki bir təzahürü kimi qəbul olunurdu [13, 83]. Şah İsmayıl öz varsağlarının birində bu əlamətləri daşı-dığını özü də bildirsə də, S.Dalkıranın sonuncu fikrinin əksinə, sadəcə olaraq Şah İsmayıl Həzrəti Əli soyundan olduğunu dini-ideoloji və siyasi məramına uyğun şəkildə ifadə edir:

Allah Allah deyir, qazilər,
Ğazilər deyən şah mənəm.
Qarşu gəlin, Səcdə qılım,
Ğazilər dini şah mənəm, [12, 325; 14, 403].

I Şah İsmayılın hakimiyyəti dövründə “on iki imam şiəliyi”nə keçildiyi qeyd edilsə də, bu əslində mübahisəli məsələdir. Belə ki, İsmayıl hakimiyyətə gəldikdən sonra həqiqətən on iki imam adına xütbə oxutmuş və azana “Əliyyəvə vəliyyəvəllah” sözlərini əlavə etdirmişdir. Lakin Şah İsmayılın “Divan”ındakı şeirlərinə baxdığımız zaman onun tam bir sufi olduğunu da hiss edə bilirik. Onun şeirlərində bir təsəvvüfi dərinlik var. Şah İsmayıl Allahın varlığına içdən

inanan, Həzrəti Peyğəmbərə qəlbən bağlı olan bir şəxsiyyət olmuşdur. Ancaq onun qəlbində Həzrəti Əli sevgisinin də xüsusi bir yeri olduğu görünür.

Məhəmməd, Əlinin aldım əlini
Haq deyib tuttuğum əldən ayrılmam
On iki İmamım tuttum yolunu
Haq deyib tuttuğum yoldan ayrılmam [2, 57].

Digər bir tərəfdən onun Tanrı anlayışında da vəhdət əl-vücuda (Vəhdət əl-vücuda mürəkkəb sufi nəzəriyyəsi olub, Mühiyyəddin ibn Ərəbi tərəfindən irəli sürüldüyü iddia edilir. Azərbaycanda bu nəzəriyyənin ən görkəmli nümayəndəsi Eynəlqüzzə Miyanəçidir. “vəhdət əl-vücuda” qısa olaraq Yaradanın yaradılan-dakı təcəllisidir– G.R.) izləri də hiss olunur.

Əlini sevərəm candan içəri
Yolunu sürərəm yoldan içəri
Mənə bəndə demə bəndə deyiləm
Dəhi bəndələr var məndən içəri [2, 92].

Onun şeirlərində “ənəl həqq” ifadələrinə tez-tez rast gəlinir. Bu “vəhdət əl-vücuda”, “ənəl həqq” fəlsəfəsi qızılbaşlıqdan öncə hürufiliyin də əsas ideologiyası idi. Ümumiyyətlə, Xətəinin “Divan”ında hürufiliyə yaxın olan fikirlər də yer almışdır. Onun misralarında hürufiliyin təbliğçisi, məşhur Azərbaycan şairi Nəsimiyə məhəbbət misraları da çoxdur.

Misal 1.

Könlünə gətirmə şəkk ilə güman,
Seyyid Nəsimiyə də ol oldu şan,
Tanrı ilə min bir kəlam söyləşən
Əli Mədinədə Musa Turdadır [2, 72].

Misal 2.

Şah Xətai didara bax
Mənsur ipin boynuna tax
Nəsimi oldu Haqqla Haqq
Ol üzülən dərisidir [2, 116].

Bu misralar hürufiklə qızılbaşlığın bağlılığını göstərmək baxımından əhəmiyyətli fakt hesab oluna bilər.

Bütün bunlar qızılbaşlığın tam olaraq kəskin şiəlik olmadığını göstərir. Hətta Şah İsmayıl Xətəinin öz şeirlərində tərəfdarlarının sufilər olduğunu qeyd etməsi bu fikrimizi təsdiqləyir.

Şahın övladına iqrar edənlər,
Əxilər, qazilər, abdallar oldu [15, 57].

Məlumdur ki, əxi, abdal, qazilər də sufi qrupları hesab olunur. Bu fikirlər Qızılbaş ideologiyasının özünəməxsus sufi-təsəvvüfi bir ideologiya olduğunu, Şah İsmayıl Xətəinin isə sufi olduğunu göstərir. Çünki I İsmayıl öz tərəfdarları ilə eyni ideoloji düşüncədə olmasaydı, onların inamını da qazana bilməzdi. O, şeirində bunu belə ifadə edir.

Xətaiyəm bir halam,
Əlif üstündə dalam,
Sofiyəm təriqətdə
Həqiqətdə abdalım [2, 133].

İdeologiyanın daxilində Həzrəti Əlini Məhəmməd peyğəmbərlə (s.ə.v), demək olar ki, eyni mərtəbədə görmək, onun əhli-beyti olan on ikiimam və 14 məsuma (Hz. Məhəmməd (s.ə.v), qızı Fatimə və 12 imam) hörmət etmək və onlara dəyər vermək kimi şüəlik elementləri də çox idi. Lakin qızılbaşlıqda indiki qatı şüəlik qədər ifrata varılmırdı. Qadınlar məclislərdə kişilərlə birlikdə iştirak edirdi. Geyimlərinə məcburiyyətlər yox idi. Qızılbaşlarda təriqət daxilində mürid-mürşid münasibətləri də sufi təriqətlərində olduğu kimi qurulmuşdu. Bunlar qızılbaşlığı indiki şüəlikdən fərqləndirən xüsusiyyətlər idi.

İslamı qəbul etdikləri ilk zamanlardan bəri, onların qəlbində Hz. Əli, əhli-beyt sevgisi olmuşdur. İlk qızılbaşlıq sufilik və şüəliyin vəhdətində formalaşan özünəməxsus bir təriqət, ideologiya idi. Şeyx Cüneydlə Ərdəbil təkkəsində “On iki imam şüəliyi”nin qəbulu və Şah İsmayilla bunun rəsmiləşdirilməsinə baxmayaraq, təriqətə qulluq edən türkmənlərin keçmiş sufi inanclarına bağlılığı davam etməkdə idi. Həqiqətən də Səfəvi sərhədləri daxilindəki qızılbaşlar sonradan tam olaraq şüələşdiyi halda, bu sərhədlərdən kənar qalanlar isə keçmiş təsəvvüfə bağlı inanclarını qoruyub saxlamışlar. Çünki Hz. Əli sevgisi qeyd etdiyimiz kimi, təkcə şüəliyə xas xüsusiyyət deyildi, bu sufi təriqətlərin də təməlinə dayanan inanış idi.

Səfəvi sərhədləri daxilində yaşamış və keçmiş inanclarını günümüzə qədər qoruyub saxlayan bir qism qızılbaş qalmaqdadır. İrene Melikoff yazır ki, Şərqdə İran Azərbaycanında (Cənubi Azərbaycanda) Təbriz yaxınlığında “Qırqlar” və ya “Cəhəltən” adı verilən bir cəmiyyət yaşayır ki, onların inancları və adət-ənənələri Türkiyə ələviləri ilə eynidir. Onlar Əliallahidirlər. Yəni bütün ələvilər kimi Əlini ilahlaşdırırlar. “Qırqlar” yaxud da “Cəhəltən” adı daşıyanlar türkdürlər [15, 34].

İrene Melikoffun bəhs etdiyi bu cəmiyyət əliallahilərdir ki, onlar da bu gün Azərbaycan və İran ərazisində yaşamaqdadırlar. Bu məlumatlara baxdığımız zaman deyə bilərik ki, onlar da keçmiş qızılbaşlardır. İ.P.Petruşevski Qordlevskiyə istinad edərək yazır ki, əliallahılıq Azərbaycanda XV əsrin birinci yarısında əmələ gəlmişdir. Əvvəlcə Qaraqoyunlu əyanları arasında deyil adı köçəri əhali arasında yayılmışdır. Onlar Ön Asiyada indiyə kimi geniş şəkildə yaşamaqdadırlar. Azərbaycanda hələ bu yaxın zamanadək Əliallahılara Qaraqoyunlu deyirdilər [16, 98].

Əliallahi - əhli-həqq, yəni həqiqət adamlarına görə, Əli Allahla bağlı olub, bütün peyğəmbər və imamlarda təcəssüm etmişdir. Vaxt gələcək “gizli” imamda - Mehdidə də Allahla birgə təcəssüm edəcəkdir. Əliallahılıqda Allahın insan övladı sifətində təcəllisinə də inanılır. Onların düşüncəsinə görə, Hz. Əli Allahın görünüşünə bürünmüşdür. Bu fikirlər Səfəvi qızılbaşlarda da var idi. Onu da qeyd edərkən

ki, Qızılbaş ideologiyasına görə, Hz. Əlinin surəti Şah İsmayıl Xətəidə təcəlli etmişdir. Həmçinin bu təriqətdə ruhun dondan-dona girdiyinə də inanılır. Bu inanış Xətəidə də var. Onun şeirindəki “min bir dona girdi dolandı Murtəza (yəni Hz. Əli)” ifadəsi bunu sübut edən faktlardandır. Bu inanc hürufilərdə də var idi.

Nəticə. Nəticədə Şah İsmayıl Xətəinin şeirlərinə mənəbə kimi yanaşdığımız zaman qızılbaşlığın fərqli bir təriqət olduğunu dərk edə bilirik. Bir tərəfdə sufi-təsəvvüfi düşüncələr, digər tərəfdə Şiəlik və nəticədə, bu iki dünyagörüşünün sintezi olaraq ortaya çıxan yeni bir təriqət – qızılbaşlıq. Lakin zamanla dövlət siyasətinə uyğun olaraq bu ideologiya dəyişikliyə uğramış və ideologiyanın Şiəlik yönü üstün gəlmişdir. Qızılbaş ideologiyasının tərəfdarlarının Şah İsmayıl Xətəinin rəhbərliyi ilə qurduğu Səfəvi dövlətinin siyasi məqsədlərinə çata bilmək üçün məzhəbcilikdən faydalanıldığını və Şiəliyin zamanla bu dövlətinin əsas məzhəbinə çevrildiyini görürük. Səfəvilər dövlətinin qurulmasına qədər Şiə meyilli sufi təriqətin nümayəndələri olan qızılbaşlar dövlət qurulduqdan sonra zamanla Şiə məzhəbinin tərəfdarına çevrilirlər. Lakin onu da deyə bilərik ki, qızılbaşların heç də hamısı tam Şiələşmiş. Osmanlı ərazisində yaşayan qızılbaşlar və hətta Azərbaycan və İran ərazisində yaşayan bir qrup qızılbaş öz keçmiş inanclarını indiyə qədər mühafizə edərək yaşatmağa davam edir. Bu gün Türkiyə ərazisində yaşayan ələvilərin və İran və Azərbaycan ərazisində yaşayan əliallahilərin həmin qızılbaşların davamçıları olduqlarını deyə bilərik.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev Y. Təriqət ədəbiyyatı: sufizm hürufizm. Bakı: Nurlan, 2007, 128 s.
2. Ergün S. N. Hatai Divanı, Şah İsmail Safevi edebi hayatı və nefesləri. İstanbul: İstanbul Maarif kitabhanəsi, 1956, 248 s.
3. Mazzaoui M.M. The origin of the Safavids: Siizm, and Sufizm and the Gulat. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH, 1972, 109 p.
4. Петрушевский И.П. Ислам в Иране в VII-XV веках. Ленинград: Ленинградский Университет, 1966, 400с.
5. Kara M. Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi. İstanbul: Dergah yayınları, 2013, 315 s.
6. Sarıkaya M.S. Anadolu Aleviliğinin Tarihi Arka Planı [XI-XIII asrlar]. İstanbul: Post yayınevi, 2016, 235 s.
7. Şeyh Safi Buyruğu / Özetleyen: D.Kaplan. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, 2015, 520 s.
8. Üzüm İ. Kızılbaşlık / Diyanet İslam Ansklopedisi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araşdırmaları Merkezi, 2002, cilt 25, s. 552-557.
9. The Cambridge History of İnan. The Timurid and Safavid periods / ed by P.Jackson. Volume 6. Cambridge: Cambridge University press, 1986,1065 p.
10. Savory R.M. Safavids /Encyclopedia of Islam. Leiden: Brill, 1994, New Edition VIII, p. 767.
11. Şah İsmayıl Xətəi əsərləri / Tərtib edənlər Ə. Səfərlı, X. Yusifli. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 384 s.
12. Şah İsmayıl Xətəi. Keçmə namərd körpüsündən: Şərlər və poemalar. Bakı: Yazıçı, 1988, 344 s.
13. Dalkıran S. İnan Safevi devletinin kuruluşuna Şii inanclarının etkisi ve Osmanlının İrana bakışı // Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,2002, sayı 18, s. 49-96.
14. Aslanoğlu İ. Şah İsmail Hatai (Divan, Dehname, Nasihatname ve Anadolu Hataileri). İstanbul: Der yayınları, 1992, 566 s.

15. Melikoff İ. Uyur idik uyardılar. Alevi beктаşi araşdırmaları. Türkçeye çev. Т. Alptekin. İstanbul: Cem yayınevi, 1993, 288 s.
16. Petruşevski İ.P. XV əsrdə Azərbaycan dövlətləri // Azərbaycan EA Tarix və Fəlsəfə İnstitutunun əsərləri, I cild. Bakı, 1994, s.48-108.

СИНТЕЗ СУФИЗМА И ШИИЗМА В МЫСЛЯХ ШАХА ИСМАИЛА ХАТАИ

Г.РАХИМЛИ

РЕЗЮМЕ

В нашей статье были изучены мысли создателя Сефевидского государства Шаха Исмаила Хатаи о суфизме и шиизме, в результате использования его стихотворений (Диван) как источник. Мысли о том что Шах Исмаил перешёл на “Шиидство 12 имамов” во время правления государством является спорным. Не смотря на то что Шах Исмаил объявил шиидство в государстве и добавил выражение “Алийян валиюллах” (Али является лидером мусульман) в текст азана, мы чувствуем что он сам является суфидом так как его стихи имеют глубокие религиозные мысли. Всё это даёт нам право сказать что Кызылбашская идеология которая тесно связана с Шахом Исмаилом является своеобразной суфидской идеологией. Шахи Сефевидского государства использовали Шиидское сектантство для достижения своих политических целей и со временем Шиидство стала основной сектой государства. Кызылбаши которые являлись членами Суфийской секты ориентированный на Шиидство до создания Сефевидского государства, со временем стали сторонниками Шиидства после создания Сефевидского государства. Но не все Кызылбаши стали Шиитами. Некоторые Кызылбаши все еще живут в территориях Турции, Азербайджана и Ирана продолжая сохранять свои прошлые веры.

Ключевые слова: Шах Исмаил Хатаи, суфизм, шиизм, суфий

SYNTHESIS OF SUFISM AND SHIISM IN THE THOUGHTS OF SHAH ISMAIL KHATAI

G.RAHIMLI

SUMMARY

In our article we studied the thoughts of the founder of the Safavid state Shah Ismail Khatai about Sufism and Shiism, by using his poems (Divan) as a source. The idea that Shah Ismail passed to “12 imam’s Shiism” during he ruled the state is controversial. Despite the fact that Shah Ismail declared Shiism in the state and added the expression “Aliyanwaliyullah” (Ali is the leader of Muslims) to the text of the azan, we feel that he is a Sufi himself, since his poems have deep religious thoughts. All this facts gives us the right to say that the Kizilbash ideology, which is closely related to Shah Ismail, is a kind of Sufi ideology. The Shahs of the Safavid state used the Shii sectarianism to achieve their political goals, and over time, Shiism became the main sect of the state. The Kyzylbashes, who were members of the Shii-oriented Sufi sect before the creation of the Safavid state, eventually became supporters of Shiism after the creation of the Safavid state. But not all Kyzylbashes became Shiis. Some Kyzylbashes still live in the territories of Turkey, Azerbaijan and Iran, continuing to keep their past faiths.

Keywords: Shah Ismail Khatai, Sufism, Shiism, Sufi

UOT 94 (479.24)

**XVIII ƏSRİN İLK ONİLLİKLƏRİNDƏ
RUSİYANIN QAFQAZ SİYASƏTİ (sovet tarixşünaslığı əsasında)****S.HƏSƏNOVA***Bakı Dövlət Universiteti**saida.hasanova.n@bsu.edu.az*

Məqalədə sovet dövrü tədqiqatçılarının əsərləri əsasında XVIII əsrin ilk onilliklərində Rusiyanın Qafqaz siyasəti araşdırılmış və bir sıra qaranlıq məsələlərin aydınlaşdırılmasına cəhd edilmişdi. Azərbaycan tarixçiliyinin sovet dönəmində kommunizmin ideoloji təzyiqləri altında olmasına baxmayaraq bu dövəmdə yazdıqları əsərlər XVIII əsrin ilk onilliklərinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onu da qeyd etməliyik ki, XVIII əsrin ilk onilliklərində Rusiyanın Qafqaz siyasətinin araşdırılmasına ilk cəhdlər, ilkin mənbə və qaynaqların, arxiv sənədlərinin aşkarlanması, tədqiqata cəlb edilməsi məhz sovet dövründən başlanmışdı. Ancaq Sovet dövründə tarixi mövzuda yazılmış ədəbiyyatlara həmin dövrün ideoloji təzyiqlərini nəzərə alınmaqla ehtiyatla yanaşılmalıdır.

Açar sözlər: Səfəvi imperiyası, Osmanlı imperiyası, Rusiya imperiyası, Çar I Pyotr, XVIII əsr, tarixşünaslıq

Azərbaycan XVIII əsrin əvvəllərində hərbi-siyasi və sosial-iqtisadi baxımdan tənəzzül dövrünü yaşayırdı. Səfəvilər dövlətində baş vermiş siyasi və iqtisadi böhran, mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi qonşu dövlətlərin, eləcə də Avropa dövlətlərinin Azərbaycana müdaxiləsi üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Səfəvilərin zəifləməsindən istifadə edən Rusiya xüsusilə bölgədə fəallaşmış, təbii sərvətlərlə zəngin Azərbaycanı ələ keçirmək uğrunda gərgin mübarizəyə başlamışdı. Beynəlxalq rəqabət meydanına çevrilən Azərbaycan həm də Avropa imperialistlərinin işğal planlarına daxil edilmişdi. Avropa dövlətləri birbaşa olmasa da, Cənubi Qafqazı, ələlxüsus Azərbaycanı iqtisadi cəhətdən özlərindən asılı vəziyyətə salmaq, eləcə də tranzit ticarət üçün özlərinə uyğunlaşdırmaq istəyirdilər.

Azərbaycanın bu mürəkkəb dönəmində Rusiyanın siyasi məqsəd və maraqları tarixdə xüsusi qeyd edilməli və müasir dövrdə bölgədə gedən siyasi prosesləri nəzərə alaraq daha dərinəndən araşdırılmalıdı. Belə ki, Rusiyanın Qafqaz siyasəti məhz bu dövrdə formalaşmış, öz planlarını həyata keçirmək üçün Qafqazdakı xristian əhalidən istifadə etmək, ermənilərin Cənubi Qafqaza

köçürülməsi məsələsinin kökü məhz bu dövrdə qoyulmuşdu. XVIII əsrin əvvəllərində Rusiyanın Qafqazda aktivliyi və siyasi müdaxiləsi, Azərbaycanın sonrakı tarixinin birbaşa Çar Rusiyası ilə bağlı olması, bütün bu siyasi tarixi məsələlər, ümumilikdə XVIII əsrin ilk onilliklərində Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi xüsusi aktualıq kəsb edir. Rusiyanın Şərqi siyasətinin Cənubi Qafqaz planları, Azərbaycanın işğalı məsələlərinin və s. tədqiq edilməsi sovet dövründən başlamasını nəzərə alaraq Sovet dövrü tarixçilərinin əsərlərinin araşdırılması mütləqdir. Sovet tarixçiləri həmin dövr hadisələrindən bəhs edərkən xüsusən Rusiyanın fəaliyyətinə nəzər salmışdılar.

XVIII əsrədək kifayət qədər hərbi gücü olmayan Rusiya əvvəlki əsrlərdə Cənubi Qafqaza və Azərbaycana qarşı yalnız iqtisadi siyasət həyata keçirirdi, bu münasibətlər qarşılıqlı ticarət əlaqələri ilə məhdudlaşdı. Orta əsrlərdə Şərqi aləmində öz hegemonluğu ilə seçilən Azərbaycanın hakim sülalələri ilə münasibətlər Moskva knyazlığı üçün bir lütf olmasını qeyd etməliyik. Kiçik xristian dövlət olan Moskva knyazlığı Romanovların hakimiyyətə gəlişindən sonra həm ərazi, həm də siyasi, iqtisadi cəhətdən güclənməyə başladı. XVII əsrin sonlarında hakimiyyətə gələn Çar I Pyotr (1689-1725) kəskin dəyişikliklərlə izlənen islahatlar həyata keçirdi. Bununla hərbi siyasi cəhətdən qüdrətli dövlətə çevrilən Rusiya artıq ərazilərini genişləndirməyə, daha münbit və zəngin bölgələri ələ keçirməyə başladı. Azərbaycan istiqamətində ərazinin iqtisadi cəhətdən mənimsəmə siyasətinin yetərsiz olduğunu düşünən Çar I Pyotr hərbi işğal yolu ilə Xəzəryanı bölgələri ələ keçirməyi qərara aldı. Rusiya siyasi baxımdan gücləndikcə öz daxili bazarını, ticarət və gəlir mənbələrini də artırmaq istəyirdi. Bu səbəbdən ucuz xammal mənbələrinin və satış bazarlarının ələ keçirilməsi bu dövrdə Peterburq hökumətinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri hesab olunurdu. İqtisadi maraqlardan irəli gələrək Rusiyanın xarici siyasətində Şərqi istiqaməti formalaşmış oldu. Rus konsulluqlarının siyasi mərkəz olaraq yaradılması zamanı geniş ticarət hüquqlarının verilməsi də bir daha Rusiyanın iqtisadiyyatdan doğan Şərqi siyasətini göstərir.

Sovet dövrü tarixçilərinin araşdırılması. Bu dövrün araşdırılmasında, xüsusilə Pyotrun Qafqaz siyasətinin araşdırılmasında Rusiya tarixçisi, professor Vikentiy Pavloviç Listovu (1916-2002) xüsusi qeyd etməliyik. Rusiyanın Şərqi siyasətinin məhz Cənubi Qafqaz və Azərbaycan üzərində cəmləndiyini qeyd edən V.P.Listov 1951-ci ildə Pyotrun Xəzərsahili vilayətlərə yürüşünə dair "I Pyotrun Persiya yürüşü. 1722-1723-cü illər" adlı əsərini yazmışdır. Əsərdə Pyotrun Xəzərsahili vilayətlərə yürüşünün iqtisadi, hərbi səbəbləri, şəraiti, Pyotrun maraq və məqsədləri geniş işıqlandırılmışdır. Sənədli qaynaqlar əsasında yazılmış əsər giriş, iki bölüm və nəticədən ibarətdir. Giriş hissədə Pyotrun cənuba yürüşünə hansı dərəcədə əhəmiyyət verməsi, çarın xarici siyasətində yürüşün yeri göstərilmiş, mövzunun mənbəşünaslığı və tarixşünaslığı, sovet dövrü tarixi kitablarına xas olan marksizm-leninizm metodoloji üsulları göstərilmişdir. İki yarımbaşlıqdan ibarət I bölümüdə Pyotrun yürüşünün iqtisadi

məqsədləri və zəmini, eyni zamanda dvoryan-tacir sosial zümərəsinin iqtisadi maraqları verilmiş, Xəzərsahili vilayətlərin işğalı vasitəsilə Rusiya hakim zümərəsinin iqtisadi cəhətdən tələbatının ödənilməsi planları açıqlanmışdı. Üç yarımbaşlıqdan ibarət ikinci bölmədə yürüşün hərbi-siyasi zəmini göstərilmiş, Peterburqun siyasi və hərbi məqsədləri, 1722-1723-cü illərdə bölgənin siyasi vəziyyəti geniş şəkildə təsvir edilmişdir. Səfəvilərin tənəzzülü səbəbləri, Osmanlı dövlətinin bundan istifadə edərək bölgəyə hakim olmaq cəhdləri, Rusiyanın Osmanlıni bölgədə sıxışdırmaq və Rusiyanın cənub sərhədlərini qorumaq üçün səyləri açıq şəkildə verilmişdir. Bölmənin üçüncü yarımbaşlığında Rusiyanın “xristian birlik” adı altında Azərbaycana qarşı erməni-gürcü birliyindən istifadə edilməsi göstərilmişdir. Nəticə hissədə Pyotrun Xəzərsahili vilayətlərə yürüşünün siyasi, iqtisadi nəticələri verilmişdir. Burada əsərin Sovet dövründə və ideoloji təsir altında yazılması aydın şəkildə görünür, bu səbəbdən də monoqrafiyaya daha tənqidi yanaşılması mütləqdir. Əsərin ilkin qaynaqlar əsasında yazılmasını nəzərə alaraq mövzunun araşdırılması zamanı bu monoqrafiyadan geniş istifadə olunmuşdur. İlk olaraq onu qeyd etmək ki, əsərdə Pyotrun işğalçı yürüşlərinə haqq qazandırılır, Rusiyanın hegemon dövlət olması qeyd edilərək Cənubi Qafqazın iqtisadi bazaya çevrilməsi düzgün olaraq qəbul edilir. V.P.Lıstov yazır ki, I Pyotrun bütün diplomatik və hərbi qüvvələri Cənubi Qafqaz və İrana (Səfəviyə) yönəlmişdi [15, 6]. Qaynaqlardan məlum olduğu kimi, I Pyotrun məqsədi Xəzər dənizini Rusiyanın daxili dənizinə çevirmək, Xəzər-Volqa su yolunu ələ keçirtmək, Şərq-Qərb ticarətində Rusiyanın vasitəçiliyinə nail olmaq idi. Çar I Pyotr Hindistan-Avropa ticarətinin Xəzər dənizi vasitəsilə aparılmasına nail olmaq istəyirdi [13, 11-12]. Bununla tranzit ticarətdən mənfəət əldə etmək, getdikcə Azərbaycanı iqtisadi və siyasi cəhətdən mənimsəmək istəyirdi.

Sovet dövründə Azərbaycan tarixçisi, tarix üzrə elmlər doktoru Fuad Əliyev dövrün əsas tədqiqatçılarından olmuş, XVIII əsr ərzində Rusiya-Azərbaycan münasibətlərini ilkin qaynaqlar və arxiv sənədləri əsasında dərinlən araşdırmışdır. Fuad Məmməd Bağır oğlu Əliyev Azərbaycan tarixşünaslığında Rusiya-Azərbaycan münasibətlərini iqtisadi, siyasi, hərbi və sosial cəhətdən ilk olaraq tədqiq edən tarixçilərdəndir. F.Əliyevin tədqiqatları əsas etibarilə XVIII-XIX əsrləri əhatə edir, araşdırmalar ilkin qaynaqlara, eləcə də arxiv sənədlərinə əsaslanır, lakin təəssüflər olsun ki, əsərlərdə sovet ideologiyası əsas dəsti-xətt olaraq keçir. F.Əliyevin fikrincə, I Pyotrun xarici siyasətində şimal-qərbi Azərbaycan torpaqlarında möhkəmlənmək çox mühüm yer tuturdu [12, 43]. Ümumiyyətlə, Rusiyanın ticarət istiqamətində Azərbaycana dair planlarından yazarkən F.Əliyev qızgın ticarətin getdiyini, əsas ticarət mərkəzlərini – şəhərləri, satış üçün gətirilən malların çeşidlərini göstərir [6, 38,43,47]. Fuad Əliyev bu müddəanı sübuta yetirmək üçün “bir neçə Dərbənd və Bakı sakininin” I Pyotra rəğbət dolu məktublarını təqdim edir [12; 45-50]. Eyni zamanda, F.Əliyev tərəfindən ticarət sahəsində Rusiyanın iqtisadi maraqları ön plana çıxarılır

və hesab edilir ki, hücumlar zamanı Osmanlı, Səfəvi orduları əgər şəhərləri qarət edirdilərsə, “Rusiya hökuməti qoşunlarına qarətlə məşğul olmağı qəti surətdə qadağan etmişdi [6, 4]. Lakin Osmanlı qaynaqlarına əsasən Osmanlı qoşunlarına əhaliyə əziyyət vermək qadağan edilmiş, bəylərbəyilər və onun hərbi hissələri tərəfindən kimisə incitməyə icazə verilmir, yerli əhalinin rızası və itaətkarlığı ilə tabeliyə nail olunmalı, ancaq müəyyən edilmiş vergilər toplanmalı idi [11, 90]. Azərbaycan tarixşünaslığının əsasını qoymuş A.Bakıxanov Dərbənd və Bakının yüksək rütbəli məmurlarının hərbi kömək, silah, sursat üçün şaha müraciət etməsini yazır [5, 87]. Lakin Azərbaycanın əsas liman şəhərlərinin hakimləri Səfəvilərdən köməyin gəlmədiyini, İsfahandan yardım edilmədiyini və müqavimətin yersiz olduğunu anlayırlar. Qeyd edək ki, İsfahan bu dövrdə əfqanların hücumuna məruz qalmış və Səfəvi xanədanı özü mühasirəyə düşmüşdü.

Çar I Pyotrun Xəzərsahili vilayətlərə yürüşü. Cənub istiqamətində Qafqaz bölgəsində Pyotrun planları Osmanlı imperiyasının siyasəti ilə toqquşurdu. Çar I Pyotr yalnız Baltik ətrafı deyil, Qara və Xəzər dənizləri üzərində də Rusiyanı hökmran etmək siyasəti yeridirdi. Xəzər sahilləri yolunda yalnız “Şimal müharibəsi” deyil, Osmanlı dövlətinin siyasəti kəsərli bir maneə idi [1; 466-467]. Bu məsələyə Azərbaycan tarixçisi Əliövsət Quliyev toxunaraq Osmanlı-Rusiya siyasi, iqtisadi maraqlarının düyün nöqtəsi kimi Azərbaycan olmasını göstərir [8, 20-24]. Azərbaycan-Rusiya münasibətlərinin XVIII əsr tarixinə dair ilk tədqiqatçılarından bir Əliövsət Nəcəfqulu oğlu Quliyev (1922-1969) olmuşdur. Tarix üzrə elmlər doktoru, Tarix institutunun direktoru olan Ə.N.Quliyev Azərbaycanın müxtəlif problemlərinə, Azərbaycan xalqının etno-genezisinə, XV-XVIII əsr tarixinə dair mühüm araşdırmalar aparmış, 3 cildlik “Azərbaycan tarixi” əsərini hazırlayan redaksiya heyətinə rəhbərlik etmişdir. Araşdırılan məsələ ilə əlaqədar olaraq Ə.Quliyev Rusiyanın Qafqaz siyasətinin siyasi və iqtisadi aspektlərini qeyd etsə də, Qafqaz “ölkələrinin xarici siyasətdə Rusiyaya meyil etməsini yazır və buna səbəb olaraq Osmanlı və Səfəvinin qəsbkarlığına qarşı Rusiya ilə yaxınlaşmaq arzusunu” göstərirdi, “Rusiyanı yeganə xilaskar hesab edirdilər” [8, 25]. Əsərin 1958-ci ildə kommunizm rejiminin yüksəliş dövründə yazılmasını nəzərə alaraq qeyd edək ki, dövrün dərinədən araşdırılması istiqamətində ilk əsərlərdən olması, eləcə də arxiv sənədləri əsasında yazılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

XVIII əsdə Osmanlı sarayı istər Qara dəniz, istərsə də Xəzər dənizi hövzəsində başqa dövlətlərin, xüsusilə də Rusiyanın izini belə görməyini qətiyyətlə istəmirdi. Osmanlı imperiyasının hakim dairələri Cənubi Qafqazın ruslar tərəfindən işğalına mane olmağa çalışırdı. Bu dövrdə cərəyan edən hadisələr Sovet tarixşünaslığında təhrif edilmiş, Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin Osmanlılara meyil göstərməsi pərdələnmiş, əksinə Rusiyaya rəğbət bəslənilməyi ön plana çəkilmişdi.

I Pyotr bəkililərin rusları şəhərə buraxmayıb onların təkliflərindən imtina

etmələrindən Mollakənd çayı yaxınlığında düşərgədə xəbər tutdu, bununla belə, çar Bakını döyüş və hücumla almaq üçün yürüşü davam etdirmək qərarından dönmədi. Elə bu vaxtlar Peterburqun saray əyanları arasında başlanan ixtilaf haqqında məlumat gəldi. Qeyd etmək lazımdır ki, Osmanlı imperiyası tərəfindən əks-təsir də Çar I Pyotrun əsas ordu qüvvələrini Xəzəryanı regiondan çıxarmasının səbəblərindən biri oldu. Bu o demək deyildi ki, Xəzərin qərb sahillərinin və limanlarının ələ keçirilməsindən Peterburq imtina edirdi. Əsas ordu hissələri ilə Çar geri çəkilsə də, Qafqaz siyasətinin həyata keçirilməsi davam edirdi. Bakının, Niyazabadın və digər Xəzər limanlarının alınması I Pyotrun planlarında mühüm yer tuturdu. Bu onun Həştərxanda olarkən general Matyuşkinə verdiyi əmrdən də aşkar görünür: "Yazda buzlar açılan kimi Bakıya yaxınlaş və Allahın köməyi ilə o şəhəri almağa çalış, çünki bizim bütün işlərimizin açarı bu diyarlardadır" [10, 16]. Xəzəryanı bölgələrin və Xəzərin qərb limanlarının ələ keçirilməsinin Peterburq üçün mühüm olub ilk məsələlərdən biri olduğunu Ə.Quliyevin tədqiqatında görmək mümkündür. Su yolları vasitəsilə Rusiya Avropa ilə Şərq arasında ticarət vasitəçiliyinə nail olmağa çalışırdı. Bunun üçün "Xəzər dənizində müvafiq limanları ələ keçirmək, Dərbənd, Bakı, Şamaxı və Rəşt kimi böyük şəhərlərdə möhkəm kök salmaq lazımdır" [8, 24]. Pyotrun "Azərbaycan yürüşü" zamanı əsas etibarilə limanlara diqqət etməsi və adı çəkilən şəhərlərin tutulması üçün mühüm strateji addımların atılması bu planın Peterburq hökuməti üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu görürük. 1722-ci ilin noyabrında I Pyotr Həştərxanda olarkən Gilanın Rəşt şəhərini tutmaq üçün polkovnik Şipovun komandanlığı altında iki batalyondan ibarət ekspedisiya təşkil olundu. Şipovun dəstəsi 1722-ci ilin dekabrında Ənzəli limanına daxil olub, heç bir müqavimətə rast gəlmədən Rəşt şəhərini zəbt etdi.

Osmanlı tərəfindən bütün Cənubi Qafqazın tutulması təhlükəsi I Pyotru tez bir zamanda yürüşə başlamağa və açar məntəqələri ələ keçirtməyə, əsasən də Bakını işğal etməyə tələsdirdi. Çar I Pyotr öz narahatçılığını general-mayor Matyuşkinə belə izah edirdi: "Gürcüstandan xəbər almışam ki, türklər əhalini məcburi öz təbəələri edib, indi də Şamaxıya doğru hərəkət edirlər. Qorxuram onlar gəlib Bakını tutsunlar" [4, 332]. 1723-cü il iyulun 26-da qalanın sahil bürcləri üzərində ağ bayraqlar göründü. Sentyabrın 3-də Pyotr Peterburqda təntənə ilə Bakının alınmasını bayram etdi [1, 477]. Rusiya kimi imperiyanın paytaxt şəhərində Bakı limanının alınması münasibətilə atəşfəşanlıq edilməsi bir daha Rusiyanın prioritetlərindən biri kimi Xəzərin əsas limanının ələ keçirilməsi olduğunu deyə bilərik. Pyotra lazım olan Xəzəryanı vilayətlər ələ keçirildikdən sonra Osmanlının yürüşünün qarşısı alınmalı idi. İmperator I Pyotr 1723-cü il 27 fevral tarixli buyruğunda İstanbuldakı səfiri İ.Neplyuyevin qarşısında aşağıdakı vəzifələri qoydu: Xəzəryanı əyalətlər istisna olmaqla, başqa Cənubi Qafqaz əyalətlərinin Osmanlı imperiyasına verilməsinə bu şərtlə razılaşımaq olar ki, gərək o öz ordularını bu torpaqlara daxil etməsin. Hər iki tərəf Gürcüstana qoşun göndərməkdən imtina etməlidir. Beləliklə, I Pyotr

Xəzəryanı əyalətləri şərti olaraq iki zonaya bölürdü: 1. Dənizdən nisbətən uzaq ərazilər. Rusiya bu ərazilərə iddiasından imtina edir və hərbi əməliyyatları dayandıрмаğa hazır olduğunu bildirirdi. Ancaq Osmanlı imperiyası bu zonaya qoşun göndərməməli idi. 2. Dənizin bilavasitə yaxınlığında yerləşən ərazilər. Rusiya bu torpaqları heç bir şərtlə güzəştə getmək istəməirdi. Dənizkənarı torpaqlarda yaşayan, əksəriyyəti sünni müsəlman olan sakinlərə gəldikdə isə, onlar Rusiya təbəəliyini qəbul etməkdən imtina etdikləri halda Osmanlı imperiyasına məxsus olan torpaqlara köçürülməli idilər [10, 22]. Biz bu məktubda Peterburqun əsas işğal planının Azərbaycan əsasən də Xəzərsahili vilayətlər olduğunu bir daha görürük.

Nəticə. Beləliklə, sovet dövrü tədqiqatçılarının əsərləri əsasında XVIII əsrin ilk onilliklərində Rusiyanın Qafqaz siyasəti araşdırılmış və bir sıra qaranlıq məsələlər aydınlaşdırılmışdı. İlk olaraq onu qeyd edək ki, bu dövrün dərinəndən araşdırılması sovet dönəmindən başlasa da, dövrün ideoloji təzyiqlərini nəzərə almalıyıq. Eləcə də, zaman keçdikcə yeni mənbələrin, arxiv sənədlərinin aşkarlanaraq elmi ədəbiyyata cəlb edilməsi tarixi hadisələrə yeni yanaşma və dəyərləndirilməsi baxımından mütləqdir. Tarix elminin, xüsusən mənşəcə türk olması ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan tarixçiliyinin kommunizmin təzyiqləri altında olmasına baxmayaraq sovet dövründə yazılmış əsərlər XVIII əsrin ilk onilliklərinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

- 1 Azərbaycan tarixi (Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər). S.S.Əliyarlının redaktəsi ilə. Bakı: Azərbaycan, 1996, 872 s.
- 2 Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: Çıraq, 2007, 400 s.
- 3 Azərbaycan tarixi. Bakı: Bakı Universiteti, 2014, 380 s.
- 4 Azərbaycan tarixi: 7 cildə, III c. Bakı: Elm, 2007, 592 s.
- 5 Bakixanov A. Gülüstan-i İrəm. Bakı: Elm, 1991, 256 s.
- 6 Əliyev F. XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda ticarət. Bakı: Azərb. SSR EA, 1964, 122 s.
- 7 Qarayev E.T. F.İ.Soymonovun “Xəzər dənizini və orada həyata keçirilən Rusiya işğallarının, imperator böyük Pyotrun tarixinin bir hissəsi kimi təsviri” adlı səyahətnaməsi Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi. Bakı: ADPU, 2006, 141 s.
- 8 Quliyev Ə.N. Azərbaycan-Rusiya münasibətləri tarixindən (XV-XVIII əsrlər). Bakı: Qızıl Şərq, 1958, s. 54. <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=6732&pno=3> (baxılıb 07.08.2020)
- 9 Mahmudov Y.M., Şükürov K.K. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi (1639-1828). Dövlətlərarası müqavilələr xarici siyasət aktları. I cild. Bakı: Regionların ictimai inkişaf birliyi, 2009, 508 s.
- 10 Mustafazadə T. XVIII yüzillik - XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri. Bakı: Elm, 2002, 372 s.
- 11 Osmanlı belgelerinde Azerbaijan. İstanbul, 2015, s. 624
- 12 Алиев Ф.М. Антииранские выступления и борьба против турецкой оккупации в Азербайджане в первой половине XVIII в. Баку: Элм, 1975, 230 с.
- 13 Алиев Ф.М. Миссия посланника Русского государства А.П. Волынского в Азербайджане 1716-1718 гг.). Баку: Элм, 1979, 121 с.
- 14 Искендерова М.С. К вопросу об Азербайджано-Российских отношениях в XVIII – начале XIX в. В трудах Азербайджанского историка Ф.М.Алиева // История, архео-

логия и этнография Кавказа. Т 15 №4 2019 с.573-585 // <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-ob-azerbaydzhano-rossiyskih-otnosheniyah-v-xviii-nachale-xix-v-v-trudah-azerbaydzhanskogo-istorika-f-m-alieva/viewer> (baxılıb 07.08.2020)

15 Лысцов В.П. Персидский поход Петра I. 1722-1723 гг. М.: МГУ, 1951, 245 с.

КАВКАЗСКАЯ ПОЛИТИКА РОССИИ В ПЕРВЫХ ДЕСЯТИЛЕТИЯХ XVIII ВЕКА (по материалам советской историографии)

С.ГАСАНОВА

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется политика России на Кавказе в первые десятилетия XVIII века на основе работ советских исследователей, а также проясняется ряд неясных вопросов. Из-за своего тюркизма азербайджанская историография находилась под давлением коммунизма. Тем не менее работы, написанные в советское время, важны для изучения истории первых десятилетий XVIII века. После обретения Азербайджаном независимости отношение к истории Азербайджана изменилось, и история Азербайджана, писавшаяся под давлением 70 лет в советское время, стала пересматриваться и развиваться на основе первоисточников. Искаженное отношение к истории полностью ликвидировано. Первые попытки изучения истории первых десятилетий XVIII века, открытие первоисточников, архивных документов, вовлечение их в историко-научную литературу начались еще в советское время. Мы должны учитывать идеологическое давление того времени, и подходить к советской исторической литературе объективно и осторожно.

Ключевые слова: Сефевидская империя, Османская империя, Российская империя, Цар Пётр I, XVIII век, историография

RUSSIA'S CAUCASUS POLICY IN THE FIRST DECADES OF THE 18th CENTURY (based on Soviet historiography)

S.HASANOVA

SUMMARY

The article deals with Russia's Caucasus policy in the first decades of the 18th century, based on the work of Soviet researchers, and clarifies some of obscure issues. Due to its Turkism, Azerbaijani historiography was under pressure from communism. Nevertheless, the works written during the Soviet period are important in the study of the historical issues of the first decades of the XVIII century. The history of Azerbaijan, written under pressure for 70 years during the Soviet era, began to be re-examined and developed on the basis of primary sources, and attitudes towards the history of Azerbaijan have changed since Azerbaijan gained independence. The distorted attitude to history has been completely eliminated. The first attempts to study the first decades of the 18th century, the discovery of primary sources, archival documents, and their involvement in historical science literature began in the Soviet era. We must take into account the ideological pressures of the time, and objectively and cautiously approach Soviet historical literature.

Keywords: Safavid Empire, Ottoman Empire, Russian Empire, Tsar I Peter, XVIII century, historiography

ŞƏRQŞÜNASLIQ

UOT 811.521

SOME QUESTIONS OF TRANSLATION OF THE PASSIVENESS
RELATIONS (ON THE MATERIALS OF JAPANESE AND
AZERBAIJANI LANGUAGES)

O.JALILBAYLI

Baku State University
ogtayjalilbeyli@bsu.edu.az

The paper deals the problems of translation of the various voices of passive constructions from Azerbaijani into Japanese and vice versa. It analyzes the differences in the ways of expressing passiveness relations in Azerbaijani and Japanese, their representation as well as structural and semantic features that can present certain significant problems in translation. Logically, subject-object relations are devoid of variability. Their transformations can influence only the syntax of the language and the method of morphological representation of the verb. The problem of studying passive relations, meanwhile, is associated with objective contradictions between the form and content of syntactic constructions that allow the transformation of the ways of expressing subject-object relations, which are conveyed primarily by the semantics of verbs. Within the framework of this study, the author's observations on the conceptual content of the passiveness of Azerbaijani and Japanese verbs as the most important semantic layer of verbal vocabulary are summarized. It is indicated that passive relationships are reflected in the language through passiveness. Therefore, it is logical that the voice of passive belongs to universal conceptual categories and finds expression in many languages of the world.

Keywords: passive voice, direct passive voice, indirect passive voice, subject-object relations, Japanese, Azerbaijani

Between the Japanese and Azerbaijani languages, from the view of both sentence structure and grammatical structure of verbs, similarity exists. This similarity shows itself more clearly in the voice category of verbs. In the research work where we are going to carry out comparative study on the materials of the Japanese and Azerbaijani languages, the features of the passive voice and causative voice of verbs occupying the main place in the type category of verbs and changes of verbs types during the translation of the Japanese language into the Azerbaijani one or vice-versa the type changing

process is analyzed.

1. Voice category of the verb. Type category of verb appears in the attitude between object and subject. The attitude between object and subject is expressed by certain grammatical forms in the verbs. These grammatical forms create types of meanings. Grammatical forms in the verbs can also be said as grammatical type suffixes of verbs.

The suffixes of grammatical meaning types of verbs are form making suffixes. Thus, type suffixes form verbs with new meanings. They change the grammatical forms (Grammatical subjects) in the verbs. Consequently in the execution of action, state, movement (namely in the verb) different attitudes appear.

But in the Japanese language in the execution of work, state, movement appear the attitudes of active voice, passive voice, causative voice, causative-passive voice and potential voice.

In the Azerbaijani language appear the attitudes of activeness, passiveness, causativity, reflexiveness, mutuality of verbs.

In the Japanese and Azerbaijani languages the variety of the meanings types of verbs as to the quantity their being (correspondingly 5 and 6) and as to the quality, shows their distinctive features.

The grammatical meaning types of verbs have self-belonging morphological indicators. At the same time each of them has been formulated as independent categories.

The grammatical form of attitude between the subject carrying out the work, state and movement and object is expressed by verbs. By this time, type category appears.

In the execution of work, state and action the participant of the subject may be active or passive. The active or passive participation of the subject, namely, whether the subject influences on the object or not, its substitution of the subject and the attitude between the subject and object creates type category.

In the Japanese and Azerbaijani languages besides the active voices of the verbs, the rest of the types of verbs have got self-belonging grammatical forms (morphological indicators). In the modern Japanese language the grammatical types of meaning of verbs are as follows: 1) Active voice; 2) Passive voice; 3) Causative voice; 4) Causative-passive; 5) Potential voice [6, 28].

In the modern Azerbaijani language there 6 grammatical meaning voices of verbs: 1) Active voice; 2) Passive voice; 3) Causative voice; 4) Reflexive voice; 5) Interaction voice; 6) Commonness mutuality voice [1, 210].

Note: *In the modern Azerbaijani linguistics sometimes they mark the voiceless type as a constituent part of the passive voice; also they note mutuality and commonness type as separate types.*

2. Passive voice in the Japanese language. The passive voice is also called a type in which the doer of the action is unknown. It is not right to

understand that in the passive voice, the doer of the action is absent. But in the execution of a job there is a subject, but this subject shows itself as something unknown and it is impossible to make it known. That's why such type of verb is also called as a passive voice. In the passive voice it is not the verb to be passive, but it is the passive subject. As the subject is unknown the object plays its role. Namely object substitutes the object.

Now let's see how verbs in the passive voice in the Japanese languages change. The verb *etmæk* "to do" - *suru* (する) in the passive voice *sareru* (される) edilmæk "to be done", by the addition of the suffix *rareru* (られる) it is made passive. For e.g.

I *yomimasu* (読みます) - *oxumaq* (to read) - *yomaremasu* - *oxunul(maq)* (to be read)

II *tatemasu* (建てます) - *tikmæk* (to build) - *tateraremasu* - *tikil(mæk)* (to be built)

III *kimasu* (来ます) - *gælmæk* (to come) - *koraremasu* - *gætiril(mæk)* (to be brought)

III *shimasu* (します) - *etmæk* (to do) - *saremasu* - *edil(mæk)* (to be done)

Note: Generally in the Japanese language the verbs are divided into 3 groups and the examples on the verbs turning to passive voice bases upon this division of verbs [5, 34].

In the Japanese language the passive voice is divided into the direct and indirect passive voices.

2.1. Direct passive voice. The direct passive voice is formed as a result of turning the word which does not accept the suffix "ga" which is an important element during the construction of sentence and which exists in the sentence in the active voice, (namely object) into the word which accepts the suffix "ga" (subject) but turning the word with the suffix "ga" into the word which does not accept the suffix "ga" (object) namely it is created by changing the places of object and subject [9, 56]. It is necessary to note that in the Japanese language, despite the fact the verb in the active voice has possessed morphological indication, in the sentences of active voice subject is usually accompanied by the word "wa" (は) denoting the common case or by the word "ga" (が) suffix. For e.g.:

Kobushi-no youna ookina ishi-ga uchiyoseru nami-ni momarete shishuu gorogoroshite iru nodesu (Natsume Soseki: "Kokoro")
(拳のような大きな石が打ち寄せる波にもまれて、始終ごろごろしているのです (夏目漱石: 『こころ』。)) (*Stones as big as fists being crashed by the approaching waves first or late turn into pieces (Soseki Natsume: "Heart")*).

And now let's as an example change another sentence in the direct passive voice into the active voice.

Uchiyoseru nami-ga kobushi-no youna ookina ishi-wo monde shishuu gorogorosasete iru
(打ち寄せる波が拳のような大きな石をもんで、始終ごろごろさせてい

る。) – *Yaxınlaşan dalğa yumruq kimi böyük daşı ovarağ əvvəl-axır dənə-dənə elətdirir* (The approaching waves stones as big as fists crashing first or last have them turned into pieces).

As it is seen from the example here the word with the suffix “**ga**” being the subject **ishi** (石) - *daş* (stone) in the sentence of active voice, having receives the suffix **wo** (を). Which is the suffix in the transitive case (təsirlik hal) has turned into the word (object) which does not accept the suffix “**ga**”. At the same time the word (object) *nami* (波) - *dalğa* (wave) in the sentence of active voice, by receiving the suffix “**ga**” (が) which is the suffix in the common case, has turned into the word (subject) with the suffix “**ga**”. Namely while the sentence of direct passive voice type is changed into the sentence in the active voice substitution of places of object with subject has taken place.

2.1.1. “jihatsutekiukemi” including into the composition of the direct passive voice. One of the branches of the passive voice being direct passive voice includes the passive voice also “jihatsutekiukemu” (自発的受け身) namely indicating the passive voice in which as if the passiveness of the action is executed by the subject of the sentence [9, 88]. For e.g.:

Sore-wa kono yukiguni-no yoru-no tsumetasa-wo omowasenagara kami-no iro-no kuro-ga tsuyoi tame-ni atataakai mono-ni kanjirareta (Kawabata Yasunari: “Yukiguni”

((それはこの雪国の夜の冷たさを思わせながら、髪の色黒が強いために温かいものを感じられた(川端康成: 『雪国』)。 – *Bu, bu qarlar ölkəsinin gecə soyuğunu andıraraq saçın rənginin qaralığının güclü olduğu səbəbindən isti hiss olunurdu* (Yasunari Kawabata: *Qarlar ölkəsi*). (This, reminding us the cold of the country of snows for the reason of the blackness of the hair being darker, heat was felt). (Yasunari Kawabata: *Qarlar ölkəsi* (Country of snows)

This type of the passive voice as the other sentences in the passive voice takes place by the transition of the word not accepting the suffix “**ga**” object which is in the composition of the sentence in the active voice and which is a necessary element during the construction of a sentence, into the word with the suffix “**ga**” (subject). But being different from other types of sentences in the passive voice in “jihatsutekiukemi” (passive voice, indicating as if the execution of the action by the subject of the sentences in the passive voice) it is expressed as if action takes place by the subject itself. Also, as it is seen in the passive voice of such type the word with the suffix “**ga**”, which is the main constituent part of the sentence in the active voice, and which is suitable to this sentence is expressed. But, if “the word with the suffix **ga**” (subject) takes place in the direct type of the passive voice “jihatsutekiukemi” (the passive voice, indicating the execution of the action as if takes place by the subject of the sentence in the passive voice) it comes at the head of the sentence. We shouldn’t forget that the subject which is noted here belongs to the sentence in

the active voice, and after the sentence in the active voice becomes passive one the subject which is used in the active voice, changes into object of the sentence. Namely, if in the sentences of “jihatsutekiukemi” type (the passive voice, indicating the execution of the action as if takes place by the subject of the sentence in the passive voice) the unknown, doing the action participates, usually it comes at the beginning of the sentence. For e.g.:

Kizuki-ni-wa tashikani reishoutekina keikou-ga atte tanin kara-va goumanda to omowareru koto mo ookatta-ga, honshitsutekini-wa shinsetsu-de kouheina otoko datta (Murakami Haruki: Norueei-no mori) (キズキにはたしかに冷笑的な傾向があつて他人からは傲慢だと思われることも多かったが、本質的には親切で公平な男だった(村上春樹:『ノルウェイの森』)。 – *Kizukidə yaqin ki, istehzalı gülüş var idi və bunu başqaları tərəfindən təkəbbür kimi düşünməsi də çox olurdu, lakin əslində mehriban və ədalətli kişi idi (Haruki Murakami: Norveç meşəsi) (Perhaps Kuziki expressed a sarcastic smile and mostly it was thought as being a smile of pride. In fact he was a kind and just man. Haruki Murakami: Norwegian forest)*

2.1.2. Exceptional cases observed between the subject and object of the sentences during the transition of the sentences of active voice into direct passive voice. The word (object) entering the composition of the sentence in the active voice but not receiving the suffix “ga” may or may not change into the word with the suffix “ga” (subject) of the sentence in the direct passive voice [9, 96]. For e.g.:

Keredomo kyou kono koro-no watashi-wa, rei-no kuni-kara anata-no ai-no akashi-wo kikimashitari, meido ya raise-de anata-no koibito to narimasu yori, anata mo watashi mo-ga koubai ka kyouchikutou-no hana to narimashite, kafun-wo hakobu kochou-ni kekkonsasete morau koto-ga, haruka-ni utsukushii to omowaremasu (Kawabata Yasunari: Izu-no odoriko) (けれども今日この頃の私は、霊の国からあなたの愛のあかしを聞きましたり、冥土や来世であなたの恋人になりますより、あなたも私もが紅梅か夾竹桃の花となりまして、花粉を運ぶ胡蝶に結婚させてもらうことが、遥かに美しいと思われまます (川端康成:『伊豆の踊子』) – *But during the last days I hear the voice of your witness of your love from the world of spirits, it is thought that it is much more better to be a peach or an oleander flower for marrying a butterfly carrying tiny pieces of dusts than being lovers with you in the underground world or in the next life.*

At first it is necessary to note that the sentence which we used as an example is a complex sentence and belongs to direct passive voice type “jihatsutekiukemi” the sentence in the passive voice. And now let’s change the sentence, which is in the passive voice, into the active one.

Keredomo “X” wa, kyou kono koro-no watashi-wa, rei-no kuni-kara

anata-no ai-no akashi-wo kikimashitari, meido ya raise-de anata-no koibito to narimasu yori, anata mo watashi mo-ga koubai ka kyouchikutou-no hana to narimashite, kafun-wo hakobu kochou-ni kekkonsasete morau koto-ga, haruka-ni utsukushii to omoimasu.

(けれどもXは、今日この頃の私は、霊の国からあなたの愛のあかしを聞きましたり、冥土や来世であなたの恋人になりますより、あなたも私もが紅梅か夾竹桃の花となりまして、花粉を運ぶ胡蝶に結婚させてもらうことが、遥かに美しいと思います。 – *But during the last days I hear the voice of the witness of your love coming from the world of spirits “X” thinks that it is much better to be a peach or an oleander flower for marrying a butterfly carrying tiny pieces of dust than being lovers with you in the underground world or in the next life.*

As it is seen from the word, in the passive voice with the suffix “ga” (subject) “kafun-wo hakobu kochou-ni kekkonsasete morau koto” (花粉を運ぶ胡蝶に結婚させてもらうこと) – *Marrying a butterfly carrying tiny pieces of dust must remain as it is in the sentence of active voice, namely no substitution of subject with object takes place.*

Note: *The added “X” in the version of the active voice of the sentence is the unknown subject, which was not noted in the passive voice form of the sentence.*

2.1.3. The influence of the subject of the sentence in the passive voice on the construction of the sentence in the passive voice. In the construction of the sentence in the passive voice alongside specific features of each verb, the subject of the sentence in the passive voice also makes a certain influence [9, 102]. For e.g.:

Kono kutsu-wa kanojo-ni hakareta (この靴は彼女に履かれた) - Bu ayaqqabı o qız tərəfindən geyinilmişdir – *These shoes have been worn by that girl.*

Note: *In the above-mentioned example the sentence is not a correct passive voice. Its explanation is given below.*

In the above-mentioned sentence making passive of the verb “haku” (履く) – *geyinmək (to wear)* though is grammatically correct, from the view of logics its meaning is not correct. The fact is, the above-mentioned word with the suffix “ga” (subject) which is “kono kutsu” (この靴) – *bu ayaqqabı (these shoes)* in the composition of the sentence demands the word determining its nature and if the word expressing the features of subject, or its nature is not included into the composition of the sentence, despite the fact that it is considered a grammatically correct passive voice, the logical meaning of the sentence won’t be correct.

Here - Kono kutsu-wa wakai josei-ni yoku hakarete iru (この靴は若い女性によく履かれている。) – *These shoes are often work by*

younger girls. This sentence is a correct sentence both grammatically and logically. Here as it is seen from the example “*kono kutsu*” (この靴) – *bu ayaqqabi* (these shoes) (subject) which is a word with the suffix “**ga**” has the features, consisting of *Bu ayaqqabi adətən gənc qızlar tərəfindən geyinilir*” Namely, the form *josei* (女性) – *qız* (a girl) which is the passive voice of the sentence and which is being determined by the word (若い) – *gənc* (young) simultaneously expresses the features of the word “*kono kutsu*” (この靴) – *bu ayaqqabi* (these shoes) as well. It is necessary to note the above-mentioned sentence is in the direct passive voice.

Note: Both of the sentences which have been mentioned above have been mentioned as examples basing on the “Rules of usage of the main verbs” (基本的動詞用法辞典).

2.2. Indirect passive voice. Indirect passive voice is formed by means transition of the third person into the word with the suffix “**ga**” (subject) which cannot enter the composition of the sentence as an important element in the execution of the action or an event expressed by the verb in the active voice or which does not fit to the verb in the sentence [9, 118]. For e.g.:

1. Ame-ga futta (雨が降った。) – *It rained* (a sentence in the active voice).

2. İwa-ga hasamatta (岩が挟まった。) – *The stone stopped moving* (a sentence in the active voice).

1*. Boku-wa ame-ni furareta (僕は雨に降られた。) – *I was caught by rain* (indirect passive)

2*. Shika-wa iwa-ni hasamarareta (鹿は岩に挟まれた。) – *The deer got to the stone* (indirect passive voice).

Out of the two sentences mentioned-above are sentences in the active voice, but the following two are sentences in the indirect passive voice. As it is obvious (“Ame-ga futta (雨が降った。) – *Yağış yağdı - It rained*”. If we change this sentence into the passive voice we form a sentence in the indirect passive voice “Boku-wa ame-ni furareta. (僕は雨に降られた。) - *Mən yağışa düşdüm- I was caught by rain*” (indirect passive). Just in the same way if we change the sentence “İwa-ga hasamatta. (岩が挟まった。) The stone stopped moving into the passive voice, we shall get direct passive voice “Shika-wa iwa-ni hasamarareta (鹿は岩に挟まれた。) – *The deer was stopped by a stone.*

Here, the third person in the sentences with indirect type of passive voice plays the role of the word which does not fit to the verb, which is *boku* (僕) – *mən* (I) and *shika* (鹿) - deer.

In the sentences with the such type of passive voice the word with the suffix “**ga**” is expressed by an influence, especially it gets a negative influence.

It is clear from the examples in the sentence “Boku-wa ame-ni furareta (僕は雨に降られた I was caught by rain)” the word with the suffix “ga” has received a certain negative influence from the word subject I boku (僕). In the same way, in the sentence “Shika-wa iwa-ni hasamarareta (鹿は岩に挟まれた) - Deer was stopped by a stone” the word shika (鹿) deer has received a negative influence to a certain degree. The main difference between the indirect passive voice and direct passive voice lies in the fact that despite the existence of grammatical differences between direct passive voice and active voice, as to the meanings they express the same features, but between the direct passive voice and active voice both grammatical and meaning differences appear. This can be easily felt from above-mentioned examples.

Besides in the grammar of the Japanese language in the sentence in the active voice, the word denoting the belonging to the word, which has accepted the suffix “ga” (subject) being transferred forms the direct passive voice. Namely in the sentences of active voice the first part of the third type of attributive combinations being separated from the composition of in the passive voice, turns into the subject of the sentence and forms the indirect passive voice. For e.g.:

Kenji-wa atama-wo Hiroshi-ni nagurareta (健二は頭を弘に殴られた) - Kenjinin başı Hiroshi tərəfindən vuruldu) – *Kenji's head was cut of by Hiroshi* (this is a sentence with passive voice type). The suffix “wa” + “word” (subject) – *Kenji* (健二).

Note: *The word Kenji (健二) and Hiroshi (弘) are the personal names.*

As it is from the examples the word *atama* (頭) - head having accepted the suffix in the transitive case **wo** (を) of the sentence in the active voice has changed the word – *Kenji* (健二) expressing the belonging of the word “baş” (the head already into subject in the passive voice. In this sentence as it is mentioned above, the word with the suffix “ga” has badly impressed on the word “*Kenji*” (健二) to a certain degree.

Note: *Both of the sentences mentioned above have been taken on the bases of the second part of the books The dictionary of the rules of usage of the main verbs and we read, write and speak Japanese - (基本的動詞用法辞典).*

3. Passive voice in the Azerbaijani language. In the Azerbaijani language passive voice is formed from transitive verbs and become intransitive. After joining the suffix of the passive voice to the transitive verbs, they turn to intransitive ones. Passive voice has specific morphological indicators: **-il⁴**; **-l**; **-un⁴**; **n**. these suffixes being joined to the transitive verbs form intransitive verbs [1, 213]. For e.g. *yaz- yaz-il* (write-be written), *at - at-il* (throw-be thrown), *çək - çək-il* (draw-be draw), *vur - vur-ul* (beat-be beaten), *böl - böl-ün* (divide-be divided), *de - de-yil* (say - be said), *ye - ye-yil* (eat-be

eaten) etc.

O qapıda ümidlərin *vuruldu*, Səbr eylədin, dözdün, səbrin *yoruldu*, Yorğun düşdün, qanadların *qırıldı*, Ağlama, ceyran balası, ağlama (N. Kəsəmənli) [1, 212] – (*By that door your hopes were broken, You had patience, your patience was tired, You became tired your wings were torn. Don't cry, deer's lamb, don't cry (N. Kasamanly).*)

Within the passive voice there is also an impersonal voice too. In personal voice of the passive voice is formed from the intransitive verb and becomes intransitive. Its morphological indication is **-il⁴** suffix: *baxıldı, gedildi, diqqət edildi (was considered, was gone, attention was paid)* etc.

There are a number of similar features between the passive and impersonal type of the passive voice.

a) Both impersonal passive voice and the passive voice are intransitive;

b) The morphological indications of both impersonal passive voice and passive voice are the same.

At the same time there distinctive features between these two passive voices too.

a) The verbs of the passive voice are formed from transitive verbs and become intransitive. But the impersonal type of the passive voice is formed from the intransitive verb and becomes intransitive.

b) The morphological indications of the passive voice are **-il⁴**, **-in⁴**, **-n** suffixes, but the morphological indications of the impersonal type of the passive voice consists of only **il⁴** suffix.

c) There is the subject of the passive voice: but the impersonal type of the passive voice has subject. For e.g.: *Sizin ərizənizə baxıldı (Your application was considered)* [1, 213].

Conclusion. The main purpose of the comparative investigation of Japanese and Azerbaijani languages, especially the comparative analysis of ergative types and passive voices is to liquidate the problems created during the translation from the Japanese language into the Azerbaijani one or vice-versa. One of the similar features between the Japanese and the Azerbaijani languages is the fact that in the both languages the end of the sentences is completed with the predicate. Just as to these features during the translation of sentences, the problems between the type voices stand out. So, the sentence in the active voice in the Azerbaijani language during the translation into the Japanese language may change into the passive voice or the sentence in the passive voice in the Japanese language may change into the active voice in the Azerbaijani language. But this case is not always observed. At the same time the differences between the voice aspects of the Japanese and Azerbaijani languages which we noted that appear during the translation, can be observed in the ergative type sentences as well.

Now let's consider the differences between the types of verbs appearing

during the translation of Japanese into Azerbaijani and Azerbaijani into the Japanese language.

As we have already mentioned the sentence in the passive voice in the Japanese language is divided into the direct and indirect passive voices. During the translation of the sentences in the direct passive voice from the Japanese language into the Azerbaijani language no serious difficulties are created, and during the translation the type of the sentence does not change (“jihatsutekiukemi” being an exception). But during the translation of the sentence in the indirect passive voice, which is another type of the passive voice, the change voice aspect is observed, namely, the sentence in the passive voice is changed into the active voice. Also the “jihatsutekiukemi” (the passive voice as if the action is executed by the subject of the sentence) type of passive voice, having entered the composition of the sentence in the passive voice, though at first view may form similarity with the reflexive type, having entered the voice category of the verbs, different from the reflexive type in the Azerbaijani language, “jihatsutekiukemi” as it is clear from its name, despite the fact that the action is carried out by an unknown subject, it creates the impression as if the action is executed by the subject of the passive voice. Namely, in the sentences of reflexive type in attitude to the execution of the action by the subject of the sentence in “jihatsutekiukemi” instead of the subject of the passive voice, the action is executed by an unknown person. Just as to this reason the reflexive type in the Azerbaijani language does not fit to the direct passive voice “jihatsutekiukemi” in the Japanese language. The reflexive type of verb in the Azerbaijani language is translated by the intransitive verb (自動詞) and it becomes in the active voice. For e.g.:

Kisha-no hibiki-wa toozakaru-ni tsurete, yokaze-no you-ni kikoeta
(Kawabata Yasunari: “Yukiguni”).
(汽車の響きは遠ざかるにつれて、夜風のように聞こえた (川端康成: 『雪国』。)—Qatarın səsi uzaqlaşaraq gecə küləyi kimi eşidildi (Yasunari Kawabata: Qarlar ölkəsi) – The voice of the train dying away was heard as night wind (Yasunari Kawabata: Country of snows). As it is seen from the examples the verb in the Japanese language “kikoeru” (聞こえる) to be heard, despite the fact that it remains as an intransitive verb in the Azerbaijani language during the translation, having changed its type it turns to the reflexive type. “jihatsutekiukemi” itself can be translated as a sentence in the passive voice and as a sentence with predicative final (nominal predicate). For e.g.:

Kare-no keshiki-ga utagavareru (彼の見識が疑われる。)—Onun fikri şübhəlidir (ismi xəbər sonluqlu cümlə) - His thoughts are doubtful (a sentence with a nominal predicate in the final).

As it is seen from the example, the sentence in the passive voice, during its translation into the Azerbaijani language it turns into the sentence ending in

the nominal predicate.

At the same time it is necessary to note, the impersonal type of sentences in the Azerbaijani language is translated into the Japanese language as sentences in the passive voice. It's true that by this time all the features of sentences of impersonal type are lost, but the main essence of the sentence is given. For e.g.:

The sentence being in the impersonal type “*işə başlanıldı*” (*the work was began*) in its translation version into the Japanese language Kare-no keshiki-ga utagavareru (彼の見識が疑われる。) - Onun fikri şübhəlidir (ismi xəbər sonluqlu cümlə).

İşə başlanıldı – Shigoto-ga hajimatta (仕事が始まった。) is fitful to the translation “*işə başlanıldı*” - *the work was began*.

As in the Japanese language passive voice is not fitful to the impersonal type, the verb of the impersonal type in the Japanese language is translated as the verb in the active voice.

It is also worth mentioning that in the Azerbaijani language transition of the verb into passive or ergative type directly depends on the transitive and intransitive verbs. But in the Japanese language the verb's being transitive or intransitive does not influence on their transition into passive voice or ergative type. Namely in the Japanese language any verb can made passive or can be changed into causative voice. In the Japanese language transition of verbs into passive voice is observed in indirect passive voice. In the Japanese language the phenomenon of transition of transitive verbs into the verbs in the ergative type is observed in the ergative type of verb which does not perform an action. These specific cases belonging to the Japanese language have been mentioned in the sections 2.2.

Besides, both in the Azerbaijani and Japanese languages after the suffix of the causative voice the suffix of the passive voice can be joined. For e.g.: yaz-dir-ıl(maq) – kaka-se re-ru (書か—せ—れ—る).

The kakasereru (書かせる) exhibited as an example has been formed by joining the suffix of the verb kaku (書く) and the suffix of the causative voice sase (せ), passive voice rareru (れる) particle to the verb “*yazmaq*” (*to write*).

As it is mentioned above in the Japanese language, the causative voice is divided into indirect-direct and into the causative voice which does not express any action. Different from the sentences in the passive voice, during the translation of sentences in the causative voice into the Azerbaijani language, serious changes, including the phenomenon of the change of type of the sentence is observed. The indirect, direct, or the causative voice not expressing action in the Japanese language are just the same types or causative voice in the Azerbaijani language. But sometimes during the translation from Japanese into

the Azerbaijani language we can substitute the causativity with the words “*vadar edir*”, “*təkid edir*”. By this time the sentence turns to the sentence in the active voice.

As a whole from the investigation on the comparative analysis of the voices of verbs in the Japanese and Azerbaijani languages we can come to the conclusion that during the translation from the Japanese language or visa-versa despite the changing of the types of the sentences in the sentences of passive voice, during the translation change of voices are rarely met, even if the type changes take place in the sentence, passiveness is always felt.

REFERENCES

1. Xalilov B. Morpholoji of modern Azerbaijani language. Baku: Nurlan, 2007, 354 p.
2. Kamiya Taeko. The booklet of the Japanese verbs. Tokio: Kodansha, 2001, 254 p.
3. Kindaichi Haruhiko. Aspects of the verbs of the Japanese language. Tokio: Mugishobo, 1976, 350 p.
4. Koyama Satoru. Teaching of Japan and linguistics. Tokio: Kuroshio, 2004, 440 p.
5. Koyzumi Tamotsu. Dictionary of the usage of the main verbs. Tokio: Tayshukan Shoten, 2000, 589 p.
6. Noko Chino. Verbs of the Japanese language. Tokio: Kodansha, 2001, 179 p.
7. Shirota Shun. Morphology of the Japanese language. Tokio: Hitsujishobo, 1998, 396 p.
8. Struqova E.V. We read, write and speak Japanese (Читаем, пишем, говорим по-японски). М.: Восток-Запад, 2004, 288 p.
9. Takami Kenichi. Passive voice and causative voice. Tokio: Kaitakusha, 2011, 219 p.
10. Yoshio Nitta. Category of type and transivity in the Japanese language. Tokio: Kuroshio, 1991, 251 p.

MƏCHULLUQ MÜNASİBƏTLƏRİNİN TƏRCÜMƏDƏ BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ (YAPON VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN MATERİALLARI ÜZRƏ)

O.CƏLİLBƏYLİ

XÜLASƏ

Məqalədə feilin məchul növlü konstruksiyalarının Azərbaycan dilindən yapon dilinə və əksinə tərcüməsi zamanı yaranan problemlərdən bəhs edilir. Azərbaycan və yapon dillərində məchulluq münasibətlərinin ifadə vasitələrindəki fərqlər, tərcümə zamanı müəyyən əhəmiyyətli problemlər əmələ gətirən struktur və semantik xüsusiyyətlərin üzə çıxması kimi təhlil edilir.

Məntiqi cəhətdən subyekt-obyekt münasibətləri variativlikdən məhrumdur. Onların dəyişiklikləri yalnız dilin sintaksisinə və feilin morfoloji ifadə vasitəsinə təsir edə bilər. Bununla belə, feillərin növ münasibətlərinin tədqiqatı problemi sintaktik konstruksiyaların forması və məzmunu arasındakı obyektiv ziddiyyətlərlə əlaqədardır. Bu zaman ilk növbədə feillərin semantikasını ilə ötürülən subyekt-obyekt münasibətlərinin ifadə vasitələrinin dəyişkənliyi imkan yaradır.

Bu tədqiqat çərçivəsində feilin ən vacib semantik qatlarından biri olan Azərbaycan və yapon dili passiv feillərinin konseptual məzmun cəhətdən müəllifin müşahidələri ümumiləşdirilmişdir. Məchulluq münasibətlərinin dildə passiv feillər vasitəsilə əks olunduğu göstərilir. Buna görə də məchulluq kateqoriyası universal konseptual məzmun kəsb edir və dünyanın bir çox dillərində öz ifadəsini tapması məntiqi cəhətdən qanunauyğundur.

Açar sözlər: məchul növ, vasitəsiz (birbaşa) məchul növ, vasitəli məchul növ, subyekt-obyekt münasibətləri, yapon dili, Azərbaycan dili

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА СТРАДАТЕЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ (НА МАТЕРИАЛАХ ЯПОНСКОГО И АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКОВ)

О.ДЖАЛИЛБЕЙЛИ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются проблемы перевода различных типов страдательных конструкций с азербайджанского на японский язык и обратно. Анализируется различия в способах выражения страдательных отношений в азербайджанском и японском языках, их представление в качестве структурных и семантических признаков, которые могут представлять определенные существенные проблемы в переводе.

Логически субъектно-объектные отношения лишены вариативности. Их преобразования могут затронуть только синтаксис языка и способ морфологического представления глагола. Между тем проблема исследования залоговых отношений связана с объективными противоречиями между формой и содержанием синтаксических конструкций, допускающих преобразования способов выражения субъектно-объектных отношений, которые передаются прежде всего семантикой глаголов.

В рамках данного исследования обобщаются наблюдения автора относительно понятийного содержания страдательности азербайджанского и японского глаголов как наиболее важного семантического пласта глагольной лексики. Указывается, что страдательные отношения находят свое отражение в языке через значения страдательности. Поэтому закономерно, что категория страдательности относится к универсальным понятийным категориям и находит выражение во многих языках мира. Категория страдательности находит свое выражение на разных уровнях языковой системы, что свидетельствует о сложности данного явления.

Ключевые слова: страдательный залог, прямой страдательный залог, косвенный страдательный залог, субъектно-объектные отношения, японский язык, азербайджанский язык

UOT 82

FARS DİLİNDƏ MƏKAN ANLAYIŞININ İFADƏ OLUNMASINDA
QOŞMALARIN ROLU

A.KƏRİMOV, V.YÜZBAŞYEV

*Bakı Dövlət Universiteti**anarkarimov@bsu.edu.az, vusalyuzbashyev@gmail.com*

Məqalə fars dilində məkan anlayışının ifadə olunmasında qoşmaların roluna həsr olunmuşdur. Burada müasir fars dili ilə yanaşı, klassik fars dilində də qoşmaların məkan münasibətlərinin ifadəsindəki rolu öyrənilmişdir. Bundan əlavə, müasir fars dilində məkan mənalı qoşmaların keçdiyi tarixi inkişaf yolu tədqiq edilmiş və indiki dövrdə istisna hal kimi qəbul edilən mənalardan, əslində qədim və orta fars dilindən gəldiyi göstərilmişdir. Məqalədə, həmçinin müstəqil mənalı sözlərin qoşma kimi məkan bildirməsi araşdırılmışdır.

Açar sözlər: məkan, məkan münasibətləri, qoşmalar, qrammatik mənalər

Məkan anlayışı tarixən insanın şüurunda predmentlərin real məkan münasibətlərinin əks olunması nəticəsində yaranmışdır. Bununla yanaşı, məkan münasibətlərinin və formalarının dərk edilməsi qavrayışdan anlayışa, xüsusidən ümumiyyə doğru istiqamətdə getmişdir. Qavrayışın köməyiylə insan, məsələn, predmetlərin kənarında yerləşməsinə əks etdirir, başqa sözlə, müəyyən edir ki, istənilən predmet digər predmetdən kənarında, ondan uzaqda yerləşir, eyni zamanda onunla bir zaman çərçivəsində yerləşir, eyni zamanda onunla bir zaman çərçivəsində mövcuddur və qarşılıqlı toxunma və yanaşma vəziyyətində yerləşə bilər. Məkanın inikas formalarının inkişafı prosesində ayrı-ayrı məkan əlamətlərinin yalnız predmetlərdən yox, həm də digər məkan əlamətlərindən mücərrədləşdirilməsi baş verir. Belə ki, məsələn, ölçü haqqında anlayışın formalaşması bədənin forması kimi məkan əlamətindən mücərrədləşdirmə yolu ilə həyata keçirilir. Məkanın bədənlə müqayisə yolu ilə dərk olunan bütün konkret yaranma formaları yalnız müasir insanın hiss orqanları üçün yox, eyni zamanda onun əcdadları üçün də qavranıla bilirdi. Məkanın müxtəlif cəhətləri haqqında təsəvvür predmetlərin müxtəlif məkan münasibətlərində qavranılmasından inkişaf edir.

İbtidai insan hər dəfə hər hansı bir predmetin yerini müəyyən etmək istədikdə, o həmişə predmetin digər predmetlərə və özünə olan məkan münasi-

bətlərini müəyyən etməliydi. Bizi əhatə edən məkanı əks etdirmək üçün dil vəhidlərinin yaradılması çox mürəkkəb çoxşaxəli bir yoldur. Hər bir dilin məkan münasibətlərini ifadə etmək üçün xüsusi ifadə vasitələri vardır. Hind-avropa dillərində onlar ya qoşmaların sözlərə birləşməsi, yaxud önşəkilçilərin vasitəsilə fin-uqor dillərində sonqoşma konstruksiyaları ilə ifadə olunur [3, 174-175].

Fars dilində məkanın fərqli çalarları məhz qoşmalar vasitəsilə ifadə olunur. Məkan münasibətlərinin fars dilində ifadə olunmasında əsasən bu qoşmalar iştirak edir: در dər, به be, بر bər, تا ta

در önqoşmasının məkan anlayışının ifadə olunmasında rolu. Məkan mənalarının ifadə olunmasında iştirak edən qoşmalardan biri və bəlkə də ən fəal dər önqoşmasıdır. A.Kərimov dər önqoşmasının yerlik halın ifadə olunmasındakı rolundan danışarkən qeyd edir ki, fars dilinin inkişaf mərhələlərində dər önqoşması ilə yanaşı, onun digər fonetik variantı olan əndər də işlənir. Əndər (andar) qoşması orta fars dilində əsasən aşağıdakı mənalarda işlənmişdir:

1) məkan: a) hərəkətin obyektin daxilində baş verdiyini bildirir; b) arasında mənasında; c) mücərrəd isimlərlə işləndikdə mücərrəd məkan bildirir.

2) istiqamət bildirir və bu zaman hərəkətin xaricdən obyektin daxilinə doğru istiqaməti ifadə olunur [3, 181].

Mövzumuz qoşmalar yox, qoşmaların məkan münasibətlərinin ifadə olunmasında rolu ilə bağlı olduğundan onların yalnız məkanla bağlı xüsusiyyətlərinə toxunmağı daha məqsədəuyğun hesab edirik. Fars dilində dər در qoşması işləndiyi sözdən və mətndən asılı olaraq bir çox məkan çaları ifadə edə bilər. Məsələn:

پدر و مادر جوان هر سال اول تابستان خانه ای بزرگ در شمال نزدیک را مسر اجاره می کردند

Cavan ata-ana hər il yayın əvvəli şimalda Ramsər yaxınlığında böyük bir ev kirayəyə götürürdülər [10, 16].

همه در حیاط رفت و آمد می کردند.

Hamı həyətdə gəzişirdi [13, 9].

فرشته خودش را در اتاق شهاب زندانی کرده بود.

Fərəştə özünü Şahabın otağında həbs etmişdi [13, 177].

تا ظهر همه ی فامیل در خانه ی ما جمع شدند.

Günortaya qədər bütün qohumlar evimizdə toplaşdı [13, 177].

هدایای می خرید و با احایات آنها را در چمدان می چید.

Hədiyyələr alırdı və ehtiyatla onları çamadana yığırdı [13, 197].

با رنگ پریده به مادر که در آستانه ی در ایستاده بود نگاه می کرد.

Rəngiqaçmış şəkildə qapının astasında dayanan anaya baxırdı [13, 107].

پلیس سری تکان داد و باز در از دحام اطرافش گم شد.

Polis başını tərپətdi və yenə ətrafdakı izdiham içərisində itdi [13, 167].

سعی کردم قیچی را در چرخ ماشین فرو کنم.

Qayçını maşının təkərinə soxmağa çalışırdı [13, 23].

آن روز درخشان زمستانی، در هوای آزاد قدم زدیم.

O parlaq qış günü açıq havada gəzdim [13, 184].

Birinci cümlədə dər qoşması açıq (nisbətən) məkan bildirir, ikinci, üçüncü və dördüncü cümlələrdə bu qoşma məhdud məkan ifadə edir, beşinci cümlədə bu qoşma hərəkətin istiqamətini (yerləşmə mənası ilə birlikdə), altıncı cümlədə isə məhdud məkanı bildirir. Yeddinci cümlədə dər qoşması arasında, içərisində mənasını ifadə edir, səkkizinci cümlədə isə hərəkətin predmetin içərisində doğru istiqamətləri bildirir, sonuncu cümlədə isə bu qoşma açıq məkanı ifadə edir.

A.Kərimov klassik fars dilində در dər və اندر əndər qoşmasının ifadə etdiyi mənalara aşağıdakıları aid edir:

- 1) məkan bildirir: əşyanın, predmetin yerləşdiyi yer;
- 2) hərəkətin törədilmə yerini bildirir və bu zaman hərəkət feilləri ilə işlənir;
- 3) hərəkətin obyektin içərisində, daxilində baş verdiyini göstərir və bu mənə daha çox qoşmanın işləndiyi sözün və feilin leksik mənasından irəli gəlir;
- 4) məkan ifadə edən predmetin səthini, üzərini bildirmək üçün işlənir;
- 5) məcazi mənada məkan ifadə edir;
- 6) bəzən به be önqoşması kimi hərəkətin obyektə doğru istiqamətini bildirir;
- 7) istiqamət mənasında bu qoşmalardan əsasən hərəkətin xaricdən daxilə doğru, istiqamətini bildirmək üçün istifadə olunur;
- 8) deliberativ münasibətlər ifadə edir;
- 9) zaman münasibətlərini ifadə edir; bu zaman qoşma ilə işlənən sözlər semantik cəhətdən zaman anlayışı bildirir və aşağıdakı hallar müşahidə olunur:
 - a) hərəkətin baş vermə zamanı, anına işarə edir
 - b) hərəkətin zamana görə davamlılığına işarə edir [3, 183-187].

Maraqlıdır ki, müəllif qoşmanın mənalarını verərkən onların başqa ifadə vasitələrinə də toxunur. Məsələn, hərəkətin obyektin içərisində, daxilində baş verdiyini göstərməsi mənasında başqa sözlər və qoşmalar da işlənir: فرود forud, درون dərun, اندرون əndərun [3, 185].

Müqayisələr nəticəsində məlum olur ki, müasir fars dilində də dər در qoşması bu mənalarda işlənə bilər.

ا **önqoşmasının məkan anlayışının ifadə olunmasında rolu.** Məkan münasibətlərini ifadə edən qoşmalardan biri əz ا qoşmasıdır. A.Kərimov əz ا qoşmasının klassik fars dilində ifadə etdiyi mənalara aşağıdakıları aid edir:

- 1) iş və hərəkətin başlanğıc nöqtəsini bildirir;
- 2) əşyanın daxilindən başlayan hərəkət nöqtəsini bildirir;
- 3) hərəkətin əşyanın yanından keçməklə baş verdiyini bildirir;
- 4) səbəb mənası;
- 5) müqayisə-bənzətmə münasibəti;
- 6) deliberativ münasibətlər;
- 7) cins-növ münasibəti. Bu zaman əşyanın hazırlandığı materialı bildirir;
- 8) vasitə-alət mənası;

- 9) mənşə münasibəti;
- 10) hissə münasibəti;
- 11) zaman münasibəti [3, 199-204].

Deyinlənlərdən də görünür ki, əz ج qoşmasının əsas mənaları məhz məkanla bağlıdır.

A.Kərimov vasitəli tamamlığın ج qoşması ilə işlənməsini tələb edən feilləri leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı qruplara bölür:

1) uzaqlaşma, uzaq düşmə mənalı feillər və ya sözlərlə, bir qayda olaraq, vasitəli tamamlıqda ج önqoşması işlənir;

2) qaçmaq, gözə görünməmək, gözdən itmək və s. mənalı feillərlə;

3) ayırmaq, ayrılma və s. mənalı feillərlə;

4) nə isə haqqında düşünmək, fikirli, əndişəli, qəmgin olma və s. kimi daxili həyəcan, qəmli hisslər ifadə edən feillərlə;

5) şadlıq, sevinc, fərəh kimi hisslər ifadə edən feillərlə;

6) yada salmaq, xatırlamaq, unutmamaq kimi mənalar ifadə edən feillərlə;

7) qorxu, çəkinmə kimi anlayışlar ifadə edən feillərlə;

8) azadlıq, nicat tapmaq, qurtulmaq kimi mənalar ifadə edən feillərlə;

9) peşmanlıq, təəssüf kimi hisslər ifadə edən feillərlə;

10) nədənsə doyma, cana gəlmə (həm fiziki, həm də mənəvi cəhətdən) kimi anlayışlar ifadə edən feillərlə;

11) əsirgəmə mənasında دريغ داشتن feili ilə;

12) dolmaq mənalı ليريز شدن، پرسیدن، محلول شدن və s. kimi feillərlə;

13) nifrət, qəzəb və s. kimi hisslər ifadə edən feillərlə;

14) soruşmaq, sorğu-sual etmək, xəbər almaq və s. mənalı feillərlə;

15) utanc, xəcalət kimi hisslər ifadə edən feillərlə;

16) məlumat almaq, xəbərdar olmaq və ya əksinə xəbərsiz olmaq kimi mənalar ifadə edən feillərlə;

17) predmeti başqa bir şəxsdən gizlətmə, saxlama kimi mənalı feillərlə;

18) təəccüb, heyrət kimi hisslər ifadə edən feillərlə;

19) acizlik, çarəsizlik kimi mənalar ifadə edən feillərlə;

20) nədənsə çəkindirmək, saxlamaq, hərəkətdən qalmaq kimi mənalarda işlənən feillərlə;

21) eşitmək, dinləmək mənalı شنیدن feili ilə;

22) başlamaq mənalı feillərlə;

23) üz çevirmək, dönmək, ehtiyat etmək kimi mənalar ifadə edən feillərlə;

24) iqtibas etmə, məsləhətləşmə kimi feillərlə [3, 205-210].

Deyinlənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, əz qoşması zahirən məkan mənasından uzaqlaşmış görünə də, əslində bir çox hallarda qoşma həqiqi və məcazi mənada məkan çalarını saxlayır.

Bu qoşma müasir fars dilində əsasən məkan mənası ifadə edir. Məsələn:

با این تصمیم بدون نگاه به اتومبیل کلید را از کیفش بیرون آورد.

Bu qərarla maşına baxmadan açarı çantasından çıxartdı [12, 252].

چند نفر از دوستان از در وارد شدند، بقیه دور آن ها را گرفتند.

Dostlardan bir neçə nəfər qapıdan içəri daxil oldu, qalanları onların ətrafını aldı [13, 5].

آخرین کارت او را از دستش قاپید و از پنجره بیرون انداخت.

Onun sonuncu kartını əlindən qapdı və pəncərədən bayıra atdı [10, 143].

می خواست از یک بلندی به اطراف نگاه کنم.

İstəyirdi bir yüksəklikdən ətrafa baxım [14, 182].

هیچ وقت از بالا درخت ها را ندیده بودم.

Heç vaxt yuxarıdan ağacları görməmişdim [13, 137].

دویدم و از اتاق صندلی کوچکم را آوردم.

Qaçdım və otaqdan kiçik stulumu gətirdim [13, 227].

حاضر نبود پایش را از تهران بیرون بگذارد.

Tehrandan çıxmağa hazır deyildi [10, 161].

رامین از پنجره به فرشته نگاه کرد.

Ramin pəncərədən Fərəştəyə baxdı [13, 78].

صدای پای پدرم هم از پشت سر آمد.

Atamın ayaq səsi də arxadan eşidildi [13, 32].

ما از دور شاهد این ماجرا بودیم.

Biz uzaqdan bu hadisənin şahidi olduq [13, 78].

از اتاق بیرون آمد.

Otaqdan çıxdı [13, 60].

به önqoşmasının məkan anlayışının ifadə olunmasında rolu. Məkan münasibətlərinin ifadə olunmasında iştirak edən qoşmalardan biri də be به qoşmasıdır. Bu qoşmanın ifadə etdiyi mənalara A.Kərimov aşağıdakıları aid edir:

1) Hərəkətin müəyyən bir yerə doğru istiqamətini bildirir və bu mənada məkan etibarilə istiqamət münasibəti ifadə etmiş olur. Bu funksiyada be önqoşması iki müxtəlif mənə ifadə edir: a) predmetin səthinə, üzərinə doğru hərəkəti bildirir:

که رستم به کوه هماون رسید و او را جهان دیده گودرز دید

من فردا شهر خواهم آمد و بیباغ خرمک نزول کرد

Bu mənada be önqoşmasının əvəzinə bir sıra hallarda başqa sözlərdən də istifadə olunur: سو، طرف، جانب، پیش:

b) be önqoşması hərəkətin predmetin daxilinə doğru istiqamətini bildirir.

شبا نگاه بقلان شهر رسیدم بخانه ی آشنایی فرود آمدم

زمان تا زمان پیش من بگذری

به حجره در آیی به من تنگری

Be önqoşması bu mənəni cümlədə işlənən digər sözlərin vasitəsilə ifadə edir, burada, əlbəttə, birinci növbədə, cümlənin xəbərində ifadə olunan feilin leksik mənəsi, be önqoşmasının işləndiyi sözün semantikasi böyük rol oynayır.

2) Bəzən be önqoşması məcazi mənada istiqamət ifadə etmək üçün işlənir.

3) Hərəkəti, hadisənin baş verdiyi məkanı bildirir.

4) Hərəkətin baş verdiyi zamanı bildirir.

5) Hərəkətin baş vermə vasitəsi və ya alətini ifadə edir.

6) Bölünmə, paylanma zamanı predmetin hansı hissələrə bölünməsi, paylanmasına işarə etmək üçün işlənir.

7) Dərəcə zərfliklərinin təşəkkülündə iştirak edir və s. [3, 150-167].

A.Kərimov vasitəli tamamlığın *به* be önqoşması ilə işlənməsini tələb edən feilləri leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı qruplara bölür:

1. *به* önqoşması mənaca, ümumiyyətlə, feilin ifadə etdiyi hərəkətin yönəldiyi istiqaməti bildirir. *به* önqoşması ilə işlədilən vasitəli tamamlıqların bir qismi feilin hərəkətinə bu və ya digər şəkildə məruz qalan qeyri-müstəqim obyektini bildirir. Feilin hərəkəti obyektə yönəlir və ondan müstəqim, ya məcazi mənada bu və ya başqa dəyişiklik törədir. Mənaca belə feillər təsirli feillərə yaxındır;

2. hissi fəaliyyət ifadə edən feillərlə işlənən tamamlıq feilin təsiri ilə *به* önqoşması ilə işlənir. Bu feillərə *مایل شدن، اعتماد کردن، اهمیت دادن، توجه کردن، میل* *به* *چشم دوختن* *دل بستن،* *کردن* və s. kimi feillər aiddir;

3. hərəkət feilləri ilə işlənir. Bu zaman qoşma ilə işlənən isimlər hərəkətin son nöqtəsini bildirir. *آمدن، رسیدن، رفتن* və s.;

4. bağlılıq, adət, məşğuliyyət, inam, istinad kimi anlayışlar ifadə edən feillər;

5. yanaşma, yaxınlaşma, çatma, nail olma, birləşmə kimi anlayışları ifadə edən feillərlə: *نزدیک شدن، رسیدن* və s.;

6. dəyişmə, bir haldan başqa bir hala çevrilmə kimi anlayışları ifadə edən feillərlə: *تبدیل گردیدن، میدل شدن* ;

7. vermək, təqdim etmək, həvalə etmək, təslim etmək və s. kimi feillərlə;

8. hər hansı bir şəxsə ehtiyac, asılılıq kimi anlayışları ifadə edən feillərlə [3, 168-170].

به qoşması ilə işlənən feillərin leksik- semantik xüsusiyyətlərinə nəzər saldıqda görürük ki, onların bir çoxunun semantikasında məkan çalarları vardır. Bu sintaktik əlaqə, başqa sözlə, bir qrup feillə *به* qoşmasının işlənməsi onlar arasında mövcud olan mənə əlaqəsinin formal təzahürüdür.

Beləliklə, *به* önqoşması əksər hallarda məkan münasibətlərinin ifadə olunmasında iştirak edir. Bu aşağıdakı cümlələrdə aydın şəkildə görünür.

اگر بعد از این مدت به هیچ عنوان از اون راضی نبودی، به راحتی به خانه ی خودت برمی گردی.

Əgər bu müddətdən sonra heç cür ondan razı qalmasan rahatlıqla öz evinə qayıdarsan [12, 22].

مهندس در اتاق را باز کرد و یک گام به داخل گذاشت.

Mühəndis otağın qapısını açdı və içəri bir addım atdı [9, 0].

وقتی در اتاق را پشت سرم بستم و به آن تکیه دادم، نفس نفس می زد.

Otağın qapısını arxamca bağlayıb ona söykəyəndə *təngnəfəs* idim [13,5].

به خانه ی همسایه سرک کشیدم.

Qonşunun evinə boylandım [13, 281].

خسرو را به خانه فرستادند تا اگر فرشته آمد یا تلفنی شد جواب بدهد.

Xosrovu evə göndərdi ki, əgər Fərəştə gəlsə və ya zəng olsa cavab versin [13, 115].

خود را به میز رساندم.

Özümü stola çatdırdım [13, 54].

سرم را به پله تکیه دادم.

Başımı pilləkənə söykətdim [13, 116].

او با دست به میل روبرویش اشاره کرد تا بنشینیم.

O, əli ilə işarə etdi ki, qarşıdakı kreslodə oturum [13, 295].

هر چه را که روی میز بود به زمین پرت کرد.

Stolun üstündəki hər şeyi yerə çırpdı [13, 54].

اجازه گرفتم از روی بام به طلوع خورشید نگاه کنم.

Damin üstündən günəşin doğmasına baxmaq üçün icazə aldım [14, 182].

بر önqoşmasının məkan anlayışının ifadə olunmasında rolu. بر bər önqoşması da məkan ifadə edən qoşmalardan biridir. Bu qoşma əsasən obyektin predmetin üzərinə, üstü məfhumunu ifadə edir.

پرندە ی زیبایی بر شاخه ی درخت نشسته بود.

Gözəl bir quş ağacın budağında (budaq üzərində) oturmuşdu [14, 185].

عکسی بر دیوار نصب بودند.

Divara bir şəkil yapışdırmışdılar. (vurmuşdular) [14, 202].

Məkan münasibətlərinin ifadə olunmasında iştirak edən qoşmalardan biri ta ta qoşmasıdır. Bu qoşma əsasən son həddi (məkan və zamana görə) bildirir.

Məsələn:

بیشتر دانش آموزان از خانه تا مدرسه پیاده می روند.

Şagirdlərin çoxu evdən məktəbə qədər piyada gedirlər [11, 208].

امیر محمد تا کنار ماشین همراهیمان کرد.

Əmir Məhəmməd maşının yanına qədər bizi yola saldı [9, 166].

Müstəqil mənalı sözlərin məkan anlayışının ifadə olunmasında rolu.

Fars dilində qoşmalarla yanaşı bir qrup müstəqil mənalı sözlər vardır ki, qoşma kimi işlənir və bu sözlərin əksəriyyəti məkanla bağlıdır və məkanın dəqiq çar-larlarını ifadə edir. Qoşma kimi işlənən sözlər mənanın daha dəqiq ifadə olunması üçün qoşmalarla bir tərkibdə işlənir. Məsələn:

رو (ی)، از رو (ی)، به رو (ی)، بر رو (ی)

کنار، از کنار، به کنار، در کنار

زیر، در زیر، به زیر، از زیر

پیش، در پیش، از پیش

میان، در میان، از میان، به میان

پشت، از پشت، به پشت، در پشت

بالا، بر بالای، در بالای، از بالای

دنبال، به دنبال

سوی، به سوی

طرف، به طرف

تو (ی)، به توی، از توی

سر...

هر چه را که روی میز به زمین پرت کرد.

Stolun üstündəki hər şeyi yerə atdı [13, 54].

اجازه گرفتم که از روی بام به طلوع خورشید نگاه کنم.

Damin üstündən günəşin doğmasına baxmaq üçün icazə aldım [14, 182].

ظرف ها را از روی میز جمع کرد و در ظرف شویی گذاشت.

Qabları stolun üstündən yığışdırdı və qabyuyanın içərisinə qoydu [13, 110].

در حالی که به سختی از روی میبل بلند می شد به سوی کشوی میزش رفت.

Çətinliklə kreslodan duraraq stolun gözünə tərəf getdi [12, 386].

روی زمین دراز کشیدم و از زیر در نگاه کردم.

Yerə uzandım və qapının altından baxdım [13, 204].

روی چمن جلوی خانه ی زیرآفتاب دراز کشیدم.

Günəşin altında evin qabağındakı otluğun üzərində uzandı [10, 158].

اتاقم بنفش کم رنگ با شکوفه های سفید بهاری بود که خودم روی دیوار نقاشی کرده بودم.

Otağım ağ bahar qönçələri ilə açıq bənövşə üzərində idi ki, özüm divar üzərində çəkmişdim [68, 29].

او خودش را روی تخت انداخت و با صدای بلند گریه کرد.

O özünü taxtın üzərinə atdı və yüksək səslə ağladı [13, 90].

یلدا به اجبار از روی صندلی بلند شد و به دنبال حاج رضا اتاق را ترک کرد.

Yəlda məcburən stuldan qalxdı və Hacı Rzanın arxasınca otağı tərk etdi [12, 7].

غذا روی گاز بود.

Yemək qazın üstündə idi [9, 99].

بعد از صبحانه زن مشغول جمع آوری وسایل روی میز شد.

Səhər yeməyindən sonra qadın stolun üstündəki qabları yığmaqla məşğul idi.

ru sözü vasisilə yaranan رو به رو sözü də fars dilində bir neçə nitq hissəsi vəzifəsində çıxış edərək məkan bildirir.

او با دست به میبل رو بررویش اشاره کرد تا بنشینم.

O, Əli ilə üzbəüz kresloya işarə etdi ki, oturum [12, 395].

ترسیدم که با ماشین رو به رو تصادف کنیم.

Qorxdum ki, qarşıdakı (üzbəüz) maşınla toqquşum [9, 159].

پوستر توسط پسر دانشجویی که رو به رو یلدا ایستاده بود کشیده شد.

Puster Yəlda ilə üzbəüz dayanmış tələbə oğlan tərəfindən çəkildi [12, 103].

Birinci və ikinci cümlələrdə rubere رو روبه sözü təyin (sifət) funksiyasında işlənmişdi və hər iki funksiyada bu söz məkan mənası ifadə edir və məkana görə sözləri və ümumilikdə fikri dəqiqləşdirir, daha da müəyyən edir.

شب مثل دزدها سر دفتر تلفن مامان رفتم.

Gecə oğrular kimi ananın telefon kitabçasına tərəf getdim [9, 47].

خوشبختانه سر راه به کسی برخورد نکردم.

Xoşbəxtlikdən yolda heç kimlə qarşılaşmadım [9, 364].

مادر شادی را سر جاییش گذاشت.

Ana Şadini yerinə qoydu [13, 115].

مادر هم از وقتی که مجددا سرکار رفت حالش خیلی بهتر شد.

Ana da yenindən iş getdiyi vaxtdan halı daha yaxşıladı [13, 279].

زنگ بعد از سر کلاس مهندس اعلام کرد که اسامی روی برگه ها را می خواند و صاحب برگه برای گرفتن بلند شود.

Sonrakı zəng sinifdə mühəndis elan etdi ki, vərəqlər üzərindəki adları oxuyacaq və vərəq sahibi götürmək üçün ayağa qalxsin [9, 7].

در حالی که زیر پتو می خزید، احساس بهتری داشت.

Ədyalın altına girəndə daha yaxşı hisslər keçirirdim [12, 292].

سرم را زیر پتو کردم.

Başımı ədyalın altına soxdum [13, 26].

فکر می کنن زیادی زیر آفتاب بودی لپ هات سوخته.

Elə bilirlər günəş altında çox olmuşam yanaqlarım yanıb [9, 186].

بیست و سه روز در اتاق زیر پله بودم.

İyirmi üç gün pilləkənin altındakı otaqda idim [13, 22].

بالش زیر موش را به طرف او پرتاب کرد.

Başımın altındakı balışı ona tərəf atdı [10, 91].

Yekun. Fars dilində məkan anlayışının ifadə olunmasında qoşmaların rolu adlı məqalədə fars dilçiliyi üçün bir sıra yeniliklər öz əksini tapmışdır ki, bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1) İlk dəfə olaraq, qoşmalar məkan münasibətlərinin ifadə olunması vasitəsi kimi tədqiqata cəlb edilmişdir;

2) Məkan münasibətlərinin ayrı-ayrı çalarlarının ifadəsində qoşmaların rolu tədqiq edilmişdir;

3) önqoşması açıq və məhdud məkan çalarlarını ifadə edir. Həmçinin istiqamət, iki predmetin arasında, içərisində, predmetin içərisinə doğru məkan çalarlarını özündə əks etdirir;

4) önqoşmasını məkanın, demək olar ki, əksər mənalarını bildirməklə yanaşı, bəzən digər məkan mənalı qoşmaların yerində də işlənir;

5) önqoşması da hərəkəti, hadisənin baş verdiyi məkanı bildirir. Bundan əlavə, bu önqoşma mənaca, ümumiyyətlə, feilin ifadə etdiyi hərəkətin yönəldiyi istiqaməti bildirir;

6) bər önqoşması da məkan ifadə edən qoşmalardan biridir. Bu qoşma əsasən obyektin predmetin üzərinə, üstü məfhumunu ifadə edir.

7) Müstəqil mənalı sözlər də qoşma funksiyasında işlənərkən, məkanın müxtəlif çalarlarını ifadə edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ələkbərova A.Ə., Firdovsinin "Şahnamə" əsərində "dər" önqoşmasının ifadə etdiyi funksiyalar, 65-76// Elmi konfransın materialları. Bakı: BDU, 2001, 150 s.
2. Əlizadə H., Fars dilində ərəb ünsürləri. Bakı: ADU, 1969, 43 s.
3. Kərimov A.. Hal münasibətlərinin fars dilində ifadə vasitələri. Bakı, 2006, 244 s.
4. Kərimov A.. Urdu dilinin qrammatikası. Bakı, 2010, 400 s.
5. Zülfüqarova F.İ.. Fars dilində qoşmalar və onların hüdudunun müəyyənləşdirilməsi meyarı, 38-45// Elmi əsərlər, № 2. Bakı: ADU, 1973, 90 s.
6. Zülfüqarova F.İ., Fars dilində qoşmalar və onların ifadə etdiyi məna münasibətləri (birinci məqalə) 50-59// Elmi əsərlər, №. Bakı: ADU, 1974, 85 s.

7. Zulfüqarova F.İ. Fars dilində qoşmalar və onların ifadə etdiyi məna münasibətləri (ikinci məqalə). 20-31 // Elmi əsərlər, №2. Bakı: ADU, 1974, 84 s.
8. Zulfüqarova F.İ., Fars dilində qoşmalar və onların sintaktik vəzifələri haqqında, 20-29 // Elmi əsərlər, №1. Bakı: ADU, 1975, 90 s.
9. پرېما سراب، وقتي بزرگ شدم، تهران، ۱۳۹۰، ۴۲۸ ص.
10. ترقی گلی، اتفاق، تهران، نیلوفر، ۱۳۸۹، ۳۰۲ ص.
11. رامین خدائی، از محبت خارها گل می شود، تهران، نشر البرز، ۱۳۷۸، ۳۲۶ ص.
12. ریاحی مریم، همخونه، تهران، پرسمان، ۱۳۹۲، ۴۵۸ ص.
13. صنّیعی پرینوش، پدر آن دیگری، تهران، روزبهان، ۱۳۸۳، ۲۸۹ ص.
14. نسرین قدریری (کافی)، حاکم کیست؟ حاکم چیست؟، تهران، نشر پیکان، ۱۳۷۸، ۳۸۹ ص.

РОЛЬ ПРЕДЛОГОВ В ВЫРАЖЕНИИ КОНЦЕПЦИИ ПРОСТРАНСТВА В ПЕРСИДСКОМ ЯЗЫКЕ

A.KERIMOV, V.YUZBASHEV

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена роли предлогов в выражении концепции пространства в персидском языке. Здесь, наряду с современным персидским, рассматривается роль предлогов в выражении пространственных отношений в классическом персидском языке. Кроме того, было изучено историческое развитие пространственных предлогов в современном персидском языке, и было показано, что значения, которые в наше время считаются исключением, на самом деле происходят из древнего и средневекового персидского. В статье также исследуется пространственное выражение слов с независимыми значениями в качестве предлогов.

Ключевые слова: пространство, пространственные отношения, предлоги, грамматические значения

THE ROLE OF PREPOSITIONS ON EXPRESSION OF SPATIAL CONCEPT IN PERSIAN

A.KERIMOV, V.YUZBASHYEV

SUMMARY

The article is an investigation on the role of prepositions in the expression of the spatial concept in Persian. In addition to the modern Persian language, the role of prepositions in the expression of spatial relations in classical Persian was also studied. Moreover, the historical development of spatial prepositions in Persian was also investigated. It was indicated by the fact that the meanings considered as an exception come from ancient and medieval Persian. The article also includes the research on the spatial expression of lexical words as prepositions.

Keywords: space, spatial relation, preposition, grammatical meanings

UOT 82

**NİZAMİ ƏSƏRLƏRİNDƏ ATALAR SÖZLƏRİ VƏ MƏSƏLLƏR
("SİRLƏR XƏZİNƏSİ" ÜZRƏ)**

Ə.B.MƏMMƏDOVA
Bakı Dövlət Universiteti
kamillik@mail.ru

Böyük Azərbaycan şairi İlyas Yusif oğlu Nizami (1941 - 2009) öz dövrünün hərtərəfli biliyə malik insanlarından idi. Nizami dünya ədəbiyyatına "Xəmsə" (Beşlik) - beş xəzinəsi ilə daxil olmuş, məşhurlaşmışdır. Nizami öz yaradıcılığına qəzəl, rübai, qəsidə, məsnəvi yazmaqla başlamış və fəaliyyətini həyatı boyu davam etdirmişdir. Onun misilsiz əsərlərində xalqın arzuları, sosial haqsızlıq, ilə yanaşı gözəl bədii təfəkkürü, etik, fəlsəfi görüşləri də geniş yer almışdır. Atalar sözləri ilk əvvəl folklardan qidalansa da sonra müdriklərin qələmində daha da cəlvələnir, uyumlu səslənir. Eləcə də bir sıra alim, yazıçı, şair və müdrik insanlara məxsus cümlələr, ifadələr indi də atalar sözlərinə çevrilərək, xalq arasında işlənməkdədir. Atalar sözləri və hikmətli ifadələr həmişə həqiqətə, düzliyə, insanlığa xidmət edir, nəcib, xeyirxah fikirlər aşılayır, hamının bələdçisi olur. Nizami Gəncəvinin ölümsüz əsərləri sadəcə Azərbaycan ədəbiyyatına deyil, eyni zamanda bütünlükdə dünya ədəbiyyatına böyük təsir etmişdir.

Açar sözlər: atalar sözləri, məsəllər, Nizami, Azərbaycan dili, fars dili

Nizami Gəncəvi yaradıcılığı haqqında bəzi qeydlər. Ümumdünya ədəbiyyatına, mədəniyyətinə verdiyi misilsiz və nadir töhfələri ilə Nizami Gəncəvi Şərq və dünya poeziyasının ən yüksək zirvəsini fəth etmiş əzsayılı dühələrdəndir. Təsadüfi deyildir ki, Nizami "Xəmsə"si bütün dünyada ən çox əlyazması olan və sonrakı dövrlərdə çox sayda nəşr olunmuş, demək olar ki, dünyanın canlı dillərinin əksəriyyətinə tərcümə edilmiş, yüzlərlə şairin nəzirə mənbəyi olmuş təkrarsız sənət əsəridir. "Xəmsə" müəllifi dahi Nizami isə öz nuru, ziyası ilə yalnız günəşlə müqayisə oluna biləcək bir şəxsiyyət, müdrik söz ustası, şair və filosofdur.

Səid Nəfisi şairin əsərlərinin neçə beytdən ibarət olması haqqında maraqlı məlumat verərək, qeyd edir ki, əsərlərindəki beytlərin sayı araşdırılaraq, məlum olmuşdur ki, deyilənlərdən daha çoxdur: "Beş kitab, ümumiyyətlə, üs-üstə 45 il ərzində (552 – 597 hicri-şəmsi / 1174-1219 miladi ilində) ərsəyə gəlmişdir. Təzkirəçilər Nizami əsərlərindəki beytlərin sayının 28000 olduğunu qeyd

edirlər. Lakin şairin əsərlərinin əlyazma və nəşr olunmuş nüsxələrindəki beytlər düzgün sayılarsa, onların sayı 32000 beytə yaxın olur: “Sirlər xəzinəsi” - 2400 beyt; “Xosrov və Şirin” - 7700 beyt; “Leyli və Məcnuu” - 5100 beyt; “Yeddi gözəl”- 5600 beyt; “Şərəfnamə (İskəndərnəmə)”-7100 beyt; “İq-balnamə (İskəndərnəmə)”-3700 beyt; cəmi: **31600 beyt** [11, s.73].

“Xəmsə”dən başqa Nizaminin qəsidə, qəzəl, qitə və rübailərdən ibarət “Divan”ı da dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Mənbələrdə göstərilir ki, bu külliyyat da əslində **20000 beyti** əhatə etmişdir. Təəssüf ki, onun yalnız 1000 beytlik bir toplumu çap olunub xalqa çatmışdır. Nizami Gəncəvinin “Divan” adlı külliyyatı olduğu şübhəsizdir. Deməli, ümumilikdə onun qələminin məhsulu 50 min beytdən artıq olmuşdur.

Şərq müdrikliyinin kimliyi missiyasının daşıyıcısı olan atalar sözlərinin yazılı ədəbiyyata nə zaman ayaq açmasının dəqiq tarixi məlum deyil. Şərq poeziya və prozasında elə bir şair və yazar tapmaq mümkün deyil ki, əsərlərində bu janrdan bu və ya digər formada bəhrələnməmiş olsun. Digər forma dedikdə biz klassik ədəbiyyat ruhunda qidalanan şairlərin xalq yaradıcılığını bəzi hallarda nəzm üçün çox kobud görərək, onlara əruz vəzninin qəliblərinə uyğun yeni bədii don biçib yenidən xalqa qaytarmasını nəzərdə tuturuq. Klassik fars və farsdilli ədəbiyyatda poetik don biçilmiş bu formalı hikmətli ifadələrin sayı yetərincədir: Şeyx Əttar: کرم پيله خود کفن خود کند [Kerm pile xod kəfən-e xod tənəd] *İpəkqurdu özü özüənə kəfən tikər* məsəlini تن تندر کرم کفن بر بکن بهر کاری- Nizami [kəfən bər tən tənəd hər kerm-e pile] formasında; Nizami- [kari bekon bəhr-e səvab nə six besuzəd nə kəbab]- xalq deyimini میانچی چنان کن ز بهر صواب، که هم سیخ بر جا بود، هم کباب [miyançi çenan kon ze bəhr səvab; ke həm six bər ca bovəd, həm kəbab] – kimi işlədərək yazılı ədəbiyyatı zənginləşdirmişlər. Söz dühalarının böyük ustalıqla hər hansı bir xalq deyimini poetik təfəkkürün məhsulu kimi ədəbi müstəviyə gətirmələri ilə, yazılı ədəbiyyatın zənginləşməsində folklor nümunələrinin daşdığı titanik funksiyanı qeyd etdik. Yenə də Nizamidə : کند همجنس با همجنس پرواز، کبوتر با کبوتر [konəd həmcens ba həmcens pərvaz; kəbutər ba kəbutər, baz ba baz]; کسی از پیشبنی نبیند گزند [kar por kərde key bovəd doşvar] کار پر کرده کی بود دشوار

[kəsi əz pişbini nə binəd gəzənd] və s.

Xalq ruhundan süzülən müdriklik çeşməsi - ataların sözlərinin fars ədəbiyyatında tədqiqi tarixindən. Fars atalar sözləri və zərbi-məsəllərinin tarixilik baxımdan daha çox dəyər kəsb edən toplusu 1629-1630- cu illərdə Hindistanda yaşamış fars əsilli Məhəmməd Əli Həblərudi tərəfindən tərtib olunmuş “Məcmu`-əl-əmsal” antologiyasıdır. Şeyx ül-islam Məhəmməd əl-Xatunun xahişi ilə bu yola qədəm qoyan Həblərudi 5 il sonra “Came` ət-təmsil” adlı ikinci toplunu tərtib edir. Hər iki topluda 2000-dən çox atalar sözləri, zərbi-məsəllər, ideomatik ifadə, qanadlı sözlər sistemləşdirilməmiş, qruplaşdırılmamış formada verilmişdir. Tanınmış tədqiqatçı X.H.Koroğlu “Fars atalar

sözü və zərbi-məsəllər”[10] əsərinin müqəddiməsində bu hikmət mənbəyinin tədqiqi tarixindən söz açarkən fars və farsdilli ədəbiyyatda atalar sözlərinin toplu halında ilk nəşrlərindən birinin XVI əsrə aid "Şahed-e sadıq" adlı antologiya olduğunu vurğulayır, əsərin özünü əldə edə bilməməsini təəssüflə qeyd edir. 1824-cü ildə Kəlküttədə Asiya cəmiyyətinin üzvləri ingilis alimləri Tomas Robek və doktor Qunterin çap etdirdiyi "Hind və fars dillərində atalar sözləri və zərbi-məsəllər toplusu"nda (müəlliflər tərəfindən adı çəkilən yeganə fars mənbəyi) bu antologiyadan geniş istifadə etdiklərini bildirir. X.H.Koroğlunun fikirlərinə əsasən oxucuda "Şahed-e sadeq"ın antologiyasının məhz atalar sözlərindən ibarət toplu olması qənaəti formalaşır, halbuki bu əsər "Mirzə Məhəmməd Minayi Sadiq Azadani İsfəhani (1598-1642) tərəfindən tərtib olunmuş ictimai ensiklopediyadır." [bax: mənbə - 10.] 1635-ci ildə müəllif tərəfindən şah Şüca Bahadura təqdim edilən əsər 5 fəsil, 1 xülasə və ümumilikdə 542 başlıqdan ibarət, tarixi hadisələr, coğrafi adların mənşəyi, etnoqrafik faktlar, ədəbi terminlər və s. ən müxtəlif məzmunlu məlumatların yer aldığı, yalnız III fəslin "در علم امثال" sərlövhləli 80-ci paragrafında sərhəd qoyulmadan ideomaların, frazioloji ifadələrin, aforizmlərin də yer aldığı atalar sözləri və zərbi-məsəllər toplanmışdır. Təəssüflər olsun ki, orta əsrlərin mənbə və məxəzlərinin mənbəyi sayılan bu əsər bu günədək tam şəkildə çap olunmamışdır.

Atalar sözlərinin tədqiqi, toplanılması sahəsində yeni mərhələ elin söz boxçasındakı ifadələrin, frazeoloji birləşmələrin məna və məzmun özəlliklərinin, xalq deyimlərinin mənşəyinin öyrənilməsi baxımından İranşünaslıqda əhəmiyyətli işlər görülmüşdür. Bu sahədə məşhur İran alimi Əli Əkbər Dehxodanın "مجموعت الامثال" "Məcmuət ul-əmsal" (Atalar sözlərinin toplusu) vaxtaşırı olaraq "شفق سرخ" Şəfəq-e sorx" (Qızıl şəfəq) jurnalında çap edilmişdir. Sonralar Dehxodanın ərəb, çin, hind mənbələrindən istifadə edərək əlli minə yaxın atalar sözü, zərbi-məsəl, aforizm və ayrı-ayrı şeir parçalarının da toplandığı, 1931-ci ildə ərsəyə gətirdiyi dörd cildlik "Əmsal o hekəm" (Atalar sözləri və aforizmlər) [4] adlı kitabı, Seyyid Məhəmməd Cəmalzadənin 1963-cü ildə nəşr etdirdiyi "فرهنگ لغات عمیانه" "Fərhang-e loğat-e amiyane" (Xalq danışığı istilahları lüğəti) [3] kimi tədqiqat əsərləri fars filologiyasının uğurları sırasındadır. Bu əsərlərin hər ikisində tək-cə obrazlı təfəkkürün aforizm şəklində ifadəsi olan atalar sözləri, zərbi-məsəllər deyil, ümumiyyətlə, fars fraziologiyasının bütün zəngin xəzinəsi toplanmışdır. Hər iki araşdırma faktiki materialların zənginliyi baxımından da diqqəti cəlb edir. Lakin burada toplanan atalar sözləri və zərbi-məsəllərin dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq baxımından lazımı şəkildə araşdırılması təəssüf doğurur [8,191].

Tədqiqatçı alim Böyük Məhəbbinin 1970-ci ildə Təbrizdə çap etdirdiyi "İngilis, fars və türk atalar sözləri" [2] lüğətinin müqəddiməsində atalar sözlərinin ehtiva etdiyi dərin fəlsəfi mənaya işarə edərək yazdığı:

- [Yek dastan əst dər yek comle] – *Bir cümlə daxilində verilmiş bir dastandır;*

- [Yek tarix əst, dər yek kəlam] - *Bir sözlə ifadə olunmuş tarixdir*
- [Yek sərqozəşt əst dər yek bəyan]- *Bir ifadə ilə verilmiş bir hadisədir;*
- [Yek eşare əst, dər yek ləhze]- *Bir anda bəyan edilən bir sirr, bir rəmzdır.*
- [Yek təcərbə-ye təlx o şirin əst, dər yek `omr] – *Bir ömür boyu insanın başına gələn acılı- şirinli bir təcrübə, bir xatirədir* [2, 5].

Necə də gözəl, yerində verilmiş izah və şərhlərdir. Doğrudan da atalar sözləri və hikmətli ifadələr “bir cümlə daxilində vermiş bir dastandır.” Bu dastan bəzən bir xalqa mənsub olur, sonralar başqa xalqların da dilinə yol tapır və orada məskunlaşır. Eynən Nizami əsərlərindəki hikmətli ifadələr, zərbülməsəllər, atalar sözləri kimi.

O əsərlərini fars dilində yazsa da bəzən fars oxucusuna onun yazdıqları incəliklər anlaşılmaz və çətin anamlı gəlir. “Nizami hazırda elmə məlum olan əsərlərini -“Divan” “Xəmsə”sini farsca yazıb. Şairin farscası nə qədər rəvan, kamil olsa da, hər halda məşhur İran alimi Səid Nəfisinin müşahidə etdiyi kimi, bu farsca bir farsın, tutalım Firdövsinin farscası deyil” [5, 10]. Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün Bəmdadi Bəhrüzün yazdıqlarını sizinlə bölüşək: [Nezami və şo`ara-ye mo`aser-e u - şo`ara-ye səpk-e Azərbaycani ya Arani – əz ədəbiyyat-e `ame besyar mo`təasser şodeənd və dər cay- ca-ye asar-e anan əmsal-o hekmətha-ye mərdom `ami və rustayi be şeql-e besyar honərməndanei be kar gerefte şodeənd və hənuz bə`d əz gozər-e qərnha, an əmsal həmçenan dər zəban-e emruzun-e Azərbaycan zende və rayec əst və qozəşt-e zəman hiç ebhami bər anha vared nəsxte əst] [1, 5].

Tərc.: Nizami və onun müasirləri Azərbaycan və Aran üslubu nümayəndələri folklor və şifahi xalq ədəbiyyatından çox bəhrələnməmiş, adi xalq danışığını, ifadə və deyimlərini əsərlərində böyük məharət və bacarıqla işlətməmişdir. Əsrlər keçməsinə baxmayaraq, hələ də o ifadələr, deyimlər bu gün də azərbaycanlılar arasında canlı dil nümunəsi kimi işlədilir, keçən əsrlər, illər onlara heç bir təsir göstərə bilməmişdir.

Müəllif belə bir doğru fikri müdafiə edir ki, bu cəhət ən çox Nizaminin bir türk oğlu türk olmasından irəli gəlir. Biz də burada müəlliflə tamamilə həmfikir olduğumuzu bildirib, deyirik ki, həqiqətən də Nizami bir türk dili daşıyıcısı olmaqla bir çox hallarda tərkibləri, idiomatik ifadələri, atalar sözlərini əsərlərində tərcümə edərək, nəzmə çəkmişdir.

Daha sonra müəllif sözünə davam edərək deyir:

[bəra-ye fəhmiden-e mə`ni və qoftar o əş`ar-e şo`ara-ye Azərbaycan – Nezami niz – bayəd ba zəban-e torki və zərayef-e an aşena bud və yeki əz dəlayel-e piçide budən və ebham-e şe`r-e Nezami in əst ke xanəndeqan-e qeyr-e tork zəban be zərayef-e zəbani-ye Nezami aşena nistənd] [1, 5].

Tərc.: Azərbaycan şairləri və Nizami əsərlərini öxuyub, lazımi şəkildə başa düşmək üçün Azərbaycan (türk) dilinin incəliklərini bilmək lazımdır və Nizami əsərlərindəki bəzi ifadə və tərkiblərin türk olmayan oxucuya qarışıq və anlaşılmaz gəlməsinin əsas səbəbi isə dediyimiz kimi onun əsərlərindəki həmin

incə, zərif mənalar bilməmələridir.

Nizami əsərlərində işlətdiyi atalar sözlərini, hikmətli ifadələri, idiomatik birləşmələri, təbirləri xalqın deyimlərindən alır, daha sonra onu bədii şəklə salaraq, oxucularına təqdim edir. Azərbaycan dilində işlənən “ağıllı düşmən nadan dostdan yaxşıdır” atalar sözü Nizaminin “Sirlər xəzinəsi”ndə aşağıdakı kimi səslənir:

دشمن دانا که غم جان بود، بهتر از آن دوست که نادان بود. (مخزن الاسرار)

[doşmən-e dana ke qəm-e can bovəd, behtər əz an dust ke nadan bovəd.]
/Canın, ruhun dərdi olan ağıllı düşmən, nadan, səfeh dostdan daha yaxşıdır./

N.Gəncəvinin əsərlərinin müəllifindən anlaşılır ki, o heç vaxt həyatda passiv müşahidəçi olmamışdır. Öz vətəninə, vətəndaşına, xalqını həmişə səmimi qəlbdən sevmiş, ən kiçik imkanda belə ona köməyini əsirgəməmişdir. Öz ölməz əsərlərində şah, sultan, vəzir, əyan və xanların xalqa qarşı etdikləri zülmü, haqsızlığı pisləyərək, nə olursa olsun haqqın, ədalətin qələbəsini tərənnüm etmiş və buna inanmış və başqalarını da inandırmağa çalışmış, onları ədalətli olmağa səsləmiş, xalqın xeyrinə çalışmalarını, iş görmələrini onlara məsləhət görmüşdür:

مملکت از عدل شود پایدار کار تو از عدل تو گیرد قرار (مخزن اتاسرار)

[məmləkət əz `ədl şövəd paydar, kar-e to əz `ədl-e to girəd qərar.]

/Ölkə ədalətlə möhkəmlənər, sənin işin, ədalətinlə qərarlaşar, paydar olar./

Böyük şair şahlara, soltanlara işlə məşğul olmağı, hiylə ilə, boş sözlər danışmaqla xalqı aldatmamağı məsləhət görür:

عذر میاور نه حیل خواسته اند، این سخن است، از تو عمل خواسته اند. (مخزن الاسرار)

[`əzr məyavər, nə həyəəl xasteənd, in soxən əst, əz to `əməl xasteənd].

/Üzr gətirmə, hiylə lazım deyil, səndən iş istəyirlər, boş sözlər istəmərlər./

O tacdarlara nəsihət verməkdən, onları düzgün yola çəkməkdən heç vaxt çəkinmir, bütün əsərlərində, yaradıcılığında bu mövzu qırmızı xətt kimi keçərək, həmişə dahi şairi düşündürür. “Sirlər xəzinəsi”ndə “Sultan Səncər və qarı” hekayəsində qoca qarının dili ilə Səncərin bütün mənfiliklərini, şahlığa layiq olmadığını deyir. Ona nəsihət verərək, deyir ki, sən bu dünyanı, ölkəni qurmağa, yaratmağa gəlmisən, zülm etməyə, ədalətsizlik toxumu səpməyə gəlməmişən. Ədalətli ol, ədalətli olsan sən bu günün də, sabahın da xoş, işıqlı olar:

عدل تو قنديل شب افروز توست، مونس فردای تو امروز توست. (مخزن الاسرار)

[`ədl-e toqəndil-əşəbəfruz-e tost, munes-e fərda-ye to emruz-e tost.]

/Sənin ədalətin, gecəni işıqlandıran çırağındır, sən bu gününün, sabahının dostu və həmdəmidir./

Başqa bir beytində, yenə də “Sirlər xəzinəsi”ndə Ənuşirəvan şahla vəzirinin mükəliməsi zamanı iki bayquşun söhbəti səhnəsində quşlar cehizdən danışarkən, bir bayquş o birinə deyir: nə qədər ki, bu şah taxtıdadır, mən sənə on minlərlə belə xarabalar verərəm.”

تا ملک این است در این روزگار زین ده ویران دهمت ده هزار (مخزن الاسرار)

[ta mələk inəst dərin ruzgar, zin deh-e viran dəhəmət səd hezar.]

Nə qədər ki, bu şah hakimiyyətdədir, sənə on min belə xaraba kənd verərəm./

Dünya, onun vəfasızlığı, faniliyi; malgir, acgöz olmağın faydasızlığı; o dünyanı, indidən fikirləşmək, axirət dünyasına azuqə yığmaq, yəni yaşadığın dünyada bacardığın qədər insanlara kömək, yardım etmək kimi məsələlər Nizamini yaradıcılığı boyu düşündürmüşdür. O şahbeytlərində belə hikmətli, ifadələri, xalq deyimlərini sevə-sevə işlətməmiş, hər misrası xalqın dilində qanadlı sözlərə çevrilmişdir.

- dünya və onun faniliyi:

ملک سليمان مطلب کان کجاست، ماک همان است سليمان کجاست؟ (مخزن الاسرار)

[molk-e soleyman mətələb, kan kocast, molk həman əst soleyman kocast?]

/Süleyman mülkünün harada olduğunu axtarma, mülk həmin mülkdür, Süleyman haradadır?/

- ona görə dünya qurdlanmış meyvədir:

کیست فلک پیر شده بیوه چيست جهان درد زده میوه . (مخزن الاسرار)

[kist fələk ? Pir şode bivei, Çist cəhan? Dərd zəde mivei.]

/Çərx-i-fələk kimdir? - Qoca, dul qadın. Dünya nədir?- Qurdlanmış meyvə./

- insanları düzgün yola çəkmək üçün, onları uyarlıyır, ayıltmağa çalışır:

زامدن مرگ شماری بکن میرسدت دست حصاری بکن. (مخزن الاسرار)

[zamədən mərg şomari bekon, mirəsədet dəsthəsari bekon.]

/Ölümün gəlməsindən çəkin, o haqda düşün, əli sənə çatacaq, özünü o gün üçün hazırla./

Nizami Gəncəvinin əsərlərində təbliğ etdiyi, xalqa tövsiyə etdiyi, sevə-sevə aşılıdığı başqa bir ideya isə zəhmətsevərlik, həvəslə işləmək, ailəsini öz halal alın təri ilə dolandırmaqdır. Ona görə öz əməyi ilə yaşayan insan azaddır, heç kəsdən asılı deyil, başı ucadır. “Onunçun öyrətdim ki, əlimi bir sənətə, bir gün sənə əl açıb, düşməyim xəcalətə”- deyən böyük sənətkar istər gənc, istər qoca olsun, hər bir insanın işləməklə, zəhmət çəkməklə baş ucalığına çatmasını təbliğ edir.

بر دل و دست همه خاری بزن، تن مزن و دست به کاری بزن. (مخزن الاسرار)

[dər del o dəst, həme xari bezən, tən məzən o dəst be kari bezən.]

/Candan, ürəkdən özünü oda - közə vur, can bəsləmə, həvəslə işə giriş, iş gör./

Əsərlərindən aşkar görünür ki, onun etik, estetik qəhrəmanı əməklə, zəhmətlə bağlı insandır. Ona görə bəşər övladı dünyaya, qurmağa, yaratmağa gəlmişdir. Vaxtını boş keçirməyə, əylənməyə gəlməmişdir. Bədii dildə bu fikirləri aşağıdakı kimi ifadə edir:

ما ز پی رنج پدید آمدیم، نز جهت گفت و شنید آمدیم . (مخزن الاسرار)

[ma se pey-e rənc pədid amədım, nəz cəhət-e qoft o şenid amədım]. /Biz diunyaya

zəhmət çəkmək üçün gəlmişik, boş-boş danışib, vaxt keçirməyə gəlməmişik./

Yəni həyat bizə boş yerə vaxt keçirmək, onu əyləncələrə sərf etmək üçün verilməmişdir. Həyatın mənası işləmək, yaratmaq, zəhmət çəkmək, adını bu həyatda əməyinlə əbədiləşdirmək deməkdir. Allah zəhmət çəkənin ruzini əskik etməz. Nizami də insanlara öz zəhməti ilə yaşamağı, öz ayaqları üstündə

durmağı məsləhət görür:

ره نتوان رفت به پای کسان پای ترا درد سری میرسان، (مخزن الاسرار)

[rəh nətəvan rəft be pa-ye kəsan, pa-ye to-ra dərdələri mirəsan.]

/Sən öz ayaqlarını işləməyə məcbur et, başqasının ayağı ilə yol gedə bilməzsən./

Azərbaycan və İran xalqlarının şifahi ədəbiyyat nümunələrini, atalar sözlərini, aforizmləri araşdırdıqda, hər ikisində həm şifahi, həm klassik, həm də Nizami Gəncəvi əsərlərində təbliğ edilən əsas ideya budur ki, zəhmətlə, alın təri ilə qazanılan hər bir şey uzun ömürlü olur. Dəmirin özü belə işlənməyəndə paslanır. “İş insanın cövhəridir”, “İşləməyəni dişləməz”, “İşlə, dişlə”, “İşləyəni dəmir pas atmaz” və yüzlərlə bu kimi atalar sözləri Nizami Gəncəvinin əsərlərində özünə görkəmli yer almış, əməksevərlik bir tərbiyə üsulu kimi verilmiş, bunların əksi olan tənbellik isə tənqid edilmişdir. Böyük şairə görə tənbellik adamı ac, xəstə, bədbəxt və dilənçi kökünə salar. “Tənbellik bədbəxtliyin açarıdır”, “Tənbellik azar gətirər”, “Yayda yatan qışda çörək tapmaz” kimi atalar sözləri də Nizami beytləri içərisində özünə yer tutmuş, xalqın övladlarının tərbiyəsində misilsiz rol oynamış və oynayır. Didaktik filosof, misilsiz, müdrik məsləhətçi, hökmdardan, zahiddən, gəncdən, qocadan tutmuş hər kəsə sonsuz faydalı məsləhətlər verən Nizamini hər kəs oxuyarsa, həyat dərsi alar. Onun yazmadığı, toxunmadığı bir sahə yoxdur. Yazdıqlarının da hamısı əxlaq və ədəb çərçivəsindədir (Bunu Nizami tədqiqatçılarının hamısı bir nəfər kimi təsdiq edir).

- dostun sirrini qorumağın vacibliyi, dost seçməyin çətinliyindən bəhs edərək, gənclərə məsləhət verir:

دوست کدام آنکه بود پرده دار؟ پرده درند این همه چون روزگار. (مخزن الاسرار)

[dust kodam anke bovəd pərdedar? pərdedərənd in həmə çon ruzgar.]

/Sirri saxlaya bilən dost hansıdır? Bunların hamısı rüzgar (dövrən) kimi pərdə yurtan, sirr dağıdandırlar./

Ərəb atalar sözlərində bu ifadə gözəl səslənir:

سرك اسيرك باذا تكلمت به صرت اسيره.

[Sırrukə, `əsi:rukə, fə`izə: təkəlləmtə bihi, sırtə `əsi:rahu.]-

/Sirrin sənin əsirindir, onu başqasına desən, sən onun əsiri olacaqsan/ [7, 97].

Nəticə. Cild-cild kitablar dolusu məna və hikməti özünə sığdıran bu el yaradıcılığı nümunələri hər bir xalqın milli təfəkküründə cilalanmış tarixi təcürübənin, dərin həyat həqiqətlərinin bədi idrak və təxəyyül süzgəcindən süzülən müdriklik çeşməsidir. Bütün bunları dahi Nizami sevə-sevə öz “Xəmsə” si və “Divan”ında o qədər gözəl və rəngarəng nəzmə çəkmiş, incilər kimi, ipə -sapa düzmüşdür ki, onları dəfələrlə mütaliə etməkdən insan doymur.

ƏDƏBİYYAT

1. Bəhrüz Bamdadi, Nəqş-e folklor-e ədəbiyyat-e şefahi-ye Azərbaycan dər asar-e Nezami Gəncəvi; məcmue`-ye məqalat-e əvvələn neşest. Təbriz, 1382 (2004), s. 2-15
2. Böyük Mohebbi, Əmsal o hekəm, Engelısı - farsı - torki, Tərcome və tə`lif: Böyük Mohebbi, Təbriz, 1368(1990), 162 s.

3. Cəmalzadə Seyyid Məhəmməd, Fərhəng-e loğat-e amiyane. Tehran, 1341 (1963), 460 s.
4. Dehxoda Əli Əkbər, Əmsal o hekəm, 1, 2, 3,4 cildlər. Tehran, 1310-15 (1931-36)
5. Hüseyinov R. Nizaminin dünyası, dünyanın Nizamisi, Nizami Gəncəvinin 875 illiyinə həsr olunmuş Nizami və dünya mədəniyyəti mövzusunda respublika elmi konfransının materialları, s.5-22; 24 noyabr. Bakı, 2016
6. Xalqımızın deyimləri və duyumları. Toplayıb yazıya alanı və tərtib edəni: Həkimov M.İ. Bakı: Maarif, 1988, 379 s.
7. Məmmədli A. Ərəbcə - Azərbaycanca qarşılıqlı atalar sözləri və zərbi-məsəllər. Bakı: Maarif, 1978, 205 s.
8. Nəsirova F. Fars atalar sözləri və zərbi-məsəlləində ritm yaradan elementlər, Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq Elmi-Nəzəri jurnal. 5(65). Bakı, 2008, s.42-45
9. Nezami Gəncəvi, Məxzənol-əsrar, mətn-e elmi-yo enteqadi be sə'yo ehtemam-e Əbdolkərim Əlizadə, nəşriyyat-e fərhəngəstan-e olum-e cəmhuri-ye şourəvi-ye sosialisti-ye Azərbaycan. Bakı, 1960, 252 s.
10. Персидские пословицы, поговорки и крылатые слова. (Составление, перевод, введение и комментарии Х. Короглы. М.: Наука, 1973, 615 с.
11. Səid Nəfisi. Divan-e qəsayəd o qəzəliyyat-e Nezami Gəncəvi, enteqarat-e foruği. Tehran: 1362 (1984), 394 s.

ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРК В ТРУДАХ НИЗАМИ (В ПОЕМЕ «СОКРОВИЩНИЦА ТАЙН»)

А.МАМЕДОВА

РЕЗЮМЕ

В данной статье речь идет о творческие деятельности Низами и пословиц и поговорок созданной ими в поэме «Сокровищница тайн». Великий Азербайджанский поэт Низами Гянджеви (1141-1209) был всесторонне образованным человеком. Низами посвятил всю свою жизнь упорному творческому труду. Получив всемирную известность как автор «Хамсе» (Пятерицы), в которой были объединены созданные им пять поэм, Низами начал свою творческую деятельность лирическими стихами, которые писал на протяжении всей своей жизни. В своих гениальных произведениях он выразил чаяния народа, сурова осудил социальную несправедливость. Предложения, фразы ученые, писателей, поэтов и мудрецов теперь переводятся на пословицы и произносятся людьми. Слова и высказывания предков, как всегда, служат истине, правде, красоте, человечности, благородству, добрым идеям, руководству всех. Бессмертные произведения Низами повлияли не только на азербайджанскую, но и мировую литературы.

Ключевые слова: пословицы, поговорки, Низами, Азербайджанский язык, персидский язык

THE PROVERBS AND SAYINGS ON THE NIZAMI'S POEM "TREASURE OF SECRETS"

A.MAMMADOVA

SUMMARY

In this article, we research the proverbs and sayings of Nizami's poem "Treasure of secrets". The great Azerbaijan poet Nizami Ganjavi (1141 - 1209) was one of the most educated men of his time. Nizami became famous for his five poems (Pentalogue) this poems displayed not only Nizami's high mastery of poetry. But also his philosophic, aesthetic and ethic views. The creation, distribution and processing of proverbs and sayings continues today. The sentences, phrases of scholars, writers and sages are now translate into proverbs and pronounced by people. Words and statements of ancestors? As always? Serve the truth, truth, beauty, humanity, nobility, good ideas, and the leadership of all. Immortal works of Nizami Ganjavi have exerted a profound influence not only in Azerbaijan literature, however, the world literature as well.

Keywords: proverbs, sayings, Nizami, Azerbaijan language, Persian language

UOT 821.411.21; 811.411.21.

İBN MƏNZURUN “LİSAN ƏL-ARAB” ƏSƏRİNDƏ LİŊQVOPOETİK PARALELLƏR

H.HEYBƏTOV

Bakı Dövlət Universiteti

heybatheybatov@bsu.edu.az

Məqalə, ümumiyyətlə, ərəb şeirinin, xüsusilə də XIII əsr Misir filoloqu İbn Mənzurun “Lisan əl-arab” əsərində topladığı bir sıra beytlərin linqvopoetik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Məqalə multidisiplinar xarakterə malikdir. Belə ki, burada həm qrammatik, həm də tədqiq edilən beytlə bağlı poetik məqamlar paralel şəkildə tədqiqatə cəlb olunur. Beytlərin bu şəkildə öyrənilməsi qrammatik və poetik istiqamətdə bir sıra məsələlərin aydınlaşdırılmasına, ümumi dilçilikdə və ədəbiyyat tarixində məlum olmayan faktların ortaya çıxmasına xidmət edir. Məqalənin elmi yeniliyi İslamdan əvvəlki və sonrakı dövrə (əsasən qədim şeirə) aid olan, heç bir zaman ərəb dilindən başqa bir dilə tərcümə edilməmiş bir sıra beytlərin tərcüməsi ilə yanaşı onların filoloji analizini apararaq malik olduqları elmi möhtəviyyəti təqdim etməsindədir. Şahid beytlərin bu şəkildə tədqiqi, sistemləşdirilməsi və öyrənilməsi gələcəkdə həm ərəb dilçiliyi, həm də ərəb ədəbiyyatı ilə bağlı bir çox məlumatların ortaya çıxmasına gətirib çıxaracaq. Məqalənin ortaya qoyduğu nəticələrdən biri də budur ki, orta əsrdə qələmə alınmış izahlı lüğətlər minlərlə beyt poeziya nümunələrini əhatə etdiyi üçün həm də ədəbi qaynaqlardan ibarətdir.

Açar sözlər: şahid, qiyas, sədr, əcz, həzf, salt, Əbu Xubeyb

Şərqdə elmin çiçəkləndiyi dövrdə, daha dəqiq desək, VII əsrin ikinci yarısından etibarən sürətli inkişaf prosesi yaşayan ərəb filologiyasının bütün istiqamətlərində ərəb şeirinin öz payı vardır. Ərəb şeiri [1, 44-52] daha əvvəlki zamana aid olduğu üçün bu ərəfədə ondan Qurani-Kərimin anlaşılmaz ifadələrinin şərh edilməsində, ərəb dilinin qrammatik qayda-qanunlarının müəyyən edilib dəqiqləşdirilməsində, çoxcildli əsərlərin ixtisar edilməsində, əsərlərin nəzmə çəkilməsində, izahlı lüğətlərin tərtibatında, bir sözlə, bütün filoloji istiqamətlərdə geniş istifadə olunurdu. Orta Əsrlərdə qələmə alınmış əksər əsərlərin şeir parçaları ilə zəngin olması dediklərimizin bariz nümunəsidir. Qrammatik mühakimələrdə elmi istinadgah kimi istifadə olunan beytlərə şahid beytlər deyilir. İbn Mənzurun [2, 78-88] qələmə aldığı “Lisan əl-arab” – *Ərəblərin dili* əsərində otuz iki min beyt öz əksini tapmışdır [10, 33]. Məqalə şahid

beytlərdə [3, 78-85] qrammatik məsələlərin əksi problemini ön plana çəkərək beytlərdəki linqvopoetik paralelləri işıqlandırmaq məqsədini daşıyır. Beytlərin bu şəkildə tədqiqi həm qrammatik, həm də poetik aspektdə bir sıra məqamların dəqiqləşdirilməsinə xidmət edir. Beytlərin təqdimatı zamanı ərəb filologiyası tarixində müəyyən mübahisələrə səbəb olan filoloji məsələlərə toxunacaq, bu məsələləri İbn Mənzurun nöqtəyi-nəzərindən izah etməyə çalışacağıq.

Ərəb şeirində “kanə” tipli feillərin işlədilməsi. Təsirlik halla əlaqədar olan məsələlərdən biri də “kanə” tipli feillər qrupunun xəbəri ilə bağlıdır. Bəsrə filoloqları “kanə” – hərfən olmaq mənasını ifadə edən feilin, həmçinin bu feil qrupuna daxil olan ما دام، ما برح، ما انفك، ما فتى، ما زال، ما صار، ما ليس feillərinin xəbərini keçmiş zaman feili olmasını qiya – qaydaya uyğun hesab edirlər. Çünki bunu təsdiq edən faktlar çoxluq təşkil edir. Məsələn، إن كنت قلته – əgər bunu demiş olsaydım (əl-Maidə-116)، إن كنتم آمنتم – nazil etdiyimizə iman gətirmisinizsə (əl-Ənfəl-41) və s. Başqa sözlə desək، bəsrəlilərin fikrincə؟ أليس زيد قام؟ - Zeyd qalxmamışdırmı? demək olar. Kufəlilər isə keçmiş zaman feilinin “kanə”nin xəbəri yerində işlənməsi üçün onunla birgə “qad” (hərəkətin bitdiyini bildirən) ədatının işlənməsini şərt kimi irəli sürür. Onların fikrincə “kanə” feili (ismi) cümləyə zaman bildirmək üçün əlavə edilir. Əgər xəbər özü zaman bildirəcəksə، bu zaman “kanə”nin cümlədə işlənməsinə ehtiyac yoxdur [6, 437-441].

İbn Mənzurun əsərində bəsrəlilərin mövqeyini əsaslandıracaq poeziya nümunələrinə rast gəlmək mümkündür:

كُنْتُ خَلْتُ الشَّيْبَ وَالنَّبْدِيْنَ
وَالهَمَّ مِمَّا يُدْهَلُ الْقَرِيْنَآ [5, c.1, 345]

Mənası: qocalığın yetişməsi, saçların ağarması və dərd-qəmin ardıcıl olmasının insana dostunu (dosta dostunu) unutdurduğunu hesab edirdim (xəyal edir, düşünürdüm) [13, c.2, 377].

Burada şahid “kanə”nin xəbərinin (خَلْتُ) “qad” ədatı olmadan keçmiş zaman feili ilə işlənməsidir. Beyt ərəb filologiyası tarixində xəsis kimi tanınan dörd şəxsdən (əl-Hutey’ə, Əbu-l-Əsvəd əd-Duəli, Xalid ibn Safvan) birinə Humeyyid əl-Ərqata məxsusdur. Əsl adı Humeyyid bin Malikdir. Əl-Ərqat isə onun ləqəbidir. Üzündəki ləkələrə görə ona əl-Ərqat – hərfən ləkəli ləqəbi verilmişdir. İslam dövrü şairlərindəndir [10, 122].

İbn Mənzur bu məsələ ilə əlaqədar olan başqa bir beyti isə Fərəzdəqə (641-732) istinadən qeyd edir:

طَوِيلاً سَوَارِيهِ، شَدِيداً دَعَائِمُهُ
وَكَنَّا وَرَثَاةَ عَلَى عَهْدِ نَبِيِّع

Mənası: biz (məcd) şan-şöhrət və nəcibliyi (Himyərin – Yəmən qədim hökmdarlarından olan) Təbabilər (cəmi tubbə) dövründən bəri qazanmış, irs götürmüşük. Bu nəcibliyin sütunları uzun, dayaqları möhkəmdir [19, c.3, 93].

Şair burada öz qövminün malik olduğu izzət və şöhrəti dayaqları möhkəm olan bir binaya bənzədir və onun çox qədim tarixi köklərə dayandığını göstərir. Beytdə şahid وَرَثَاةَ – onu (nəcibliyi) irs götürmüşük ifadəsindəki keçmiş zaman feili “kanə”nin xəbəri olduğu üçün yerinə görə təsirlik haldadır [18, c.2, 39].

“Kanə” tipli (أصبح، أضحى، ظل، أمسى، بات، ما برح، ما انفك، ما زال، ما فتى، ما دام،) feillərdən, başqa sözlə desək, naqis feillərdən olan “leysə”nin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, bir sıra hallarda onun əslində təsirlik halda işlənməli olan xəbəri artıq “bə” hərfi ilə birlikdə işlənərək yiyəlikdə təzahür edir. Lakin buna baxmayaraq xəbər yerinə (məhəlli iraba) görə təsirlik halda hesab olunur. Mərakeş əsilli Misir filoloqu, zəmanəsinin müfəssir və fəqihi, həmçinin görkəmli ədibi olan Əl-Muradi (ölüb 1348) yazır ki, “leysə”nin, həmçinin leysə mənasını ifadə edən “ma”nın xəbərinə “bə”nin artırılması qiyas – qaydaya uyğundur. Məsələn, أَلَيْسَ اللهُ بِكَافٍ عَبْدَهُ – məgər Allah öz quluna kifayət etməzmi? (əz-Zumər-36), وَمَا رَبُّكَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ – sənin Rəbbin qullara zülm edən deyildir (Fussilət-46) [14, 53-54]. Buna misal olaraq İbn Mənzurun cahiliyyə şairi Humeyd ibn Saura [15, ر] istinadən qeyd etdiyi aşağıdakı beyti əsas götürmək olar:

فَدْنِي مِنْ نَصْرِ الْخُبَيْبِينَ قَدِي لَيْسَ الْإِمَامُ بِالشَّحِيحِ الْمُنْحَدِ [5, c.12, 246]

Mənası: iki Xubeybəyə (künyədir) artıq bundan sonra yardım etmə-yəcəyəm. İmam (heç də) xəsis və günahkar deyil.

Burada şahid “leysə”nin xəbəri olan “بِالشَّحِيحِ” sözündə “bə”nin heç bir məna ifadə etmədən zaid – artıq işlənməsidir. Əslində isə الْمُنْحَدِ الشَّحِيحِ الْمُنْحَدِ nəzərdə tutulur. Beytdəki “Xubeybeyn” (iki Xubeyb) sözünü deməklə şair I Rəşid xəlifəsi Əbubəkrin qız nəvəsi, yəni Əsmanın Zubeyr ibn əl-Avamdan olan oğlu Abdullah ibn Zubeyr və onun qardaşı Mus‘aba işarə edir. Çünki Abdullah ibn Zubeyrin künyəsi Əbu Xubeybdir. İbn Mənzur İbn Sikkitə istinadən yazır ki, bu sözü Əbu Xubeybinə, (yəni cəm formasında) oxuyanlar onların hər üçünü, yəni Abdullah ibn Zubeyri, onun qardaşı və oğlunu, yaxud da Abdulla ibn Zubeyr və onun tərəfdaşlarını nəzərdə tutur. Xubbə sözünün mənası yer adıdır. Onun su çıxarılan, yaxud otlaq yer olduğu qeyd olunur. İbn Mənzur “xəbəbə” kökündə beyti Humeyyid əl-Ərقاتə aid edir [5, c.4, 462].

Hesab edirik ki, Abdulla ibn Zubeyr Hicazın hakimiyyətini ələ keçirib əməvilərə tabe olmadığı üçün bu künyə ilə (iki yerin, yaxud iki hicazın, ola bilər ki, Məkkə və Mədinənin sahibi) adlandırılmışdır.

Beytdəki “qadni” sözünün mənası “həsbi” (məna kifayətdir, bəsdir) deməkdir. Sədrin – I misranın sonundakı “qadi” isə təkid üçün deyilmişdir və “qadni” mənasını ifadə edir. Beytin Əczində - II misrasında isə şair Abdullah ibn Zubeyrə etiraz edir [17, c.2, 371].

Abdullah ibn Zubeyr xəsislikdə ittiham olunurdu. Şair isə Abdullaya müraciət edərək sən özünü İmam – müsəlmanların rəhbəri elan etmişən, elə isə imam xəsis və mulhid (Allah evinə hörmətsizlik edən, yaxud yolunu azmış) deyil. Bu sözlərlə şair sanki, ona xəsislik etməməyi tövsiyə edir.

Ərəb şeirində hərəkətin yaxın olduğunu bildirən feillər. Əl-mənsubat bəhsində müzakirə olunan məsələlərdən biri də hərəkətin yaxın olduğunu bildirən feillərin xəbəridir. Bu feillər الافعال المقاربة – yaxınlıq bildirən feillər adlanır. Bu feillərin ümumi sayı on birdir. “Əsa” istisna olmaqla yaxınlıq bildirən

sözlərin feil olması filoloqlar arasında mübahisə doğurmayan məsələlərdəndir. Əsa ilə bağlı isə qrammatiklər arasında üç müxtəlif fikir var.

- 1) Əsa bütün hallarda, yəni bitişən əvəzliliklə işlənilib-ışlənməməsindən asılı olmayaraq feildir. Bu, Bəsrə qrammatiklərinin mövqeyidir.
- 2) Əsa bütün hallarda ön qoşmadır, çünki o, “ləəllə” mənasını ifadə edir. Ləəllə isə təsrif olunmur, ön qoşmadır. Bu, Sələb və İbn Sərrac başda olmaqla Kufə filoloqlarının mövqeyidir.
- 3) Əsa obyekt mənalı (ضمير نصب) bitişən əvəzliliklə işləndikdə ön qoşma (məs, عساها، عساها), bütün digər hallarda isə, (yəni subyekt mənalı ضمير رفع bitişən əvəzliliklə işləndikdə isə عسيث، عسيث feildir. Bu, filoloqların Şeyxi – Sibəveyhinin mövqeyidir [4, c.1, 322-323].

Bu feillər yaxınlıq bildirən feillər adlansa da, onların heç də hamısı hərəkətin yaxın olduğunu ifadə etmir və mənasına görə üç yerə bölünür:

- 1) Yaxınlıq (المقاربة) mənasına malik olan feillər: كاد، كَرَب، وأوشك;
- 2) Ümid (رجاء) mənasına malik olan feillər: عسى، حَرَى، إِخْلَوْلَى;
- 3) Yaratmaq, inşa etmək – başlamaq (ما دل على الانشاء) mənasına malik feillər: (افعال الشروع - جَعَلَ، طَفِقَ، أَخَذَ، عَلِقَ).

Bu feillərin bir sıra özəllikləri vardır. Məsələn, “auşəkə”nin xəbəri “əsa” feilində olduğu kimi əsasən məsdər “ən”i ilə birlikdə işlənməlidir (أوشك زيد ان - Zeydin qalxmasına az qaldı). Bəzi hallarda isə onun xəbəri “ən”siz işlənilir (يوشك يجيء - o gəlmək ərəfəsindədir, gəlməsinə az qalıb.) İbn Mənzur bu feilin xəbərinin “ən”siz işlənməsi ilə əlaqədar aşağıdakı beyti şahid gətirir:

يُوشِكُ مَنْ فَرَّ مِنْ مَنِيْبِهِ فِي بَعْضِ غَرَائِهِ يُؤَافِقُهَا [5, c.1. 550]

Mənası: müharibədə ölümündən qaçan şəxsin qəflət anında ölüm tərəfindən yaxalanacağı yaxındadır.

Beyt cahiliyyə şairi Uməyyətu-bni Əbis-Səltə aiddir [16, 421]. Əbu-s-Səlt atasının künyəsidir. Səlt sözünün mənası bariz və məşhur deməkdir [12, 48]. Görünür məşhur olduğu üçün belə adlandırılmışdır. Beytdəki şahid “yüşiku” feilinin xəbəri olan “yuvafiquha”nın “ən” siz işlənməsi ilə əlaqədardır. Bu kimi hallar adətən şeir zərurətindən irəli gəlir.

Hərəkətin yaxınlıq olduğunu bildirən feillər arasında “əsa”nın da özünə-məxsus xarakterik xüsusiyyətləri vardır. Əsa feilinin xəbəri indiki-gələcək zamanda olmalıdır, onun xəbəri Bəsrə qrammatiklərinə görə mütləq məsdər “ən”i ilə birgə işlənməlidir. عسى زيد ان يقوم. Qurani-Kərimdə də “əsa” feili həmişə “ən”lə birgə işlənmişdir عسى ان تحبوا شيئاً وهو خير لكم وعسى ان تحبوا شيئاً - ola bilsin ki, sevmədiyiniz bir şey sizin üçün xeyirli, sevdiyiniz bir şey isə sizin üçün zərərli olsun (əl-Bəqərə-216). İbn Mənzur “əsa”nın xəbərinin “ən”siz işlənməsi ilə əlaqədar aşağıdakı şahid beyti misal çəkir:

عَسَى اللهُ يُعْنِي عَنْ بِلَادِ ابْنِ قَادِرٍ بِمُنْهَمِرِ جُؤنِ الرَّبَابِ سَكُوبِ [5, c.9, 214]

Mənası: (şair burada Nəmir ibn Qadirin övladlarından birini həcv edir) qara buludun bol yağışı vasitəsilə (qoy, yaxud) bəlkə Allah İbn Qadirin ölkəsindən (bizi, canımızı) qurtarsın.

Burada “yuğni” feili “əsa”nın xəbəri olduğu üçün yerinə görə təsirlik haldadır. Ümumiyyətlə, “əsa”nın xəbərinin “ən” olmadan işlənməsi ilə əlaqədar çoxsaylı poeziya nümunələrini şahid kimi göstərmək olar. Məsələn:

عَسَى الْكُرْبُ الَّذِي أُمْسِيَتْ فِيهِ يَكُونُ وَرَاءَهُ فَرَجٌ قَرِيبٌ

Mənası: Gecəni keçirdiyim qəm və kədərin arxasınca yaxın bir sevincin gələcəyinə ümid var.

Burada şahid “əsa” feilinin xəbəri olan “yəkunu vəraəhu” tərkibinin “ən” siz işlənməsidir. Xəbər yerinə görə təsirlik haldadır [17, c.3, 159]. Beyt islam dövrü şairi Hudbə bin Xəşrəm əl-Uzriyə aiddir. O, həbsdə olarkən bu beyti əmisi oğlu Əbu Nəmirə xitabən söyləmişdir.

Kimə aid olduğu bilinməyən aşağıdakı beytdə də eyni vəziyyət müşahidə olunur:

عَسَى فَرَجٌ يَأْتِي بِهِ اللَّهُ إِنَّهُ لَهُ كُلُّ يَوْمٍ فِي خَلِيقَتِهِ أَمْرٌ [4, c.1, 328]

Mənası: bəlkə də (ümid var ki,) Allah bir sevinc bəxş edər. Həqiqətən o, hər gün öz məxluqatının taleyinə yeni bir şey yazar.

Burada şahid “əsa”nın xəbəri “yəti bihi..” cümləsi “ən”siz işlənilib və yerinə görə təsirlik haldadır. “Əsa”nın xəbərinin çoxsaylı poeziya nümunələrində “ən”siz işlənməsi “əsa”nın “ən”lə işlənməsi zəruridir fikrini alt-üst edir.

Hərəkətin yaxın olduğunu bildirən feillər arasında “kadə”nin xarakterik cəhəti ondan ibarətdir ki, bu feilin xəbəri əsasən məsdər “ən”i olmadan işlənməlidir. Çünki “kadə” hərəkətin həddən artıq yaxın olduğunu bildirdiyi halda “ən” feili gələcək zamana aid edir. Bu iki xüsusiyyət arasında, görüldüyü kimi, bir ziddiyyət yaranır. Bəzən isə “kadə” “əsa” mənasını ifadə etdiyi üçün onun xəbəri də “ən”lə işlənir. Bu məsələni, yəni “əsa”nın “ən”lə “kadə”nin “ən”siz işlənməli olduğunu əl-Ənbari özünün “Ərəb dilinin sirləri” adlı əsərində çox aydın şəkildə izah edir. Dahi qrammatik göstərir ki, “Əsa” gələcək zamana aid olmaq üçün yaradılmışdır (وضع لمقارنة الاستقبال). “Ən” isə feili(n) indiki zamanla əlaqəsini kəsərək onu) yalnız gələcəyə aid edir (تلخص الفعل (الزما الفعل الذي وضع لمقارنة الاستقبال) (للاستقبال)). Buna görə də “əsa”nın gələcək zaman göstəricisi rolunu oynayan “ən”lə işlənməsini filoloqlar lazım biliblər (الزما الفعل الذي وضع لمقارنة الاستقبال) (“ان” التي هي علم الاستقبال). “Ən” və ondan sonrakı sözün öz yerinə görə təsirlik halda olmasını necə əsaslandırmaq olar sualına cavab verən müəllif qeyd edir ki, عَسَى زَيْدٌ الْقِيَامَ قَارِبٌ زَيْدٌ الْقِيَامَ عَسَى زَيْدٌ ان يقوم – Zeyd qalxmağa yaxınlaşdı deməkdir. “Əsa”nın xəbərindən “ən” bəzən “kadə”yə bənzədiyi üçün silinmişdir. Onların hər ikisi hərəkətin yaxın olduğunu bildirdiyi üçün bəzən biri digərinin mənasında işlənə bilər. Burada çox maraqlı bir sual ortaya çıxır. Hər iki feil hərəkətin yaxın olduğunu bildirirsə, bəs onda nə üçün “kadə” feilində əsasən “ən”in işlənməməsini filoloqlar şərt kimi irəli sürür? Sualı böyük ustalıqla cavablandıran əl-Ənbari yazır ki, onların hər ikisi yaxınlıq mənasını ifadə edən feillərdən olarsa da, “kadə” hərəkəti əsasən indiki zamana, “əsa” isə gələcək zamana aid edir. Yəni كَادَ زَيْدٌ يَذْهَبُ بَعْدَ عَامٍ – Zeydin bir ildən sonra getməsi yaxınlaşdı cümləsini işlətmək qrammatik-məntiqi cəhətdən düzgün deyil. Ancaq عَسَى اللَّهُ أَنْ

يدخلني الجنة برحمته – *balkə, Allah öz rəhmi ilə məni cənnətə daxil edər* cümləsini işlətmək isə düzgündür. Çünki bu ifadə, yaxud əsa hərəkəti *kadədə* olduğu kimi indiki hal-vəziyyət (zamanla) əlaqələndirmir. *Kadə* hərəkəti hal-hazırkı (zamanla) daha çox əlaqələndirdiyi üçün gələcək zaman əlaməti rolunu oynayan “ən”lə işlənməsi əsasən qadağan edilmişdir [7, 127-129].

Lakin “*kadə*”nin “ən”lə birlikdə işləndiyini sübut edən çoxsaylı poeziya nümunələri mövcuddur. İbn Mənzur “*məsaha*” kökündə aşağıdakı misrəni qeyd edir:

قَدْ كَادَ مِنْ طُولِ الْيَلَىٰ أَنْ يَمْصَحَا [5, c.13, 119]

Başqa mənbələrə əsasən beytin sədrini – birinci misrəsini müəyyənləşdirə bildik və o, Əməvi şairi Rū’bə ibn əl-Əccaca (ölüb 762) aiddir.

رَبْعُ عَفَاهُ الدَّهْرُ طَوْلًا فَأَمَحَى قَدْ كَادَ مِنْ طُولِ الْيَلَىٰ أَنْ يَمْصَحَا [19, c.1, 251]

Mənası: (Beytdə tərk edilmiş bir oba – mənzil (rəb’un) təsvir olunur.) Zəmanənin uzun müddət öyrəndiyi – yer üzərindən sildiği və silinmiş bir mənzil... başına gələn çətinliklər uzun müddət davam etdiyi üçün (əldən düşmüş, az qalmışdır ki, getsin, yəni) itib-batsın.

Burada şahid *kadə*nin xəbərinin “ən”lə işlənməsidir. Başqa bir beytdə isə deyilir:

كَادَتِ النَّفْسُ أَنْ تَقِيظَ عَلَيْهِ إِذْ نَوَى حَشْوَ رَيْطَةٍ وَ بُرُودٍ [5, c.10, 369]

Mənası: *kəfən* arasına düşdükdə o meyidin ruhunun çıxmasına, ölümün yetişməsinə az qalmışdı.

İbn Mənzur beytin kimə aid olduğunu göstərmir [5, c.14, 233]. Beyt filoloqların müraciət etdiyi məşhur beytlərdən olduğu üçün onun Bəsrə şairlərindən olan Məhəmməd ibn Munazirə aid olduğunu müəyyənləşdirə bildik. O, Abbasi xəlifəsi Məmunun (786-813) dövründə vəfat etmişdir. Bu şeiri o, Əbdülməcrid bin Əbdülvəhhab əs-Səqəfi adlı bir şəxsə ithaf etdiyi mərsiyyədir [9, c.1, 315].

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq belə bir fikir irəli sürmək olar ki, “*kadə*”nin ərəb kəlamında, daha doğrusu nəsrə “ən”lə işlənməsi qaydaya uyğun olmasa da, poeziya nümunələrində bu hal çox müşahidə olunur. Elə buna görə də onu müstəsna hal hesab etmək olmaz.

Ərəb şeirində “İnnə” tipli modal sözlərin işlədilməsi. Əl-Mənsubat bəhsində filoloji məktəblər arasında mübahisə doğuran məsələlərdən biri də təxfif edilmiş – yüngülləşdirilmiş, yəni təşdid əlaməti atılaraq samitlərindən biri oxunmayan “*innə*” modal sözünün isminin təsirlik hal əlaməti qəbul edib-etməməsi ilə əlaqədardır. Kufə filoloqlarının fikrincə təxfif edilmiş və nəticədə “*in*” formasına düşmüş “*innə*” ismi təsirlik halda idarə etmir. Bəsrə qrammatiklərinin fikrincə isə “*innə*” “*in*”ə çevrildikdən sonra da ismi təsirlik halda idarə edir.

Kufə qrammatiklərinə görə “*innə*”nin ismi təsirlik halda idarə edə bilməsinin səbəbi onun zahiri əlamətlərinə görə keçmiş zaman feilinə bənzəməsi ilə əlaqədardır. Belə ki, “*innə*” də keçmiş zaman feili kimi üç hərfdən ibarətdir

və o da mazi feilində olduğu kimi fəthə üzərində qurulmuşdur – fəthə ilə məbnidir. Təxfif edildikdən sonra isə “innə” “in”ə, yəni iki hərflili bir modal sözə çevrilir və onun mazi feilinə olan bənzərliyi artıq yoxa çıxır. Buna görə də “in” keçmiş zaman feili kimi ismi təsirlik halda idarə etmək bacarığını da itirir.

Bəsərəlilərin sübutu isə Hud surəsinin 111-ci ayəsinin Nafe və İbn Kəsinin, həmçinin Əbubəkrin Asimdən etdiyi rəvayətə əsasən təxfiflə oxunmasına baxmayaraq yenə də öz idarə qabiliyyətini itirməməsidir (وَإِنْ كَلَّا لِمَا لِيُؤْفِقِيَهُمْ) [8, 164].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz bu məsələyə münasibət bildiren İbn Mənzur yazır:

و للعرب لغتان في إن المشددة: إحداهما التثقيل، والآخرى التخفيف. فأما من خفف فإنه يرفع بها إلا ناسا من أهل الحجاز يخففون وينصبون على توهم الثقبلة وقرئ: أن كلا لما ليؤفقيهم، خفوا ونصبوا، وأنشد الفراء في تحفيها مع المضمر:

فِرَاقَكَ لَمْ أَبْخَلْ وَ أَنْتَ صَدِيقٌ
[5, c.1, 243; c.7, 308; c.3, 117]

Ərəblər innəni iki formada işlədir – tələffüz edir. Biri ağır – (innə), digəri qısa – yüngüldür (in). Yüngül formada istifadə edənlər (ondan sonra gələn ismi) adlıq halda işlədir. Hicaz əhlindən olan bir qrup insan innəni yüngül formada, (yəni in kimi) işlətsələr də, (bu ini innə hesab edib) (ondan sonra gələn ismi) təsirlik halda idarə edirlər. (ayə) (وَإِنْ كَلَّا لِمَا لِيُؤْفِقِيَهُمْ) (şübhəsiz ki, Rəbbin onların hər birinə əməllərinin əvəzini tam verəcəkdir) kimi oxunmuşdur (yəni ayədə innəni, yaxud ənnəni təxfiflə), qısa – yüngül oxuyub ondan sonra gələn ismini isə təsirlikdə idarə ediblər. Əl-Fərra (761-822) bitişən əvəzliliklə işləndiyi zaman onun qısa – yüngül oxunması ilə əlaqədar aşağıdakı beyti söyləmişdir:

Nemətlər və rahatlıq içində olduğun zaman məndən ayrılmaq istəsəydin belə mən buna xəsislik – etiraz etməzdim. Çünki sən dostsan.

Göründüyü kimi beytdə “ən” təxfiflə işlənmişdir və onun ismi bitişən əvəzlilik (kə), xəbəri isə “səəltəni” ifadəsidir. Beytin kimə aid olduğu məlum deyil. Burada şair ondan boşanmasını istəyən öz həyat yoldaşına müraciət edir. Başqa bir versiyaya əsasən isə şair öz səxavətli olmasını təsvir edərək burada tərəf müqabilini həddən artıq çox sevdini dilə gətirir [11, c.5, 426-428].

Başqa bir beytdə də təxfif edilməsinə baxmayaraq “ən” bitişən əvəzliliklə işlənmiş və onu təsirlik halda idarə etmişdir:

وَقَدِّمًا هُنَاكَ تَكُونُ الثَّمَالَا
بِأَنَّكَ رَبِّيعٌ وَ عَيْبٌ وَ مَرْبِعٌ

Mənası: Sən məhsuldar torpaq, yağış və bitgi ilə dolu məkana bənzəyirsən. Belə ki, sən (hamıya) köməksən.

Burada şahid “ənnə”nin təxfif edilməsi, (ən) kimi oxunmasına baxmayaraq, bitişən əvəzliyi təsirlikdə, xəbəri olan rəbyə’un (əl-xasib-məhsuldar) sözünü isə adlıqda idarə etməsidir. Beyt cahiliyyə şairi Cənub bint əl-Aclan bin Amir əl-Huzeyliyyəyə aiddir. Burada o, qardaşına mərsiyə deyir, onun (sağlığında) səxavətli olduğuna, məhruma qarşı əli açıq və mərhəmətli olmasına işarə edir [19, c.2, 213].

İbn Mənzurun “innə əl-muşəddədə” – şəddəli innənin təxfif edilməsi haqqında danışdıqdan sonra “ənnə”nin təxfif edilmiş formasına aid misallar çəkməsindən anlaşılır ki, təxfif məsələsində “innə” ilə “ənnə” arasında fərq yoxdur.

“İnnə” tipli modal sözlər qrupuna daxil olan “kənnə” haqqında İbn Mənzur yazır:

كأن أصلها أن أدخل عليها كاف التشبيه وهي حرف التشبيه والعرب تنصب به الاسم وترفع خبره وقال الكسائي: قد تكون كأن بمعنى الجحد كقولك كأنك أميرنا فتأمرنا، معناه لست أميرنا، قال: وكان آخرى بمعنى التمني كقولك كأنك بي قد قلت الشعر فأجيدته، معناه ليتني قد قلت الشعر فأجيدته ولذلك نصب فأجيدته، وقيل تجيء كأن بمعنى العلم والظن كقولك كأن الله يفعل ما يشاء، وكأنك خارج، وقال ابو سعيد: سمعت العرب تنشد هذا البيت:

وَيَوْمٍ نُوَافِينَا بُوْجِهٍ مُّسَمِّمٍ
كَأَنَّ ظَنِيَّةً وَكَأَنَّ ظَنِيَّةً فَخْفَفَ وَأَعْمَلَ، وَمَنْ خَفَضَ أَرَادَ كَظْبِيَّةٍ وَمَنْ رَفَعَ أَرَادَ كَأَنَّهَا ظَنِيَّةً فَخْفَفَ وَأَعْمَلَ مَعَ إِضْمَارِ الْكِنَايَةِ [5, c.1, 245].

“Kənnə”nin kökü “ənnə”dir. Ona təşbih ədatı “kə” əlavə edilmişdir. Ərəblər “kənnə” ilə ismi (mübtədani) təsirlik, onun xəbərini isə adlıq halda idarə edir. Kisai dedi: “kənnə” bəzən cəhd – inkar mənasında da işlənə bilər. Məs., sanki sən əmirimizsən, bizə əmr edirsən. Bu ifadənin mənası sən əmirimiz deyilsən deməkdir. (O,) dedi: “kənnə”, həmçinin təmənni – arzu mənasında, məs., kaş ki, mən şeir söyləyib onu yaxşı biləydim, elə buna görə də “fəucidəhu” sözü təsirlikdə işlənmişdir; bununla yanaşı yəqin və güman mənalarda da işlənir. Məs, Yəqin ki, Allah istədiyini edəndir; yaxud çox güman ki, (deyəsan) sən xaricsən (bura, məs, bu siyahıya daxil deyilsən). Əbu Səid dedi: aşağıdakı beyti ərəblərdən eşitdim:

Gözəl bir sima ilə bizə toxunduğun, yanıma gəldiyin gün, sanki Sələm ağacının yarpağına boylanan bir ceyrana bənzəyirdin.

Zabyə - ceyran sözü həm ziyəlikdə, həm adlıqda oxunmuşdur. (Bu sözü) təsirlik halda oxuyanlar “kənnə”ni təxfif etsələr də onun idarə qabiliyyətini saxlamışlar. Ziyəlikdə oxuyanlar “kəzabyətin” nəzərdə tutmuşdur. (yəni “kənnə”ni “kə” ön qoşması kimi nəzərdə tutmuşdur.) Adlıq halda oxuyanlar isə “kənnəha zabyətin – sanki o, ceyrandır” (cümləsini) nəzərdə tutmuşdur. (Beytdə “kənnə”) təxfif olunsada, (qadına işarə olunaraq) onun idarə qabiliyyəti saxlanılmışdır.

İbn Mənzur beyti Əbu Səidə istinadən nəql edir. Çox güman ki, o, muxadram şairi əş-Şəmmax bin Zıranı (ölüb 643) nəzərdə tutur. Çünki onun adı Məqil, künyəsi isə Əbu Səiddir. “Qasəmə” kökündə isə beytin kiçik fərqlərə malik başqa bir rəvayət formasını qeyd edən müəllif onu ilk öncə cahiliyyə şairləri Bais bin Sureym əl-Yəşkuriyə, daha sonra Kəb ibn Ərqam əl-Yəşkuriyə aid edir [5, c.11, 165]. Anlaşılan odur ki, beytin kimə aid olduğu dəqiq məlum deyil.

Beytdəki şahid “kənnə” təxfif edilsə də, onun öz idarə qabiliyyətini itirməməsi ilə əlaqədardır. Kufəlilərə görə təxfif zamanı, yəni “kənnə” “kənnə”

çevrildiği zaman öz idarə qabiliyyətini itirir. Bəsrəlilərə görə isə “kəən” öz idarə qabiliyyətini saxlayır. Sibəveyhi bunun səbəbini çox maraqlı şəkildə izah edir. O, qeyd edir ki, bu modal söz feilə bənzəyir (و ذلك لأنَّ الحرف بمنزلة الفعل). (Çünkü “kəənə” şəbbəhtü – bənzədirmə mənasını ifadə edir H.H.). Feil isə hər hansı bir həzfə, yəni hərflər, yaxud hərəkə düşümünə məruz qaldıqda öz idarə qabiliyyətini itirmir. Məsələn, (“yəkunu”nun həzf olunmuş versiyası) ləm yəku öz idarəsini itirmir. Lakin (qrammatiklərin) çoxu (burada kufəliləri nəzərdə tutur – H.H.) həzfə məruz qaldığı zaman, həmçinin “ma” ilə birgə işləndiyi zaman onu başlanğıc hərfləri hesab etmişdir [17, c.2, 134-140]. Sibəveyhi demək istəyir ki, çoxları bu modal sözü başlanğıc hərfləri hesab etdikləri üçün onun idarə qabiliyyətini itirdiyini düşünmüşdür. Başlanğıc hərfləri dedikdə (bəl, fə, va, həttə – يعبد المؤمن ربه حتى يفوز – və s.) kimi özündən sonrakı sözü idarə etməyən bir sıra hərflər və ön qoşmalar nəzərdə tutulur. Göründüyü kimi İbn Mənzur bu məsələdə sanki, orta mövqə tutaraq, “kəən”dən sonra gələn sözün hər üç halda oxunmasının filoloji təhlilini təqdim edir.

Nəticə. İbn Mənzurun XIII əsrin sonlarında qələmə aldığı “Lisan əl-arab” əsəri orta əsrlərdə qələmə alınmış izahlı lüğətlər arasında özünəməxsus yerə malikdir. Əsərin özəlliyi onun multidisiplinar xarakterə malik olması ilə əlaqədardır. Belə ki, əsərdə səksən minə yaxın sözün izah edilməsi zamanı otuz iki min beytdən istifadə olunmuşdur. Həmçinin əsərdə minlərlə hədis, atalar sözü, zərbülməsəl və hikmətli sözlər öz əksini tapmışdır. Bütün bunlarla yanaşı əsərdə bir çox qrammatik və poetik məsələlər ətraflı şəkildə təqdim edilir. Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq hesab edirik ki:

1. Orta əsrlərdə ərəb dilində qələmə alınmış izahlı lüğətlər on minlərlə beyti əhatə etdiyi üçün həm də ədəbi qaynaqlardan ibarətdir.
2. İbn Mənzurun Lisan əl-arab əsəri bir çox filoloji məsələləri əhatə etdiyi üçün ensiklopedik və multidisiplinar xarakterə malikdir.
3. Şahid beytlərin linqvopoetik təhlili gələcəkdə həm qrammatik, həm də poetik aspektdə, başqa sözlə desək, ərəb filologiyası tarixində məlum olmayan bir çox məqamların ortaya çıxmasına gətirib çıxaracaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Heybətov H.H. Ərəb şeirinin yaranması, onun məzmun və forma xüsusiyyətləri // Bakı: Risalə araşdırmalar toplusu, 2018, №1, 14, s. 44-52.
2. Heybətov H.H. İbn Mənzurun həyatı, ədəbi şəxsiyyəti və müəllifi olduğu əsərləri // Risalə araşdırmalar toplusu, 2017, 13, s. 78-88.
3. Heybətov H.H. İbn Mənzurun “Lisan əl-arab” əsərində şahid beytlərin təqdimi: müəlliflik problemi // Əlyazmalar Yanmır, 2019, v. 5, №2(9), s. 78-85.
4. ابن عقيل. شرح ابن عقيل: [4 مجلدات] / ابن عقيل. – قم المقدسة: انتشارات سيد الشهداء، - م. 1. 1411 – 398 ص.
5. ابن منظور. لسان العرب: [18 مجلدا] / ابن منظور. – بيروت: دار إحياء التراث العربي، - م. 1. 1988 – 566 ص. م. 3. 433 – م. 4. 462 – م. 7. 457 – م. 9. 513 – م. 10. 373 – م. 11. 378 – م. 12. 381 – م. 13. 237 – م. 14. 350 – م.
6. الإشبيلي، ابن خروف. شرح جمل الزجاجي: [في الجزئين] / تحقيق سلوى محمد عمر عرب. ابن خروف. الإشبيلي. –

- جدة: جامعة أم القرى، م. 1. - 1418. - 567 ص
7. الأنباري، أبو البركات. أسرار العربية / أبو البركات. الأنباري. - دمشق: مطبعة الزقي، - 1957. - 496 ص.
 8. الأنباري، أبو البركات. الإنصاف في مسائل الخلاف بين النحويين البصريين والكوفيين / أ. الأنباري. - مدينة 6 أكتوبر: الشركة الدولية للطباعة، - 2002. - 736 ص.
 9. الأنصاري، ابن هشام. أوضح المسالك إلى ألفية ابن مالك: [4 مجلدات] / إ. الأنصاري. - بيروت: منشورات المكتبة العصرية، - م. 1. - دون تاريخ. - 384 ص.
 10. الأيوبي، ياسين. معجم الشعراء في لسان العرب / ي. الأيوبي. - بيروت: دار العلم للملايين، - الطبعة الثانية - 1987. - 488 ص.
 11. البغدادي، عبد القادر. خزانة الأدب: [13 مجلدا] / ع. البغدادي. - القاهرة: مكتبة الخانجي، الرياض: دار الرفاع، - م. 5. الطبعة الثانية، - 1984. - 515 ص.
 12. الحديثي، بهجة عبد الغفور. أمية بن أبي الصلت حياته و شعره / بهجة عبد الغفور. الحديثي. - هيئة أبوظبي للثقافة والتراث: المجمع الثقافي، - 2009. - 434 ص.
 13. الفارابي، اسحاق بن إبراهيم. ديوان الأدب: [في الجزئين] / إ. الفارابي. تحقيق أحمد مختار عمر. - القاهرة: مؤسسة دار الشعب للطباعة والنشر، - م. 2. - 501 ص.
 14. المرادي، الحسن بن قاسم. الجنى الداني في حروف المعاني / الحسن بن قاسم. المرادي. - بيروت: دار الكتب العلمية، - 1992. - 682 ص.
 15. الهاللي، حميد بن ثور. ديوان حميد بن ثور الهاللي / ح. الهاللي. - القاهرة: مطبعة دار الكتب المصرية، - 1951. - 175 ص.
 16. ديوان أمية أبي الصلت / تحقيق ودراسة عبد الحفيظ. السلطي - دمشق: المطبعة التعاونية، - 1974. - 676 ص.
 17. سيبويه. الكتاب: [5 مجلدات] تحقيق عبد السلام محمد هارون / سيبويه. - الناشر مكتبة الخانجي بالقاهرة، - م. 2. - 1988. - 430 ص. م. 3. - 662 ص.
 18. سيبويه. الكتاب: [5 مجلدات] تحقيق أميل يعقوب / سيبويه. - دار الكتب العلمية، - م. 2. - 2748 ص.
 19. حسن شراب، محمد. شرح الشواهد الشعرية في أمات الكتب النحوية: [3 مجلدات] / م. حسن شراب. - بيروت: مؤسسة الرسالة، - م. 1. - 2007. - 564 ص. م. 2. - 420 ص. م. 3. - 616 ص.

ЛИНГВОПОЭТИЧЕСКИЕ ПАРАЛЛЕЛИ В ПРОИЗВЕДЕНИИ ИБН МАНЗУРА «ЛИСАН АЛЬ-АРАБ»

Г.ГЕЙБАТОВ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена изучению лингвопоэтических параллелей в целом в арабской поэзии, в особенности в ряде куплетов собранных египетским филологом 13-го века Ибн Манзуrom в его произведении «Лисан Аль-Араб». Статья носит мультидисциплинарный характер, так как грамматические и поэтические нюансы, относящиеся к изучаемым куплетам параллельно вовлечены к исследованию. Изучение куплетов в такой форме способствует разъяснению некоторых вопросов и раскрытию неизвестных в общей лингвистике и истории литературы фактов. Помимо перевода ряда куплетов относящихся к периодам до и после ислама (в основном древней поэзии) и не переведенных ранее с арабского на какой либо другой язык, научная новизна статьи заключается в представлении в ней научного содержания этих куплетов путём проведения их филологического анализа. Изучение шахид куплетов в такой форме приведет к раскрытию в будущем множества информации касательно арабской филологии и литературы. Одним из заключений статьи является то, что, так как толковые словари составленные в средние века охватывали тысячи куплетов поэтических примеров, они так же состоят из литературных источников.

Ключевые слова: шахид, гийас, садр, аджз, газф, салт, Абу Хубейб

**LINGUOPOETICAL PARALLELS
IN “LĪSAN AL-ARAB” WORK BY IBN MANZUR**

H.HEYBATOV

SUMMARY

The article is dedicated to studying linguopoetical specificities of Arabic poetry in general and particularly of some couplets gathered in “Lisan al-Arab” work by Ibn Manzur, the Egyptian philologist of 13th century. The article is of multidisciplinary character, since both grammatical and poetical nuances related with studied couplets are simultaneously involved in the research. Studying couplets in this way allows clarifying some issues in grammatical and poetical directions and uncovering facts unknown in general linguistics and history of literature. Besides translating some couplets pertaining to periods before and after Islam (mostly ancient poetry) never before translated to any other language, scientific novelty of the article is in presentation of their scientific content through philological analysis. Studying and systemizing of shahid couplets in this way will lead to turning out lots of information related with both Arabic linguistics and literature in the future. One of results shown in the article is that since explanatory dictionaries compiled in middle Ages cover thousands couplets of poetical examples they also consist of literary sources.

Keywords: shāhid, qiyās, şadr, ‘ajz, ḥazf, şalt, Abu Xubayb

UOT 82

NASİR XOSROVUN “SƏFƏRNAMƏ”SİNDƏ KÖHNƏLMİŞ SÖZLƏR

A.F.ALLAHVERDİYEVA

*Bakı Dövlət Universiteti**aytanallahverdieva@bsu.edu.az*

Dilin leksikasının passiv sözlərinin bir hissəsi köhnəlmiş sözlərdir. Müasir dil baxımından müəyyən tarixi, iqtisadi səbəblərlə əlaqədar olaraq fəal işləkdən düşmüş, dilin işlənmə sahəsindən çıxmış və ya çıxmaq üzrə olan sözlər köhnəlmiş sözlər adlanır.

Nasir Xosrov XI əsrin görkəmli mütəfəkkir şairlərindəndir. Onun “Səfərnamə” əsəri klassik fars dilində yazılmışdır. Məqalədə Nasir Xosrovun “Səfərnamə” əsərində köhnəlmiş sözlərin bir qolu olan arxaizmlər araşdırılır. Məqalədəki arxaizmlər “Tikinti, məkan”, “Gündəlik məişət” və “Parça və geyim növü” mövzularındadır.

Açar sözlər: Nasir Xosrov, “Səfərnamə”, leksika, köhnəlmiş sözlər

Müəyyən tarixi, iqtisadi səbəblərlə əlaqədar olaraq fəal işləkdən düşmüş, dilin işlənmə sahəsindən çıxmış və ya çıxmaq üzrə olan sözlər müasir dil baxımından işləkliyi itirmiş və ya köhnəlmiş sözlər adlanır. Dildə bu və ya başqa bir sözün köhnəlməsi olduqca mürəkkəb bir prosesin nəticəsidir. Söz dildə ya uzun illər fəal vahid kimi ömür sürür, ya da bəzi səbəblərlə əlaqədar olaraq müəyyən dövrdən sonra köhnələ bilir [1,77; 78]. Köhnəlmiş sözlərin iki növü var: tarixizmlər və arxaizmlər. Tarixizmlər – müəyyən tarixi hadisə ilə əlaqədar olaraq köhnələn əşya və hadisə adlarıdır. Köhnəlmiş sözlərin məzmunca yeniləşən, formaca köhnələn və ya məzmunca köhnələn, formaca qalan qisminə isə arxaizmlər deyilir. Başqa sözlə desək, arxaizmlər ya müasir dildə heç işlənməyən, işlənsə də tamamilə yeni məna kəsb edən sözlərdir. Təqdim etdiyimiz məqalədə “Səfərnamə”də işlənən isim qruplu arxaik sözlər araşdırılmışdır.

Məlumdur ki, “Səfərnamə” XI əsrə aid nəsr əsəridir və əsərin dili öz dövrü üçün arxaik sayıla bilməz. Zaman, məkan və ictimai-siyasi quruluşu nəzərə alaraq XXI əsr prizmasından yanaşsaq həmin sözləri arxaizm saymaq olar. “Səfərnamə” əsərindəki isim əsaslı arxaizmlər bir neçə məna qruplarına bölünür.

“Tikinti, məkan” mənalı arxaizmlər. اکنون ايشانرا قصرى عظيم است كه

[7,123] دارالملک ایشانست.

İndi onların böyük bir qəsri vardır ki, ora onların paytaxtıdır. [2,110]

دار –müstəqil söz kimi “ev, yaşayış yeri, şəhər, ölkə” mənalərini bildirir. [5, 1c., 599] Bu söz eyni zamanda müəyyənlik bildirən -ال [əl] artikli ilə formalaşan ərəb söz birləşmələri-mürəkkəb sözlərin birinci komponenti kimi də çıxış edir və “tikili, bina” mənalı sözlər əmələ gətirir. Maraqlı burasıdır ki, دار sözünün iştirakı ilə düzələn yeni sözlərin əksəriyyəti arxaikləşmişdir. [5, 1c., 600]

از آنجا بشهری رسیدیم که آنرا قوص میگفتند...شارستانی کهنه و از سنگ باروی ساخته. [7,90]

Oradan da bir şəhərə gəldik ki, ona Qus deyirdilər. Qədim bir şəhərdir və şəhərə daşdan qala divarı çəkilmişdir [2, 87].

Bu cümlədə شارستان sözü “böyük şəhər; qala” kimi tərcümə olunur [5,2 c., 85].

“Səfərnəmə”də “kənd” sözü mənasında دیه və روستا sözləri ilə yanaşı [روستاق]روستاق və سوادسözləri də işlənir.

[7, 56] در سواد آنجا و روستاهاش هر کس چندان نان پزد که چهار ماه کفاف وی باشد.

Kəndlərdə, obalarda hər bir ailə o qədər çörək bişirib ehtiyat saxlayır ki, o dörd aya kifayət etsin [2, 62].

سوادsözünün “şəhər ətrafı, şəhər kənarı, qəsəbə” kimi mənaları var. [5, 2c., 64].

Dehxodanın “Lüğətnamə”sində bu söz گرداگرد شهر و نواحی, حوالی شهر و نواحی kimi izah olunur [9, 8c., 12184].

دوازدهم محرم سنه ثمان و ثلثین و اربعایه از قزوین برفتم براه بیل و قبان که روستاق قزوینست. [7, 6].

438-ci ilin məhərrəm ayının 12-də Qəzvinin ətraf kəndlərindən olan Bil və Quban yolu ilə şəhərdən çıxdım [2, 20].

روستاق sözü- [روستاق] variantı da var- [7, 53] روستا sözünün ərəbləşmiş formasıdır. Hal-hazırda İran ərazisində - Loristanda “روستاقsözü” bir neçə kəndin birləşməsi”ni bildirən بلوک sözü mənasında işlənir. [9,7c.,10590] Demək, bu söz zaman keçdikcə öz mənasını genişləndirmişdir.

[7, 78] از قیم آن کاروانسرا پرسیدم که اجراء این تیم چنداست؟

Mən o karvansaranın gözətçisindən soruşdum ki, bu karvansaranın gəliri nə qədərdir? [2,78]

tیم sözünün mənası arxaik söz kimi “karvansara” deməkdir [5, 1c., 416]. Maraqlısı odur ki, mövzu ilə bağlı eyni abzasda bu sözün bir neçə qarşılığı işlənir: کاروانسرای , تیم , خان [7,78]. Digər cümlədə تیم sözü • [e] şəkilçisini qəbul edərək تیمه formasında işlənir.

[7, 17] تیمه چهار و پنج طبقه و شش نیز هم هست.

Karvansaraların binaları dörd və beş mərtəbəlidir, altı mərtəbəlisi də var. [2, 29].

Qeyd etmək lazımdır ki, تیمه sözündəki • [e] şəkilçisi sözlərə qoşularaq

onların fonetik variantını əmələ gətirir [4, 181].

[7,78] گفتند که در این شهر بزرگتر از این و بمقدار این دویست خان باشد.

Mənə dedilər ki, şəhərdə bundan iri karvansara yoxdur, bunun kimi isə 200-ə qədər karvansara var [2, 78].

خان sۆzünün “ev, karvansara, dükən, yuva” kimi mənaları vardır ki, [5, 1c., 534; 8, 328] kontekstə uyğun gələn məhz “karvansaradır”.

“Gömrükxana” mənasında işlənən باجگاہ sۆzü باج sۆzü ilə “yer, məkan” bildirən گاه şəkilçisinin birləşməsindən yaranan düzəltmə isimdir və bu söz “Səfərnəmə” də bir neçə yerdə işlənir [7, 14; 93].

[7, 14]. آن شهر باجگاه است میان بلاد شام و روم و دیاربکر و مصر و عراق.

Bu şəhər [Hələb şəh.nəz.tut.] Şamdan, Rumdan, Diyarbəkrdən, Misirdən və İraqdan gəlib-gedən mallardan bac, vergi toplama yeridir [2, 27].

“Səfərnəmə” əsərində “ziyarətgah” mənasında مشهد sۆzü işlənir. Ərəbcə شهد [şəhidə] -“olmaq, iştirak etmək, şahid olmaq” [6, 418] kökündən olan bu söz مفعول [məfəl] modelində hərfi mənası “şəhid olan yer” anlamına gələn ismi-məkandır.

Dehxodanın “Lügətnəmə”sində مشهد sۆzü , تربت , مقبره , قبرستان شهيدان sۆzü Dehxodanın “Lügətnəmə”sində مشهد sۆzü kimi izah olunur [9, 12c., 18528].

[7, 130]. در بصره بنام اميرالمومنين على بن ابي طالب صلوات الله عليه سيزده مشهد است.

Bəsrədə əmirəlmöminin Əli ibn Əbu Talibin - ona Allahın rəhmi gəlsin – adına on üç ziyarətgah vardır [2, 116].

Növbəti cümlədə də مشهد sۆzü “müqəddəs yer” mənasında işlənmişdir.

[7, 18]. در آنجا خانه ها ساخته بر مثال رباطها اما کسی در آنجا مقام نمیکند و آنرا مشهد خوانند.

Orada [Tarablus şəh.] monastır kimi evlər tikilibsə də, onlarda heç kəs yaşamır və onları “məşhəd” [müqəddəs məkan, ziyarətgah] adlandırırlar [2, 30].

Gündəlik məişətlə bağlı arxaizmlər. “Səfərnəmə”də “maaş, aylıq ödəmə” mənasında مشاهره [7, 67; 81; 112], مرسوم [7, 30] və ارزاق [7, 67] sözləri işlənir.

گروهی از عرب که ایشانرا بنی شبیه گویند خدمت خانه [کعبه] را کنند و از سلطان مصر [7,112]ایشانرا مشاهره و خلعت بودی.

Bəni-Şeybə adlanan bir ərəb qəbiləsinin adamları Kəbənin bütün xidmətlərini icra edirlər və bu xidmətin əvəzində Misir sultanından aylıq maaş və xələt alırlar [2, 102].

Ərəb dilində “ay” mənasını verən شهر sۆzü [6, 419] III babın مفاعله [mo-faele] ismi-məsdər modelində işlənmiş və “aylıq maaş, məvacib” mənalı مشاهره sۆzünü əmələ gətirmişdir [5, 2c., 513].

مرسوم sۆzünün də arxaizm kimi “məvacib, maaş” mənaları var [5, 2c., 494].

ارزاق sۆzü “azuqə, ərzaq, ehtiyat” mənalarında işlənir. Lakin kontekstə əsasən deyə bilərik ki, həmin sۆzün “maaş” mənası da var. Çünki burada söhbət Misirdə müxtəlif peşə sahiblərinə verilən əmək haqqından gedir.

[7, 68] هیچ بزرگزاده را کم از پانصد دینار ارزاق نبود.

Zadəgan övladlarının heç biri beş yüz dinardan az maaş almırdı [2,70].

“Səfərnamə” əsərində “ərzaq” mənasında زاد [7, 6; 82] sözü işlənir.

[7,6]. من و برادرم و غلامکی هندو که با ما بود زادی اندک داشتیم.

Mənim, qardaşımın və bizi müşayiət edən xidmətçimiz gənc hindlinin yol azuqəsi azalmışdı [2, 20].

زاد sözünün mənalari arasında arxaizm kimi “ehtiyat, azuqə, ərzaq, sursat” sözləri də var [5, 1c.,751].

نومباردان “qab” mənasında işlənir.

در بازار آنجا از بقال و عطّار و پيله ور هر چه فروشند باردان آن از خود بدهند اگر زجاج [7, 76]. باشد و اگر سفال و اگر کاغذ.

Oranın bazarlarında bütün baqqallar, əttarlar və xırdatçıları hər nə satsalar onu ya şüşə, ya saxsı qablara qoyur, ya da kağıza bükürlər [2, 77].

Göstərilən nümunədəki باردان sözü “yol çantası, böyük torba, şərab daşımaq üçün dağarcıq” mənalarda işlənir [5, 1c., 164] Ümumiyyətlə isə باردان sözünün qarşılığı kimi müasir dildəki ظرف sözü göstərilir. [8,309] Eyni cümlədə rast gəldiyimiz زجاج sözü arxaizm kimi “büllur, şüşə, büllur və ya şüşə qab” kimi tərcümə olunur [5, 1c., 756]

Parça və geyim növü. [7, 51] – Orada [Tinnis şəh.] “qəsəb” adlanan rəngli parça toxuyurlar [2, 58].

قصب arxaik söz kimi “nazik kətan və ya ipək parça” anlamına gəlir [9, 11c, 15524].

Digər bir bahalı parça növünün də adı çəkilir. Bu parça növü isə بوقلمون adlanır.

[7, 52]. بدین شهر تنیس بوقلمون بافند که در همه عالم جای دیگر نباشد.

Tinnis şəhərində buqələmun adlı bir parça toxuyurlar ki, dünyada onun tayı-bərabəri yoxdur [2, 58].

Həqiqətən də bu parçalar o qədər qiymətli imiş ki, əsasən əmmamə və digər geyim növlərində istifadəsindən [9, 3c, 4412] əlavə onlardan sultan və yaxın adamlarının dəvə və atlarının yəhəri altına qoymaq üçün də istifadə olunmuş.

[7, 52]. شنیدم که کسی آنجا دستار سلطان مصر بافته بود.

Eşitdim ki, birisi orada Misir sultanı üçün əmmamə toxuyub [2, 58].

ار [ar] şəkilçisi feil əsasına qoşularaq isim düzəldir. Bu şəkilçi nadir hallarda ismə əlavə olunaraq isim əmələ gətirə bilir. Təsadüfi deyil ki, hələlik yalnız bir düzəltmə isim [دست + ار] - دستار sözü mövcuddur ki, mənası da arxaizm kimi “çalma, əmmamə, baş yaylığı” kimi izah olunur [3,73].

“Səfərnamə”də “məktub, arayış” mənasında رقعہ [roqe] – [7, 129; 136] və خَطّ [xətt] – [7, 96; 128] sözləri işlənmişdir.

Ona məktub yazdım və رقعہ ای نوشتم بدو و احوال خود اعلام نمودم. [7, 136] -

vəziyyətimi ona bildirdim [2, 121].

کاغیز, məktub” mənalari var [5, 1c.,728] Konteksə görə isə

“məktub” mənasına daha çox uyğundur.

Əsərdə خَط sözü çoxmənalı söz kimi “xətt” [7, 138], “arayış, qəbz” [7, 128] və “məktub, göndəriş” [7, 95; 96] mənalarında işlənir. Bu söz aşağıdakı cümlədə رقعہ sözünün sinonimi kimi “məktub” məfhumunu bildirir.

[7, 96]. من از آن مرد صد من آرد بستدم و خطی بدان مقدار بوی دادم.

Mən o kişidən 100 mənun aldım və ona həmin məbləğ qeyd olunan bir məktub verdim [2, 91].

Nəticə. Toplanmış materiallara əsasən nəticə olaraq deyə bilərik ki, haqqında danışılan sözlərdən دارالملک [paytaxt], شارستان [böyük şəhər, qala], روسنق [kənd], سواد [şəhər kənarı, qəsəbə], تیم [karvansara], خان [ev, dükan, karvansara, yuva], باجگاه [gömrükxana], مشاھرہ [maaş, aylıq ödəmə], باردان [qab], زجاج [büllur, şüşə qab], قصب [nazik kətan, ipək parça] sözləri tam arxaıkləşmiş, müasir fars dilinin leksikasında onlardan istifadə olunmur. Bu gün مشهد - “şəhadət məkanı, yeri” [10, 726], مرسوم - “rəsmləşmiş, geniş yayılmış” [10, 716], ارزاق - “ərzaq, yeməyə yararlı” [10, 53], زاد - “yol azuqəsi” [10, 424], بوقلمون - “bəzək bitkisi və quş” [10, 155] mənalarında işlənməkdədir. دستار [çalma, əmmamə, baş yaylığı] və رقعہ [kağız, məktub] sözləri isə az da olsa öz əvvəlki mənalarını saxlamışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov A., Məhərrəmov Z., İsgəndərzadə M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: Ulu, 2015, 236 s.
2. Nasir Xosrov. “Səfərnəmə” [fars dilindən şərhli tərcümə fil.elm.dok.Tahir Məhərrəmovundur]. Bakı: Elm, 1997, 180 s.
3. Джахангиров Т.И. Словообразующие синоморфемы в персидском языке. Баку: Нурлан, 2009, 143 с.
4. Пейсиков Л.С. Очерки по словообразованию персидского языка. М.: Московский Университет, 1973, 200 с.
5. Персидско-русский словарь. Под ред. Ю.А.Рубинчика. «Русский язык». М., 1985, том I, 800 с., том II, 864 с.
6. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. «Русский язык». М.: 1989, 927 с.
7. 1372 سفرنامه ناصر خسرو قبادیانیی به تصحیح و تعلیقات م: غنی زاده انتشارات منوچهری
8. 1375 سفرنامه ناصر خسرو به تصحیح دکتر محمد دبیرسیاقی تهران انتشارات زوار
9. 1993-1994 دهخدا علی اکبر لغتنامه تهران دانشگاه تهران
10. 1377 فرهنگ فارسی امروز غلامحسین صدری افشار نسرین حکمی نسترن حکمی تهران موسسه نشر کلمه.

УСТАРЕВШИЕ СЛОВА В ПРОИЗВЕДЕНИИ НАСИРА ХОСРОВА «САФАРНАМЕ»

А.Ф.АЛЛАХВЕРДИЕВА

РЕЗЮМЕ

Некоторые пассивные слова в лексиконе языка устаревшие. С точки зрения современного языка слова, которые перестали быть активными по определенным историческим или экономическим причинам, покинули поле развития языка или вот-вот исчезнут, называются устаревшими словами.

Насир Хосров - один из выдающихся мыслителей и поэтов XI века. Его произведение «Сафарнамэ» было написано на классическом персидском языке. В статье исследуются архаизмы - ветвь устаревших слов в «Сафарнаме» Насира Хосрова. Архаизмы в статье – на теме «Строительство, жилище», «Повседневная жизнь» и «Ткани и виды одежды».

Ключевые слова: Насир Хосров, «Сафарнаме», лексика, устаревшие слова

ARCHAISMS IN “SAFARNAMEH” BY NASER KHOSROV

A.F.ALLAHVERDIEVA

SUMMARY

Some of the passive words in the lexicon of the language are obsolete words. From the point of view of modern language, words that are no longer in active use due to certain historical or economic reasons, have fallen into disuse or are about to fall, are called obsolete words.

Nasir Khosrov is one of the prominent thinkers and poets of the 11th century. His work "Safarname" had been written in classical Persian. The article examines archaisms, a branch of obsolete words in Nasir Khosrov's "Safarname". The archaisms in the article are on these topics: "Construction, housing", "Daily life" and "Fabric and type of clothing".

Keywords: Naser Khosrov, “Safarname”, lexicon, archaisms

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Babaşova X.

Sadə cümlə mürəkkəb sintaktik bütövün ilkin komponenti kimi
(rus və Azərbaycan dilləri materialı əsasında) 5

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Qaraşova Y.M.

Patrik Züskindin “Ətrıyyatçı. Bır qatilin hekayəsi” romanı..... 13

Həsənova N.F.

İngilis ədəbiyyatında hind mövzusu..... 25

TARİX

Zeynalov İ.X.

Azərbaycan SSR-də əhali problemi (XX əsrin 50-60-cı illərində) 32

Vasiliyev V.A.

Azərbaycan - Çuvaşiya: tarixi və mədəni əlaqələr 40

Həsənalıyev Z.M.

Adam Oleari, onun diplomat gündəliyi və orada Azərbaycan tarixinə dair
bəzi məlumatların təsviri..... 50

İsmayilova S. A.

Cənubi Avropada yaşayan qaqauzların adət və ənənələri 56

Bağirova A.R.

İraqda hakimiyyət və din..... 64

Ağayev İ.Q.

Çin İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsi və illərində: həqiqətlər və ağ ləkələr 72

Hətəmov R.Q.

II Dünya müharibəsi dövründə Azərbaycanın müdafiəsində
qırıcı batalyonların iştirakı 82

Şabiyev B.Ş.

İrəvan vilayətində demoqrafik proseslər (XVI-XVIII əsrlərdə)..... 94

Əhmədova Ş.F.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində ATƏT-in rolu məlumat bazası kimi..... 106

Cəfərli A.Ş.

Azərbaycan iqtisadiyyatında neft və qeyri-neft sənaye sahələrinin
xüsusi çəkisi (2003-2018-ci illər)..... 116

Rəhimli G.Ə.

Şah İsmayıl Xətəinin dünyagörüşündə təsəvvüf və şiəliyin vəhdəti..... 123

Həsənova S.

XVIII əsrin ilk onilliklərində Rusiyanın Qafqaz siyasəti
(sovet tarixşünaslığı əsasında) 130

ŞƏRQŞÜNASLIQ

Cəlilbəyli O.

Məchulluq münasibətlərinin tərcümədə bəzi xüsusiyyətləri
(yapon və Azərbaycan dillərinin materialları üzrə) 137

Kərimov A., Yüzbaşyev V.

Fars dilində məkan anlayışının ifadə olunmasında qoşmaların rolu 150

Məmmədova Ə.B.

Nizami əsərlərində atalar sözləri və məsəllər (“Sirlər Xəzinəsi” üzrə)..... 160

Heybətov H.

İbn Mənzurun “Lisan Əl-Arab” əsərində linqvopoetik paralellər..... 169

Allahverdiyeva A.F.

Nasir Xosrovun “Səfərnəmə”sində köhnəlmiş sözlər 180

СОДЕРЖАНИЕ

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Бабашова Х.

Простое предложение как исходный компонент сложного синтаксического целого (на материале русского и азербайджанского языков)5

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Гарашова Е.М.

Роман Патрика Зускинда «Парфюмер. История одного убийцы» 13

Гасанова Н.Ф.

Индийская тема в английской литературе.....25

ИСТОРИЯ

Зейналов И.Х.

Проблема населения в Азербайджанской ССР (II половина XX века)..... 32

Васильев В.А.

Азербайджан – Чувашия: историко-культурные связи 40

Гасаналиев З.М.

Адам Олеари, его дипломатический дневник и описание некоторых сведений об истории Азербайджана 50

Исмайлова С. А.

Традиции и обычаи у Гагаузов в Южной Европе 56

Багирова А.Р.

Власть и религия в Ираке 64

Агаев И.Г.

Китай накануне и в годы Второй мировой войны: истина и белые пятна 72

Гатамов Р.Г.

Участие истребительных батальонов в защите Азербайджана в период Второй мировой войны..... 82

Шабиев Б.Ш.

Демографические процессы в Иреванской области в XVI-XVIII вв. 94

Ахмедова Ш.Ф.

Роль ОБСЕ в разрешении Нагорно-Карабахского конфликта как база данных 106

Джафарова А.Ш.	
Удельный вес нефтяная и ненефтяная промышленности в экономике Азербайджана (2003-2018 гг.).....	116
Рахимли Г.А.	
Синтез суфизма и шиизма в мыслях Шаха Исмаила Хатаи	123
Гасанова С.	
Кавказская политика России в первых десятилетиях XVIII века (по материалам советской историографии).....	130

ВОСТОКОВЕДЕНИЕ

Джалилбейли О.	
Некоторые особенности перевода страдательных отношений (на материалах японского и Азербайджанского языков).....	137
Керимов А., Юзбашев В.	
Роль предлогов в выражении концепции пространства в персидском языке.....	150
Мамедова А.Б.	
Пословиц и поговорок в трудах Низами (в поэме «Сокровищница Тайн»)	160
Гейбатов Г.	
Лингвопоэтические параллели в произведении Ибн Манзура «Лисан Аль-Араб»	169
Аллахвердиева А.Ф.	
Устаревшие слова в произведении Насира Хосрова «Сафарнаме»	180

CONTENS

LINGUISTICS

Babashova Kh.

Simple sentence compound syntactic whole As an initial component
(based on Russian and Azerbaijani language material)5

LITERATURE

Garashova E.M.

Roman Patrik Zuskind "Perfumer. The Story Of One Killer" 13

Hasanova N.F.

Indian subject in english literature25

HISTORY

Zeynalov İ.Kh.

Problem of population in the Azerbaijani SSR
(second half of the XX Century).....32

Vasilyev V.A.

Azerbaijan – Chuvashia: historical and cultural relations.....40

Hasanaliyev Z.M.

Adam Oleari, his diplomatic diary and a description
of some information on the history of Azerbaijan50

İsmayılova S. A.

Traditions and customs of teh Gagauz people in Sothern Europe 56

Baghirova A.R.

Power and religion in Iraq.....64

Aghayev I.G.

China on the eve and during the World War 2: truth and white spots 72

Hatamov R.G.

Participation of fighter battalions in the defense of Azerbaijan during
the II World War 2.....82

Shabiyev B.S.

The demographic processes in the Erivan province in XVI-XVIII centuries94

Akhmedova Sh.F.

Role of the OSCE in the resolution of the Nagorno-Karabakh conflict
as a database..... 106

Jafarova A.Sh.

Special weight of oil and non-oil industry
in Azerbaijan's economy (2003-2018) 116

Rahimli G.A. Synthesis of sufism and shiism in the thoughts of Shah Ismail Khatai.....	123
Hasanova S. Russia's Caucasus policy in the first decades of the 18 th century (based on Soviet historiography)	130

ORIENTAL STUDIES

Jalilbayli O. Some questions of translation of the passiveness relations (on the materials of japanese and Azerbaijani languages)	137
Kerimov A., Yuzbashyev V. The role of prepositions on expression of spatial concept in Persian	150
Mammadova A.B. The proverbs and sayings on the Nizami's poem "Treasure OF Secrets"	160
Heybatov H. Linguopoetical parallels in "Lisan Al-Arab" work by Ibn Manzur	169
Allahverdieva A.F. Archaisms in "Safarnameh" by Naser Khosrov	180